

Márki-Zay Péter

Magyarország 20. századi fejlődésének
összehasonlító elemzése

2005

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Gazdaság-, Politika- és Régiótörténeti Műhely

**Márki-Zay Péter:
Magyarország 20. századi fejlődésének
összehasonlító elemzése**

Ph.D értekezés

Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Fröhlich Ida
Műhely vezetője: Prof. Dr. Berényi István

Konzulens: Prof. Dr. Szakács Sándor,
DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2005

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	4
I. BEVEZETÉS	6
II. FEJLETTSÉG MÉRÉSE MUTATÓSZÁMOKKAL	10
1. Fejlettségi szintek összehasonlítása	10
1.1. Milyen célok felé való elmozdulást tekintünk fejlődésnek?	10
1.2. Az összehasonlítás mérőszámainak kiválasztása	12
1.3. A kutatásba bevont országok és korszakok	14
2. Nemzeti jövedelem adatsorok rekonstruálása	16
2.1. GDP és a GDP/fő adatsorok	16
2.2. A magyar GDP adatsor rekonstrukciója 100 évre	20
2.3. Az egyes kutatások eredményeinek összehasonlítása	22
2.4. Az eredmények ábrázolása	34
2.5. A kapott eredmények értékelése	37
3. A társadalmi fejlettség újabb mutatói	38
3.1. A HDI mutató rekonstruálása	38
3.2. Egészségügyi mutatók alakulása	39
3.3. Oktatási mutatók alakulása	42
3.4. Társadalmi fejlettségi mutatók alakulása	46
3.5. Kapott eredmények összevetése az UNDP hivatalos adataival	51
4. Az adatok megbízhatósága	52
III. A FEJLŐDÉS TÉNYEZŐI	57
5. A gazdasági növekedés elmélete	57
5.1. A gazdasági növekedés trendvonala	60
5.2. Újjáépítés háború után – a helyreállítási periódus	63
5.3. Minőség és mennyiség – korrigált nemzeti jövedelem adatsor?	72
5.4. A szabadidő szerepe a fejlettségi szint értékelésében	80
5.5. Technológiai vezetés és a „későn jövők előnye”	85
5.6. Iparosodás és gazdasági növekedés	91
5.7. A piacok szerepe és a gazdasági integráció	98
5.8. Az államszocializmus, mint felzárkózási kísérlet	104

6. A gazdasági növekedés összetevői	107
6.1. A tőke szerepe a fejlődésben	108
6.2. A munkaerő mennyisége – a népesség hatása a növekedésre	116
6.3. A munkaerő minőségi mutatói	122
6.4. A munka termelékenység	131
6.5. Gazdasági környezet - Kultúra és innováció	133
6.6. Nyitott gazdaság külső mérlege	139
7. A fejlettség nem gazdasági szempontjai	141
7.1. A nemzeti jövedelem felhasználása	141
7.2. Egészség, élettartam, stressz	152
7.3. Tulajdon- és létbiztonság	155
7.4. Egyenlőség és egyenjogúság	160
7.5. Kultúra, művészetek, önkifejezés	166
7.6. Politikai szabadság, demokrácia	170
7.7. Nemzeti öntudat	176
8. Miért éppen 1964?	178
9. Összefoglalás - Elmaradottságunk története	184
IV. IRODALOMJEGYZÉK	186
MELLÉKLETEK JEGYZÉKE	190
Országgrövidítések az 1., 5., 12. és 20. táblázatban	190

ELŐSZÓ

Dolgozatom célja Magyarország 20. századi gazdaságtörténeti korszakainak, illetve azon belül egyes szakaszainak objektív megítélése a magyar gazdaság más országokhoz viszonyított relatív fejlődése szempontjából.

A vizsgálat kiválasztott módszere a GDP/fő, illetve az ezt is tartalmazó (az ENSZ által kifejlesztett) HDI alapján történő összehasonlítás a század folyamán valamikor Magyarországgal összehasonlítható fejlettségi szinten járó országokkal és régiókkal (Kelet-Közép-Európa, Délnyugat-Európa, Latin-Amerika, Délkelet-Ázsia). A kapott eredmények magyarázatára megvizsgáltam több gazdasági és gazdaságon túli tényező alakulását is, igyekezve feltárni a kimutatott változások hátterét.

A kutatás szintetizáló jellegénél fogva a történettudomány mellett a közgazdaságtan, statisztika, szociológia, politológia és érintőlegesen más tudományágak is érintettek. Bár a szükséges mértékben igyekeztem vizsgálódásom mindezen területekre kiterjeszteni, senki sem állíthatja, hogy akárcsak ezek közül egyetlen területen is rendelkezik a tudomány hazai és nemzetközi legújabb eredményeinek és módszereinek teljeskörű ismeretével. Az értekezés ennek megfelelően mindezen területeken kényszerűen is felszínes marad, de a fő kérdés megválaszolásában hasznos szempontokkal és eredményekkel segíti a további történeti vizsgálatokat.

Külön is szeretném kiemelni, hogy a fő kérdésre történő összpontosítás miatt mivel NEM foglalkozik az értekezés:

1. Statisztikai adatok és módszerek részletes vizsgálata. Valamennyi számítás a használt nemzetközileg elismert adatforrások következetes alkalmazásával készült, ugyanakkor kontrollszámításokkal igazoltam, hogy a főbb eredmények a forrás megválasztásától függetlenek. A nemzeti jövedelem statisztikák által kimutatott fejlettségi szintek éles viták tárgyát képezik, de a legtöbb forrás megegyezik a növekedés ütemének változásában – ezért a dolgozatban levont leglényegesebb következtetéseim erre épülnek.
2. Közgazdaságtudomány. Bár az értekezés természetéből fakadóan szorosan kapcsolódik a fejlődésgazdaságtan és a makroökonómia számos területéhez, a közgazdasági kérdések vizsgálata az értekezésben mindvégig az általuk gyakorolt történelmi hatásra szorítkozik, az elméleti kérdések kizárólag a nemzetközi

folyamatok ábrázolására és a vizsgálódás szempontjainak rendezőelvéként szerepelnek.

3. Társadalom- és politikatörténet. A fentebb említett szintetizáló jelleg miatt nem állt módomban még a közvetlenül előforduló változók hátterének feltárása, elemzése sem, nemhogy egy ennél szélesebb körű vizsgálat. Ezekre természetesen nagyon alapos munkák állnak máris a kutató rendelkezésére, másrészt azonban az adott terjedelmi korlátok között inkább az áttekintés szélességére, és nem a mélységére helyeztem a hangsúlyt.

A huszadik század a magyarság és az emberiség történetében is az egyre gyorsuló változások kora, lehetetlen a század kutatásakor a teljeskörűsége törekedni. Az érintett szakterületek, történelmi korszakok és földrajzi régiók önmagukban is külön embert és egy teljes szakmai életutat követelnének, amikor tehát ennek ellenére felvállaltam a keresztmetszet vizsgálatát, ezt nem az egyes szakterületek ismereteinek teljeskörű birtoklása, hanem az a szerény belátás vezérelte, hogy ennek hiányában is érdemes a szélesebb összefüggéseket kutatni. Az értekezés során feltárt összefüggések és megkockáztatott következtetések a létező számos nézőpontot kívánják gazdagítani, belátva, hogy tudományos vizsgálatukhoz még hosszú kutatómunkára van szükség. További kutatási céljaim között szerepel, hogy az itt feltárt összefüggéseket több oldalról is megvizsgáljam, ellentétes állaspontokkal ütköztessen, hogy mindezek eredményeképp végül a magyar huszadik század célkitűzésben szereplő objektívebb értékeléséhez magam is hozzájárulhassak szerény lehetőségeimmel.

I. BEVEZETÉS

Az 1998-as választási kampány emlékezetes eseménye marad a két miniszterelnök-jelölt Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen megrendezett vitája. Ennek során a szocializmus 40 évét értékelve az egyik jelölt a fejlődést és a tagadhatatlan vívmányokat emelte ki, a másik pedig azt, hogy olyan országok, melyek ezt a 40 éves periódust megelőzően fejlettségben mögöttünk voltak, azóta megelőzték bennünket. És valóban: mindkét politikusnak igaza volt. Ez a polémia ébresztett rá, hogy hiányzik a korszaknak egy olyan átfogó értékelése, mely ezeket a szempontokat sorban megvizsgálva objektív ítéletet mondana a közelmúlt magyar fejlődéséről.

A fejlődés mérésének alapfeltétele egy általánosan elfogadott szempontrendszer megléte. Ilyen mérce volt nagyon sokáig az országok egy főre jutó GDP-jének összehasonlítása, és ezen az alapon történő rangsorba állítása. Magyarországra vonatkozóan Ehrlich Éva végzett ilyen vizsgálatot, és azt állapította meg, hogy a vizsgálat körébe bevont országok rangsorában Magyarország az 1937-es 23. helyéről 1980-ra a 22. helyre lépett elő, azaz helyzete lényegesen nem változott – ahogy a többi kelet-közép-európai szocialista országé sem¹. Sőt, az Egyesült Államokhoz mért relatív fejlettség ezen idő alatt 21,1%-ról 31,7%-ra javult. Maga a szerző is rámutatott ugyanakkor, hogy „mindez azonban nem jelenti azt, hogy ugyanilyen relatív változatlanság, előrelépés mutatkozna ezen országok gazdaságának minőségi, strukturális jellemzőit illetően.”²

E kutatás eredményeinek kiegészítésére, valamint néhány minőségi jellemző mérésére és kiértékelésére szeretnék kísérletet tenni dolgozatomban. A nemzeti jövedelemnél szélesebb körű fejlettség-mérésre 1990-től az ENSZ fejlődésügyi szervezete, az UNDP bevezette a Human Development Indicator-nak (HDI) elkeresztelt összetett mutatószámát. A mutató értékének kiszámításához az adott ország mellett a valamennyi további ország adataiból képezett legjobb és átlagos értékekre is szükség van, így bár a szervezet 1975-ig visszamenően ötévente meghatározta a múlt adatait is, ennél korábbi adatok előállítása felettebb körülményes lenne. Megvizsgáltam azonban a mutatót felépítő mérőszámok alakulását Magyarország és számos vele összehasonlítható helyzetű ország esetében mintegy

¹ Igaz, a vizsgálat óta Magyarország versenyképessége és gazdasági mutatói az 1980-as évtized végéig sokat romlottak a nyugat-európai országokhoz képest.

80-100 évre visszamenőleg (köztük a GDP/fő adatsort), és ennek alapján (az UNDP-hez képest némileg módosított tartalommal) felrajzoltam a magyar társadalmi fejlettségi szint (HDI) évszázados grafikonját.

Minden bizonnyal lehetetlen mindenki számára elfogadható súlyszámokat találni az eltérő mutatószámok összegzéséhez, így ebben az UNDP módszeréhez igazodom, a nemzeti jövedelem, az oktatás és az egészségügy alakulásának egyforma súlyt adva. Az így nyert eredmények az eddigi kutatások eredményeinek fényében nem lehetnek meglepőek, de talán a közelmúlt eddigi értékeléseinél élesebben rámutathatnak a politikai rendszerek gazdaság- és társadalompolitikai eredményeire, elősegítve objektívebb értékelésüket. A HDI mutató alakulásához szükséges számítások mellett megvizsgáltam az egyes összetevők változásának hátterében meghúzódó folyamatokat is. Különös hangsúlyt helyeztem a gazdasági növekedés részletes vizsgálatára (minthogy alapvetően ez teremt lehetőséget a fejlettség többi dimenziójának javítására is), és néhány, a kutatásom szempontjából kritikus elméleti kérdést részleteiben is kifejtettem, remélhetőleg néhány új szemponttal gazdagítva a vonatkozó szakirodalmat:

- A GDP-mutatók évszázados alakulásának felrajzolása mellett az általam választott forrás adatsorát összevettem a szakirodalomban leggyakrabban felhasznált számítások eredményeivel, külön is kimutatva az egyes források gyenge pontjait és az alapvető hasonlóságot, mely saját adatsoromat a további vizsgálatok elvégzésére alkalmassá és hitelessé tette.
- Az alábbiakban a GDP és HDI adatsorokkal ábrázolom, hogy a magyar fejlődés nagymértékben követte a világ gazdaság hasonló szinten álló országainak változásait, és legtöbb részletében egyezett a szűkebb régió hasonló fejlettségű államainak (az ún. „visegrádi négyek”) tendenciájával.
- A szabadidő mikroökonómiai értelmezésére alapozva kísérletet tettem a jólétre gyakorolt hatásának figyelembevételére az országok nemzeti jövedelem-számításában, kiszámítottam és bemutattam a módosított értékeket, kiemelve a fejlettségi sorrendre gyakorolt hatásukat.
- Az egyes országok növekedési trendjeinek elemzése során megállapítottam, hogy a trendvonalak elsősorban a nemzetközileg közös feltételektől (elérhető technológiától,

² Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter (szerk.): Kelet-Közép-Európa: honnan – hová? Akadémiai Kiadó, 1994. 32. old.

világkereskedelem sajátosságaitól, stb.), és csak kisebb mértékben a nemzeti sajátosságoktól függnék. A 20. század második feléből gyűjtött nagyszámú adatpont alapján regressziószámítással bemutattam, hogy a technológiai vezető színvonala nem azonosítható egyértelműen az Egyesült Államok, vagy bármely másik adott ország tényleges vagy potenciális termelési grafikonjával.

- A relatív fejlettség és gazdasági növekedés regressziójának vizsgálatával arra a következtetésre jutottam, hogy a „későn jövők előnye” a vizsgált időszakban és országokban mint általános tendencia nem működött, globális konvergencia nem érvényesült (az egyes régiókon belül természetesen volt közeledés).
- A szocialista országok felzárkózási kísérletét értékelve számokkal is bemutattam annak kezdeti sikereit, majd végső kudarcát. Külön megvizsgáltam az ágazati szerkezet változásának és a gazdasági növekedés folyamatának összefüggését, kimutatva az ipari termelés túlzott mértékének káros hatását.
- A nyugat-európai integráció sikerességét a tagországok jövedelmi szintjei közötti szórás csökkenésével igazoló tanulmányok hatására elvégeztem ugyanezt a vizsgálatot a KGST-országokra is, és ebben a tekintetben a KGST-t legalább olyan hatékonynak találtam, mint az Európai Uniót: a tagországok közötti jövedelmi különbségek még nagyobb mértékben csökkentek – igaz, lényegesen magasabb szintről.
- A Jánossy-féle trendvonalakat és helyreállítási periódusokat elemezve külön megvizsgáltam az első és második világháború utáni helyreállítási időszakokat, majd a rendszerváltás időszakát. A válság előtti fejlettségi szinthez történő gyors felzárkózás jelensége nem jelentkezett a rendszerváltás esetén, amit véleményem szerint a korábbi évek kimutatott fejlettségi szintjének speciális feltételekhez kötöttsége magyaráz, a vásárlóerő-paritással korrigált statisztikai adatok mögül hiányzott a technológia és humán tőke.
- Végezetül áttekintettem azokat a gazdasági és politikai-kulturális tényezőket is, melyek Magyarország fejlődését az utóbbi évszázadban befolyásolták, lehetőség szerint elemezve hatásukat a fejlődésre általában, és megvizsgálva a konkrét magyarországi folyamatokat is.

Egy ilyen vizsgálat eredményei óhatatlanul is felhasználhatóak ideológiai kérdések, politikai szimpátiák alátámasztására, így előre kell bocsátanom, hogy bár nem tartom magam elfogulatlannak e kérdésekben, a vizsgálat során mindvégig az objektivitás szándéka vezetett. Nem szándékoztam bizonyítani előre feltételezett tendenciákat, pusztán kíváncsi voltam arra,

hogy egy ilyen vizsgálat milyen eredménnyel jár (ahogy ezt a magyar közvélekedéssel homlokegyenest ellenkező következtetéseim talán igazolják is).

II. FEJLETTSÉG MÉRÉSE MUTATÓSZÁMOKKAL

1. Fejlettségi szintek összehasonlítása

1.1. Milyen célok felé való elmozdulást tekintünk fejlődésnek?

A fejlődés célhoz kötött: csak akkor beszélhetünk eredményekről, ha egyértelmű céljaink vannak. Egész társadalmak fejlődését illetően az egyes politikai filozófiai irányzatok alapvetően eltérő nézeteket vallanak. A francia forradalom óta jellemző az írástudók megosztottsága a „szabadság”, illetve az „egyenlőség” elsőbbségét illetően (a „testvériség” fogalma kissé háttérbe szorult, jóllehet a társadalmi szolidaritás kiemelkedően fontos az emberi közérzet javításához). Ez az ellentét azonban feloldható, amennyiben megmaradunk a Maslow-féle szükséglet-piramis alján, és az országok fejlettségének összehasonlítására a tágabb értelemben vett anyagi jólét mutatószámait használjuk³.

A közösségek céljai mindazonáltal nem korlátozódnak a pillanatnyi anyagi fogyasztásra (létfenntartás, fiziológiai szükségletek), egyrészt, mert tagjainak magasabbrendű igényeit is ki kell elégíteniük (biztonságérzet, szeretet, megbecsülés, önmegvalósítás)⁴, másrészt ezeket az igényeket hosszabb távon is ki kell elégíteni, gondoskodni kell a társadalom jövőjéről is (nemzedéken belül és azon túl is). A teljesség igénye nélkül összeállítottam egy listát a társadalmi célrendszer általánosan elfogadott elemeiről⁵:

³ Elsősorban a GDP/fő mutatót (erre később visszatérek), de az alapvető szükségletek közé sorolandó a létbiztonság és az egészség is.

⁴ Hadd idézzem itt Maslow közismert és méltán népszerű koncepciójából a kielégítendő emberi szükségletek hierarchikus sorrendjét (azaz a fejére állított piramist, forrás: Atkinson, 402.old.):

„Fiziológiai szükségletek: éhség, szomjúság, stb.

Biztonsági szükségletek: biztonságban, **veszélyektől mentesnek** lenni

A **szeretet** szükséglete: másokhoz tartozni, befogadottnak lenni

A megbecsülés szükséglete: teljesíteni, kompetensnek lenni és elnyerni mások **tiszteletét** és elismerését

Kognitív szükségletek: **tudni, érteni, megismerni**

Eszztétikai szükségletek: szimmetria, **rend, szépség**

Önmegvalósítási szükségletek: az önkiteljesítés elérése és a **lehetőségek megvalósítása**”

Nem lehet kétséges: a társadalom célja **MINDEZEN** szükségletek **széles körben** történő kielégítése. Minél fejlettebb egy társadalom, annál kevesebb szó esik a lista elején található célokról a nyilvánosság előtt.

⁵ A Human Development Report tartalomjegyzékének fejezetcímeit összeolvasva átfogó képet kaphatunk a szervezet által vallott koncepcióról, hitvallásról, és egyben nálam összefogottabban mutatja be a

Anyagi jólét: nemzeti össztermék, gazdasági növekedés, technikai haladás követése, anyagi javakkal és szolgáltatásokkal való ellátottság, lakáshelyzet, infrastruktúra fejlettsége (közlekedés, kommunikáció), társadalmi vagyon gyarapítása (adósságállomány csökkentése), nemzeti felhalmozás aránya, infláció kiszámíthatósága, fizetési és külkereskedelmi mérleg fenntartható egyenlege.

Egészséges életkörülmények: környezetvédelem, magas szintű egészségügyi ellátás, hosszabb várható élettartam, személyes feszültségek csökkentése (válások száma, hátrányos körülmények között nevelkedő gyermekek arányának csökkentése, öngyilkosságok és balesetek számának csökkentése, kábítószer-fogyasztás, alkoholizmus, és dohányzás elleni küzdelem), népességyarapodás és egészséges nemzeti korösszetétel.

Biztonság: jogállam, hatékony bűnüldözés, szociális védőháló, foglalkoztatottság növelése, ország katonai védelmi képességének fenntartása, integrálódás nemzetközi szervezetekbe.

Elfogadható mértékű társadalmi egyenlőtlenségek: közteherviselés, szociális egyenlőtlenségek csökkentése, kisebbségek és nők esélyegyenlősége, korrupció visszaszorítása.

Nemzeti kultúra fejlesztése: nemzeti és regionális hagyományok ápolása, alkotói szabadság és művészi/irodalmi/vallásos tevékenység tolerálása és elősegítése, versenyképes oktatási rendszer, tudományos tevékenység és kutatás fejlesztése, találmányok és szabadalmak számának emelése, magasabb iskolai végzettségűek arányának növelése.

Demokrácia és szabadságjogok: széleskörű részvétel a politikai döntésekben, demokratikus intézményrendszer, parlamentarizmus, pluralizmus és tolerancia (többpártrendszer), vallás-, szólás- és sajtószabadság, információkhoz való szabad hozzájutás (írni-olvasni tudás, nyelvismeret), vállalkozás szabadsága, piacgazdasági intézményrendszer.

E célok többségét illetően tapasztalható bizonyos társadalmi és nemzetközi konszenzus, azonban az egyes célok prioritizálásában és a célok elérésének módjait illetően jelentős véleménykülönbségek tapasztalhatóak. Amennyiben egy társadalom „fejlettségét” vagy egy politikai rendszer, egy kormányzat „hatékonyságát” teljeskörűen értékeljük, a

fejlődés mibenlétét is: „Monitoring human development: enlarging people’s choices... to lead a long and healthy life... to acquire knowledge... to have access to the resources needed for a decent standard of living... while preserving it for the future generations... ensuring human security... and achieving equality for all women and men.” (Human Development Report 139-140. old.)

felsorolt szempontok mindegyikére figyelmet kellene fordítanunk. Az, hogy végül eme számos szempont közül melyiket vagy melyeket választjuk ki egy összehasonlítás alapjául (társadalmakat egymáshoz vagy ugyanazt a társadalmat különböző időpontokban), nagymértékben önkényes.

1.2. Az összehasonlítás mérőszámainak kiválasztása

A társadalmi fejlődés szempontjainak jelentős része statisztikai mutatókkal is mérhető, így az összehasonlítás minden területen külön-külön megtehető (nehezebb a helyzet az olyan kérdésekben, mint a sajtószabadság vagy a korrupció, ahol nincsenek – történeti – adataink és nincs elfogadott mutatószám sem az összehasonlításhoz). Az egyes részterületek elmélyült szakmai vizsgálatához, elemzéséhez megfelel ez a módszer, azonban határozott igény mutatkozik összetett mutatószámokra, azaz kell egy olyan mutató, mint a hallgatóknál a tanulmányi átlag⁶.

A nemzetközi összehasonlítások általánosan használt eszköze egy ország egy főre jutó Bruttó Hazai Terméke, azaz GDP-je, nyilván életszínvonallal való szoros kapcsolata miatt. Az elemzések ugyanis a gazdasági fejlettségen keresztül az életszínvonalak összehasonlítására irányulnak, amire utal az is, hogy az országok árszínvonalbeli különbségeinek kiküszöbölésére beiktatták a vásárlóerő-paritáson történő számbavételt. A GDP-vel, mint mutatóval szemben éppen az az egyik legfőbb kifogás, hogy mindenfajta gazdasági tevékenységet azonosan ítél meg, függetlenül annak fogyasztásra gyakorolt hatásától vagy társadalmi hasznosságától. Számos kritika és továbbfejlesztési javaslat dacára mind a mai napig ez a mutató a legelfogadottabb, így kutatásaimban is ez kapta a legnagyobb hangsúlyt.⁷

A vásárlóerő-paritáson történő számbavétel ugyan a realitások irányának megfelelően csökkentette a különbségeket a gazdag és szegény országok (és nem utolsó sorban a szocialista rezsimek és a fejlett nyugati piacgazdaságok) között, azonban még nem tükrözte példának okáért az olajjövodelemek miatt megugrott GDP-vel rendelkező harmadik világbeli

⁶ A hasonlat annyiban is szemléletes, hogy az átlagok tartalma sokszor eltérő: a tanulóknál sem mindegy, hogy testnevelésből volt jeles és matematikából elégséges, vagy fordítva. Az átlagszámok persze legalább annyi szempontot eltakarnak, mint amire rávilágítanak, de ezen a fogyatékkal együtt sincs jobb módszer az egyszerű összehasonlításra.

⁷ A mutatószámok felépítéséről és a nemzeti jövedelemszámítás részleteiről, valamint az alternatív társadalmi fejlettséget mérő mutatókról ld. Anderson (1991).

országok és az azonos vagy alacsonyabb jövedelemmel rendelkező, de fejlettebb infrastruktúrájú, ezáltal sok tekintetben láthatóan magasabb életszínvonalat biztosító kelet-közép-európai vagy latin-amerikai államok közötti különbségeket.

A fejlettség számos mutatójából a legfontosabbnak vélt néhányat figyelembe vevő összetett mutatószám iránt mutatkozó igénynek tett eleget az ENSZ fejlődésügyi szervezete⁸, mikor Human Development Indicator néven egy új, „társadalmi fejlettségi mutatót” alkotott⁹. Ez a mutató két jellemzőben is alapvetően eltér az egy főre eső GDP-től:

- egyrészt semmilyen abszolút tartalommal nem bír, mindig a legfejlettebbek és a legkevésbé fejlettek közötti skálán helyezi el a vizsgált országot, fejlettségét egy 0 és 1 közötti értékkel fejezve ki;
- másrészt a gazdaság mellett két másik célterületet is bevon a vizsgálódás körébe, egyenlő súllyal: az egészségügyet és a kultúrát. Az UNDP e területek összehasonlítására a felnőtt népesség írni-olvasni tudását és a születéskor várható élettartamot használja fel ENSZ statisztikák alapján.

Az így kialakított HDI tehát a GDP-nél alkalmasabbnak tűnik a fejlettségi szint korábbinál szélesebb körű jellemzésére, azonban nemzetközi szinten visszamenőleg csak 1975-ig alkották meg az egyes országokra vonatkozó adatsorokat. Dolgozatomban kísérletet teszek Magyarország fejlettségének e dimenzió szerinti vizsgálatára 1920 és 1990 között a szükségeszerű egyszerűsítésekkel, melyek azonban véleményem szerint a kapott eredmények értékelhetőségét csekély mértékben befolyásolták.

A módszert kifejlesztő Egyesült Nemzetek Fejlesztési Program a HDI mellett további mutatószámokat alakított ki a korrupció, a nemek közötti egyenlőség, az igazságos jövedelemelosztás és más fejlődési célok mérésére¹⁰. E mutatók olyan különleges és széleskörű vizsgálatokon alapulnak, melyeknek rekonstruálása a múltra vonatkozóan teljesen

⁸ United Nations Development Program, továbbiakban rövidítve UNDP.

⁹ A HDI-t dolgozatomban a továbbiakban az angol rövidítéssel szerepeltetem, akárcsak a GDP-t. Amennyiben azonban szabatos magyar megfelelőt keresünk, a szó szerinti fordítás az „emberi” kifejezés eltérő szemantikája miatt nem alkalmazható, céljával azonosulva inkább „társadalmi fejlettségi mutató”-ként jellemeztem.

¹⁰ Ilyen mutatók például a nemek közötti egyenlőtlenség mérésére létrehozott gender-related development index (GDI), az emberi szegénység mérésére kidolgozott mutatók külön a fejlettebb és az elmaradottabb országok körére (HPI-1 és HPI-2), nők politikai részvételének mutatói (GEI), a személyes stressz mutatói (válások, csonkacsaládok, öngyilkosságok és balesetek száma alapján képzett mutatók), stb.

kizárt, azonban (statisztikai mutatók hiányában) a rendelkezésre álló egyéb források alapján dolgozatomban mint a fejlettséget befolyásoló tényezőket ezeket is sorra veszem, és kitérek a gazdasági növekedésre gyakorolt hatásukra.

Itt kell megjegyezni, hogy az összetett mutatószámok iránti igény korántsem csökkent az utóbbi években, és bár a HDI használata egyáltalán nem szorította ki az egy főre jutó GDP-t (sőt elterjedtsége mintha megtorpant volna és az évenként kiadott ENSZ-kiadványok kivételével máshol nemigen találkozni vele), újabb kezdeményezések jelentek meg az állampolgárok anyagi jólétét¹¹, majd az emberek életviszonyait ennél is teljesebb körűen tükröző mutatószámok kialakítására.¹²

1.3. A kutatásba bevont országok és korszakok

Kutatásaim gerincét a fejlettségi mutatók (ezen belül különös hangsúllyal az egy főre jutó GDP) visszamenőleges rekonstruálása jelentette Magyarországra és a vele fejlődésben hasonló helyzetben lévő országokra. Elsősorban azok az országok érdekeltek, ahol feltételezhető, hogy alacsonyabb fejlettségről utolértek, vagy megelőztek bennünket, illetve ahol az ellenkezője történhetett, mert ezek a fejlődési különbségek mutatják meg elsősorban az egyes – hazánk fejlettségben elfoglalt nemzetközi helyzetét megváltoztató – (gazdaság)politikai irányzatok eredményességét.

Az egyre szélesebb körben elfogadott meghatározással élve elsősorban a „félperiféria”¹³ országait vettem vizsgálat alá, azaz a gazdasági felzárkózásra esélyes

¹¹ Summers, Robert and Alan Heston (1995): a szerzők SL néven (standard of living) az egy főre jutó egyéni és kormányzati fogyasztást (katonai kiadásokat leszámítva) tartalmazó mutatószámot állítottak fel. A szerzők egyébként a Penn World Table létrehozásáról ismertek.

¹² IEWB – Index of Economic Well-Being, melynek koncepciójáról és felépítéséről ld. Osberg és Sharpe (2003). Összetett mutatószámként ez a kísérlet az alábbi faktorokat tartalmazza: egyéni és közösségi fogyasztás (figyelembe véve a várható élettartamot, a szabadidőt, és a háztartásméret okozta költségváltozásokat is), társadalmi tőkefelhalmozás (befektetések, ingatlanok, természeti kincsek, környezet, külső adósság, szellemi tőke és kutatási kapacitások állománya), jövedelemelosztás (szegénység és egyenlőtlenség), és gazdasági létbiztonság (munkanélküliség, betegség, öregkor, és családi állapotban bekövetkezett változás esetén).

¹³ Ld. a felzárkózási kísérleteinket elemző Kozma (1999) munkáiban, de használja ezt a Nyugaton elterjedt kifejezést már Bogár (1989) is, elhelyezve ezeket az országokat a fejlett és történelmi távlatokban egyre bővülő centrum, és a lemaradó (vagy adott esetben egyszerűen elmaradott) periféria között. A korábbi „fejlődő országok” kifejezés már akkor is félrevezető volt, mikor a „harmadik világ” országainak gyűjtőneveként használták, különösen anakronisztikus a „második világ” „felzárkózási kísérletének” kudarca és összeomlása

országokat. A velünk legtöbb hasonlóságot mutató közép-kelet-európai országok közül Csehszlovákiát és Lengyelországot; a Balkánon Jugoszláviát, Romániát és Bulgáriát; a régió felzárkózásban sikeres államai közül pedig Ausztriát, Finnországot, kissé távolabb Írországot, Spanyolországot, Portugáliát és Görögországot választottam ki. Latin-Amerikából szerepelt Mexikó, Argentína, Brazília, Venezuela, Uruguay és Chile, Ázsiában pedig a két óriás India és Kína adatai is bekerültek Dél-Korea, Tajvan, Hong Kong, Szingapúr, Thaiföld, Malájzia és Indonézia mellé. A felzárkózás anatómiájának vizsgálatához és egyes további elemzésekhez kigyűjtöttem és elemeztem Nagy-Britannia, Németország, Franciaország, az Egyesült Államok, Japán, Belgium, Hollandia, Svájc, Olaszország, Svédország, Norvégia, Törökország, Ciprus, Izrael, Irán, és számos latin-amerikai ország adatsorait is. A szűkebb kutatásban összesen több mint 40 ország és 7 régió vizsgálata szerepelt a jegyzetekben felsorolt mutatók közül valamennyi elérhető adatsor tekintetében¹⁴. Ennél is több, összesen 115 ország adatai álltak rendelkezésemre az internetről elérhető adatbázisokon keresztül, és egyes további vizsgálatokhoz ezekkel egészítettem ki saját adatbázisom.¹⁵

A kutatás másik dimenziója az idő. A vizsgált időszak potenciálisan kiterjedt ugyan a 20. század egészére, szándékaim szerint azonban az 1920 és 1990 közötti éveknek tulajdonítottam nagyobb jelentőséget (az adathiány így is sokszor nehezítette a teljes körű összehasonlítást). Ugyan az adatsorokban minden egyes év adatai szerepelnek, a jobb áttekinthetőség érdekében óhatatlanul egyes éveket kellett kiemelni, vagy átlagolni kellett egyes időszakokat (akárcsak a szűkebb 70 év áttekintése sem lehetséges a nagyszámú adat és az átlagoknál nagyobb egyéni szórások miatt).

Részletes összefüggések felállítása a követett gazdaság- és társadalompolitikai gyakorlat és a kimutatott eredmények között meghaladná e dolgozat kereteit, ezért kissé egyszerűsítve leginkább a „rövid huszadik század” magyar történelmét uraló két nagy rendszernek tulajdonítottam kiemelkedő jelentőséget: a háború előtti Horthy-korszak kapitalizmusának, illetve a háború utáni újjáépítést és a hatalomátvételt követő Rákosi-, majd Kádár-rendszer tervutasításos szocialista rendszerének. Itt kell megjegyezni, hogy a

óta. A kelet-európai országok ezzel tulajdonképpen azonos megítélés alá esnek a „harmadik világ” valóban fejlődő részével, míg van egy valóban harmadik csoport, amelyről azonban aligha mondható, hogy fejlődik.

¹⁴ Számos esetben egy-egy országnak csak bizonyos adatai álltak rendelkezésre, mások egyszerűen nem szerepeltek a felhasznált forráskiadványban. Pl. hiányoztak az USA és számos ázsiai ország egészségügyi adatai, Írország és Románia GDP adatsora (Romániáét ugyan sikerült nagyrészt pótolni a román évkönyvekből).

¹⁵ Ld. a PWT és a GDC 1950-től 2004-ig terjedő adatsorait.

továbbiakban a Kelet-Európában előbb 1917-től Oroszországban, majd 1945-47-től több más országban, köztük Magyarországon kiépített tervutasításos gazdasági rendszert az egyszerűség kedvéért csak „szocializmus”-nak, ezen államokat ebben az időszakban pedig „szocialista országok”-nak nevezem, nem vitatva ezzel az ideológia és a megvalósult társadalmi-gazdasági gyakorlat között feszülő különbséget.

2. Nemzeti jövedelem adatsorok rekonstruálása

2.1. GDP és a GDP/fő adatsorok

Az egyes országok fejlettségének legáltalánosabb mutatója és a HDI mutató egyik összetevője az egy főre jutó GDP. Bár az adatok megbízhatósága minden mutatónk esetében ingadozó, különösen nehéz a vizsgált országokra a 20. század nagy részét átfogó és széleskörben elfogadott GDP adatsorokat beszerezni. A nemzeti jövedelem mérési problémái mellett a fogalom tartalma is számos változáson ment át az évszázad folyamán, olyan új elemek kerültek bele, melyeket korábban egyáltalán nem is mértek (szolgáltatások, saját fogyasztásra termelt termékek, számítástechnika, stb.), így utólagos rekonstrukciójuk komoly nehézségekbe ütközik. Egyes országok, például Finnország, utólag felállítottak egy hivatalos GDP-adatsort az elmúlt évszázadra, a többség azonban nem¹⁶. További vizsgálataim azon az egyszerűsítő feltételezésen alapultak, hogy a különböző össztermék-mutatók eltérő összetétele nem teszi lehetetlenné az általuk kifejezett éves növekedések összehasonlítását. Még az azonos számbavételi eljárással¹⁷ felvett hosszú adatsorok is eltérőek különböző országok esetében (módszertani okok miatt), nem beszélve a különböző össztermék-mutatók nagyon is eltérő dinamikájáról (a fejlett országokban jelentős beruházások értékcsökkenése miatt az ezeket is figyelembe vevő GDP gyorsabb növekedést mutat, mint az egyes nettó össztermék-mutatók, melyek ezt nem tartalmazták). Sajnos a hiányosságok kiküszöböléséhez szükséges adatok nem állnak rendelkezésünkre, de az értékelésnél ezeket a különbségeket

¹⁶ A GDP fogalmát csak a 40-es években dolgozták ki, és csak a század második felében vált általánosan elterjedtté. GDP adatokat az egyes országok – különösen a volt szocialista országok, így Magyarország is – csak az utóbbi évtizedekben állítanak elő. A vizsgált országok közül egyedül Finnországnál szerepelt hiánytalan GDP adatsor 1900-ig visszamenőleg utólagos számítások eredményeképpen. Kivételesen előfordulnak GNP adatok is, amelyek azonban még kedvezőtlenebb színben tüntetik fel ezen államok fejlettségét, ugyanis a külföldi tulajdonú üzemek termelését a tőkeexportőr nemzethez számolják.

¹⁷ A nemzeti jövedelem számítást és a GNP, ill. GDP összetételét ld. Pl. Dornbush-Fisher-Sparks (1987) 31-37. old.

figyelembe vesszük, elsősorban azért, hogy az adatsorok dinamikáját elemezzük, és csak fenntartásokkal a fejlettségi szintek találkozását (noha ez a célja a közös dollár-alapra helyezésnek). Azaz bizonytalan, hogy Finnország mikor előzte meg fejlettségben Magyarországot (vagy hogy mindig előtte járt-e), az azonban vitathatatlan, hogy mely időszakokban fejlődött gyorsabban.

Az új növekedési adatsorok összeállításához felhasznált statisztikai adatok¹⁸ minden évre az adott ország valutájában az adott év és általában egy konstans év árszínvonalán is szerepelnek. A háborús évekre általában jellemző a teljes adathiány, és a komolyabb átalakulások – mint amilyen az államosítások és a tervgazdaság bevezetése volt Kelet-Európában – előtti és utáni adatok általában is nehezen illeszthetők. A háborús éveket kivéve Magyarország esetében és a többi 40 vizsgált ország esetében is Mitchell összegyűjtött történeti statisztikáira építettem számításaimat.¹⁹ A hiányok egy részét az adott ország statisztikai kiadványaiból sikerült pótolni²⁰, más részénél a megelőző és következő évek fejlődési tendenciáit interpolálva, a hiányzó évre egy becsült növekedési értéket figyelembe véve illesztettem össze a két „fél” adatsort.²¹

Hogy a nehézségek ellenére használható adatsorokat nyerjek, a jelenből elindulva egymásra átszámolva közös nevezőre hoztam egy-egy ország (az éppen rendelkezésre álló mutatóban és adott év árszínvonalán kifejezett) nemzeti jövedelmének konstans áras értékeit, ezzel a nemzeti össztermék növekedésének láncindex-sorát használva fel az évszázados gazdasági növekedés diagramjának megrajzolásához²². Az egy főre jutó jövedelmek kiszámításához mindig a folyó év népességi adatát használtam, a statisztikában esetleg hiányzó adatokat a meglévő értékek lineáris interpolációjával határozva meg.

A számítások során az egyes országok adatainak összehasonlíthatóvá tétele jelentette az egyik legnagyobb problémát. Először valutaárfolyamos értékeket használtam az összehasonlításához, azonban az első kísérletek meggyőztek ezen adatok célszerűtlenségéről.

¹⁸ B.R. Mitchell: International Historical Statistics, volume I-III., különböző kiadások

¹⁹ Nemzetközileg elismert és gyakran hivatkozott, azonban sajnos nem teljeskörű adatforrás.

²⁰ Pl. Bulgária, Románia, Ciprus, Argentína, stb. esetében.

²¹ Ez a módszer egyébként a több forrással és nagyobb apparátussal dolgozó intézmények esetében is elfogadott a hiányzó adatok pótlására, még láncindexsorokban is, ld. a világszerte ismert és elismert Penn World Table (PWT) 6.1. adatmellékletét, vagy Maddison (1995).

²² A PWT adatbázist részben ugyanezen láncindex-sor elven építették fel, igaz, az mindössze 1950-ig megy vissza az adatsorok rekonstrukciójában, és számos országra ennél is rövidebb adatsorokat ad meg – így Magyarországra csak 1970 utáni adatok szerepelnek.

Több, jelenleg elérhető vásárlóerő-paritásos adatbázis közül végül a saját indexsorok dollárra átszámításához a Groningen-i Egyetem adatbázisának Geary Khamis-féle vásárlóerő-paritásos adatait használtam fel, minden esetben 1987-ben egyeztetve a két adatsor szerinti GDP/fő értéket. Logikusnak tűnt volna 1996-os közös nevezőre hozni az adatokat, tekintettel arra, hogy ez az év a Geary Khamis vizsgálat báziséve, azonban a Mitchell statisztikák csak 1993-ig futottak²³, és az utolsó évek már ott is számos hiányt tartalmaznak. A Geary Khamis-adatsor használata mellett nemzetközi elismertségén túl²⁴ leginkább azért döntöttem, mert gyakorlatilag az összes vizsgált országra rendelkezésre állt megfelelő adat, szemben az újabb keletű EKS-súlyozással, ahol 19 ország adatsora hiányzott.²⁵

Az eltérő évekből származó adatbázisok közös nevezőre hozását egy az interneten elérhető GDP-deflátor segítségével oldottam meg²⁶. Az egyes adatsorok még így is jelentős szintbeli eltéréseket mutatnak, ezek közül a legjelentősebb annak ismerete, hogy bár a közös nevezőre hozás az 1987-es év GK-féle vásárlóerő-paritásos GDP/fő adata alapján megtörtént, az én adatsorom Mitchell adatsoraira és ezáltal alapvetően a hivatalos statisztikákra épül, azok sokszor túlzottan magas növekedési ütemét tükrözve. A hivatalos növekedési ütemek a megfelelő számítások hiánya miatt térnek el a vásárlóerő-paritásos adatsoroktól, és ennek helyreállítása utólag is meglehetősen körülményes lenne. A PWT-adatbázis 1950-től tartalmazza az egyes országok valutaárfolyamát és a GK-féle PPP értékeket, a kettő hányadosa megadja, hogy az adott ország árszínvonala hogyan viszonyult az amerikai árszínvonalhoz.²⁷ (Érdekes módon, ha ezt az árfolyam-eltérést használjuk a Mitchell-adatok

²³ Az újabb kiadásban 1995-től vannak új, GNI-értékek, ezek azonban csak százalékos adatként szerepelnek, és átugorták az 1994-es évet, lehetetlenné és inkonzisztensé téve a láncindex-sor folytatását.

²⁴ Angus Maddison adataival sok esetben teljes az egyezés, többnyire is csak minimális eltérés van. A javítások az adatbázis naprakészsége miatt minden bizonnyal Maddison professzor közreműködésével készültek.

²⁵ Köztük olyan, a vizsgálat szempontjából fontos országok, mint Jugoszlávia, Argentina, Brazília, Chile, Taiwan, Indonézia, Malajzia, Thaiföld, az NDK vagy a Szovjetunió.

²⁶ Economic History Services, Louis Johnston. www.ehs.net

²⁷ Dollár vásárlóereje egyes kiválasztott országokban, 1. táblázat (saját számítás, PWT-adatsorok alapján, országgrövidítéseket ld. a dolgozat végén, a mellékletek jegyzéke után):

növekedési ütemének kiigazítására, akkor a szintén GK-féle paritásokra épített groningeri adatsorokkal történő egyeztetéskor azt látjuk, hogy bár az egyes évek adatai a különböző GDP-számítási módszerek miatt továbbra is ingadoznak, tendenciaszerű eltérés azonban már nincs közöttük.²⁸⁾ A vásárlóerő-paritás jellemzően a fejlettebb országokban alacsonyabb, és adott országban is a fejlődéssel időben csökken.

A számítások eredményeként a vizsgált országokra olyan GDP/fő idősorokat kaptam, melynek egyes évei vagy rész-adatsorai más adatbázisokkal is összevethetőek, de a legtöbb rendelkezésre álló adatsornál hosszabbak és részletesebbek (a nem elhanyagolható adathiányokat leszámítva 1900 és 1993 között minden év szerepel), úgy, hogy emellett sikerült az adatsorok következetességét is megőrizni. Az adatbázis használata során

	HU	PL	SU	A	SF	ESP	POR	GR	ARG	BRA	CHI	MX	JAP	KOR	TW	HK	IRL	F	I	B	NL	DK	CH
1950				1.9	1.5	2.3	2.0		0.8	1.0		2.7	3.0				1.9	1.4	2.1	1.5	2.2	2.0	1.8
1955				1.9	1.3	2.2	2.2	1.9	0.7	1.3	0.9	2.8	2.4	2.8	1.2		1.8	1.2	2.0	1.5	2.1	1.9	2.0
1960				1.9	1.5	2.9	2.3	2.0	1.7	2.7	1.6	2.3	2.3	2.3	2.0	1.8	1.7	1.4	2.0	1.5	2.1	1.9	2.0
1965				1.6	1.2	2.2	2.1	1.9	1.6	2.8	1.5	2.1	1.9	4.2	2.2	1.8	1.5	1.2	1.7	1.4	1.6	1.5	1.7
1970	3.2			1.7	1.4	2.4	2.2	1.9	2.1	2.5	1.7	2.1	1.8	2.9	2.2	2.1	1.6	1.3	1.7	1.4	1.5	1.4	1.7
1975	2.7			1.1	0.9	1.5	1.5	1.5	2.0	1.9	2.4	1.6	1.2	2.4	1.6	1.5	1.2	0.9	1.3	0.9	0.9	0.9	0.9
1980	2.3	2.4		0.9	0.8	1.1	1.6	1.3	0.8	1.9	1.3	1.5	1.0	1.6	1.4	1.3	0.9	0.7	1.1	0.7	0.7	0.8	0.7
1985	3.4	2.4		1.4	1.1	1.9	2.6	2.0	2.1	2.9	2.6	2.2	1.2	2.1	1.8	1.8	1.4	1.3	1.6	1.5	1.4	1.2	1.1
1990	2.6	3.8		0.8	0.6	0.9	1.4	1.2	1.4	1.7	2.3	2.0	0.8	1.5	1.2	1.4	0.9	0.8	0.9	0.9	0.9	0.7	0.6
1995	2.0	2.2	3.1	0.7	0.7	1.1	1.2	1.1	1.4	1.5	1.9	2.2	0.5	1.2	1.1	1.1	0.9	0.8	1.0	0.8	0.8	0.7	0.6
2000	2.4	2.4	5.8	1.1	1.0	1.4	1.6	1.4	1.5	2.2	2.2	1.6	0.7	1.5		1.2	1.1	1.1	1.2	1.1	1.1	0.9	0.8

²⁸⁾ PWT-táblázatból átszámolt és saját valutaárfolyamos GDP/fő adatsorok összevetése során tapasztaltam, hogy az adatsorok nagyon nagymértékben megfelelnek egymásnak, az átlagos korreláció értéke 85%, de amennyiben az eltérések szempontjából legrosszabb Dél-Amerikát leszámítjuk, 97%. Ld. 2. sz. táblázat:

	Saját számítás					PWT korrigált					Arányuk					Korreláció				
	1950	1960	1970	1980	1990	1950	1960	1970	1980	1990	1950	1960	1970	1980	1990					
Magyaró.	367	621	1023	1539	1716			1695	3597	3686			1.66	2.34	2.15					98%
Ausztria	959	1704	2543	3605	4364	2292	3893	6511	18230	23976	2.389	2.28	2.56	5.06	5.49					97%
Görög.	426	716	1382	2042	2539		2074	4290	9085	9741			2.90	3.10	4.45	3.84				98%
Finno.	1078	1585	2441	3320	5629	3466	4916	7902	19407	31271	3.216	3.10	3.24	5.85	5.56					98%
Spanyolo.	688	1001	1839	2389	3085	1265	1640	3832	10608	15270	1.839	1.64	2.08	4.44	4.95					96%
Portugália		674	1274	1817	2769	1149	1514	2870	5747	8536			2.25	2.25	3.16	3.08				99%
Argentína	1410	1651	2185	2175	1677	7867	4251	4400	12877	5082	5.578	2.57	2.01	5.92	3.03					30%
Brazília	371	530	706	1334		1611	897	1438	3308	3561	4.347	1.69	2.04	2.48						89%
Chile	1010	1213	1397	1465	1680		2346	2911	4251	2646			1.93	2.08	2.90	1.57				20%
Kolumbia	547	627	803	1091	1222	2102	1263	1282	2402	1543	3.843	2.01	1.60	2.20	1.26					18%
Venezuela		1802	2326	2371	2132	6488	8858	8103	7714	2717			4.92	3.48	3.25	1.27				-10%
Japán	448	906	2355	3412	4829	814	2029	6334	16125	28217	1.816	2.24	2.69	4.73	5.84					97%
Dél-Korea		234	461	1049	2308		695	959	2985	6640			2.97	2.08	2.85	2.88				100%
Tajvan	283	399	786	1649	2956		716	1284	4231	8994			1.80	1.63	2.57	3.04				100%
Ciprus	450	556	1083	1491	2525	1404	1924	2899	6340	9379	3.117	3.46	2.68	4.25	3.71					98%
Hong Kong			1310	2652	10017		1737	3189	9934	14767			2.44	3.75	1.47					89%
Töröko.	482	596	811	1062	1352	1296	2130	1665	2707	3033	2.687	3.58	2.05	2.55	2.24					89%
Mexikó	582	812	1131	1561	1556	1089	1720	2688	5114	3656	1.872	2.12	2.38	3.28	2.35					95%
Szingapúr		542	1041	2149	3802		1586	3129	9084	14355			2.93	3.01	4.23	3.78				99%
USA	2823	3277	4190	4976	7077	10601	12414	16488	21337	26470	3.755	3.79	3.93	4.29	3.74					98%
Írország	1052	1290	1805	2299	3068	2254	2993	4685	11005	15032	2.143	2.32	2.60	4.79	4.90					98%
Anglia	1788	2231	2867	3394	4197	4190	5977	7333	16620	19764	2.343	2.68	2.56	4.90	4.71					95%
Franciao.	1293	1844	2854	3919	4698	3913	5666	9184	21716	24069	3.027	3.07	3.22	5.54	5.12					97%
Belgium	1440	1888	2896	3807	4447	4168	5176	8685	21922	22766	2.894	2.74	3.00	5.76	5.12					96%
Hollandia	1162	1539	2312	3868	4446	3133	4508	8774	21746	22322	2.696	2.93	3.79	5.62	5.02					99%
Olaszo.	822	1327	2134	3431	4216	1962	3333	6543	14333	22300	2.388	2.51	3.07	4.18	5.29					98%
Svájc	2403	3192	4223	4706	5403	5745	7346	12176	31680	40294	2.390	2.30	2.88	6.73	7.46					91%
Dánia	1361	1767	2670	3318	4782	4267	5777	10990	23942	30073	3.134	3.27	4.12	7.22	6.29					97%
Svéd.	1737	2273	3336	3915	4559		7979	13774	26863	31353			3.51	4.13	6.86	6.88				96%
Norvégia	1472	1771	2564	3847	4715	4021	5871	9518	23927	30276	2.731	3.31	3.71	6.22	6.42					99%

mindvégig tudatában kell lennünk, hogy az adatok alapvetően konstans áras hivatalos statisztikákon alapulnak, egymáshoz illesztésük pedig az 1987-es GK-féle vásárlóerő-paritásos GDP/fő adatok alapján történt. Ennek következtében az országok növekedési tendenciái éppen annyira – de semmivel sem jobban – megbízhatóak, mint az egyes nemzeti statisztikák, így az egyes országok relatív fejlettségi szintje – különösen hosszabb távon visszatekintve – inkább csak iránymutató lehet. Az egyedüli ezzel összevethető adatbázis Angus Maddison munkáiból érhető el, ami ezzel szemben már felülbírált adatokra épült.²⁹

2.2. A magyar GDP adatsor rekonstrukciója 100 évre

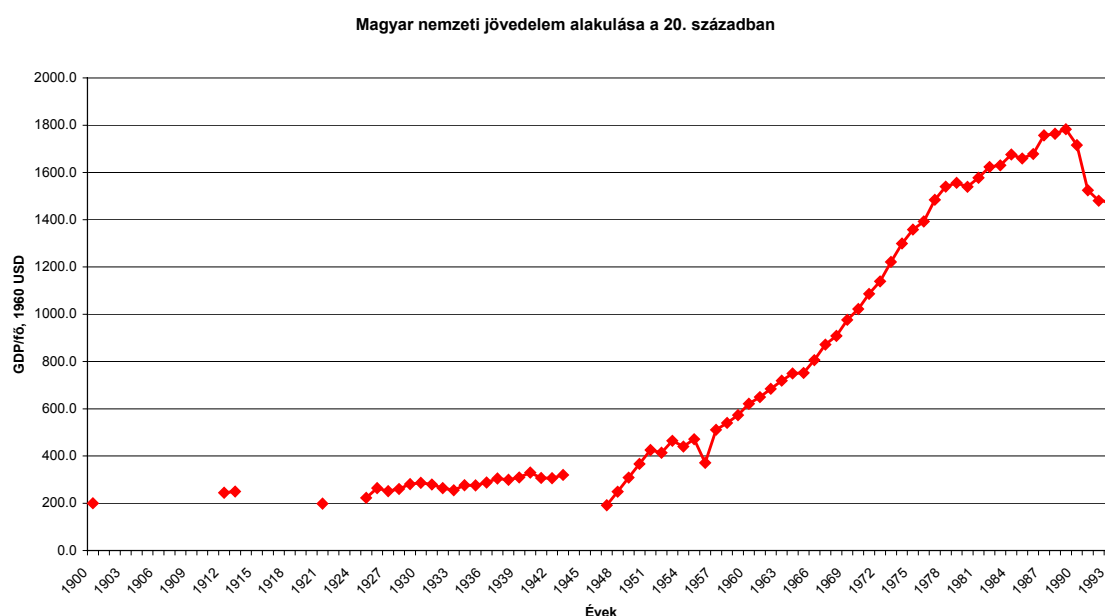
A kutatás egyik legfontosabb célja a magyar GDP, majd ezt a népességváltozás mutatóival korrigálva az egy főre eső GDP alakulásának vizsgálata volt³⁰. Eleinte igyekeztem az adatokat a hivatalos statisztikák alapján összeállítani, de a KSH adatsorai az utóbbi években 1950 előttre nem, ill. - az összehasonlítás esélyét sem teremtve meg - csak akkori pénzben és értéken adnak nemzeti jövedelem adatokat.

A láncindexek segítségével a második világháború előtti és utáni évek külön-külön is könnyedén végig nyomon követhetőek, tehát az igazán érdekes kérdés az maradt, hogy a kettő hogyan viszonyul egymáshoz, másként fogalmazva – és egyben a kérdés korabeli politikai jelentőségét is megvilágítva –, hogy az újjáépítés során mikor értük utol a háború előtti termelési szintet. A KSH korabeli kiadványaiból két dolgot is tanulhatunk: az egyik, hogy propagandisztikusan hangsúlyozták már 1949-ben a háború előtti termelési szint meghaladását, a másik, hogy a kérdést nem kívánták tudományos kutatás tárgyává tenni: valamennyi korábbi évkönyvbe „szigorúan titkos” pecsét került. Hogy a kérdés ma sem egyértelmű, mutatja, hogy a szocializmus 40 éve alatt kiadott évkönyveitől eltérően a KSH 1996-ban – a szerzők megjelölése nélkül – kiadott „Magyarország népessége és gazdasága - Múlt és jelen” című kiadványában nem szerepel a háború utáni nemzeti jövedelmet az 1938-as év százalékában megadó érték.

²⁹ Maddison (1996), de korábbi és későbbi munkáiban is szerepelnek kivonatos és teljes adatsorok. Manapság a világon a hosszú adatsorok felhasználásakor 1950 előttre a leggyakrabban idézett forrás.

³⁰ Az egyedüli rendelkezésre álló forrás Maddison lett volna, azonban amikor a kutatást elkezdtem 6 évvel ezelőtt, még ennek sem voltam birtokában. A saját munkával összeállított adatsor ugyan nem lett megbízhatóbb, mint Maddison adatbázisa, azonban mindenképpen hasznos összehasonlítási alapul szolgál egyrészt Maddison módosításainak követéséhez, másrészt a módosítások által eltakart jelenségek vizsgálatához (a hivatalos adatok megértéséhez, az éves növekedési ütemek váltizásához, és a háború utáni újjáépítéshez).

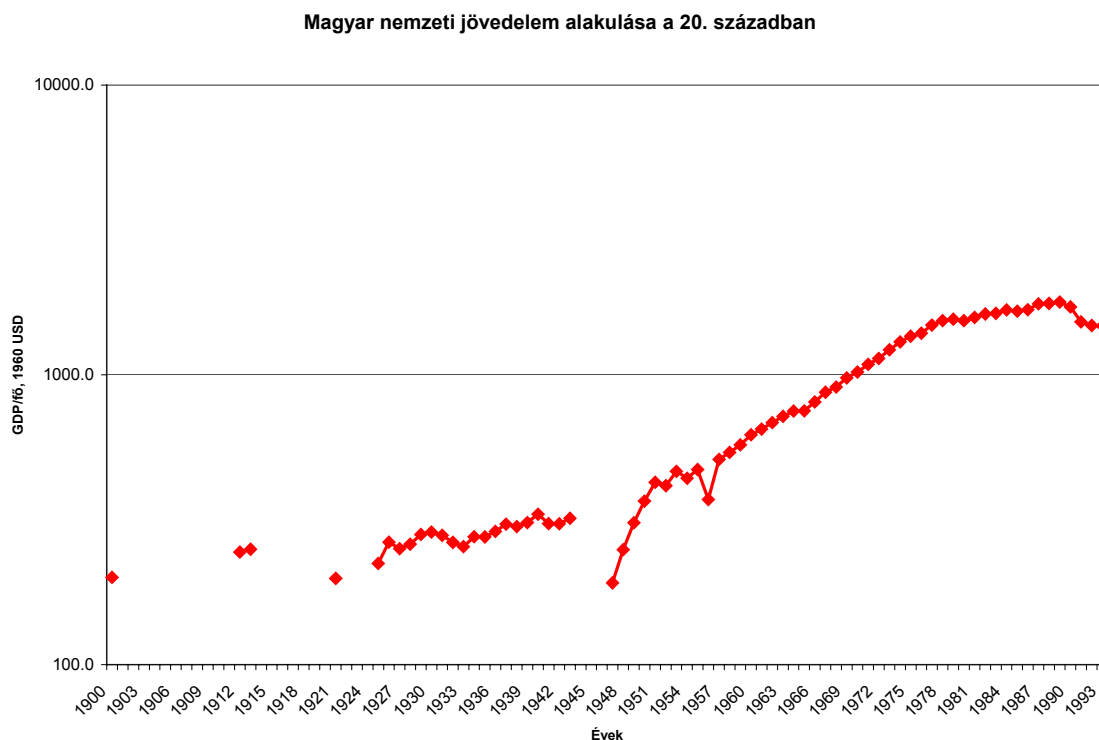
A felkutatott szakirodalomban magam leghitelesebbnek Eckstein Londonban kiadott, Magyarország nemzeti jövedelmének alakulását 1950-ig tárgyaló könyvében megjelent értékeket fogadtam el, mely még pengőben fejezi ki a háború utáni értékeket is, 1949-ig. Feltétlenül megérdemelne egy külön kutatást a két különböző rendszerben kalkulált nemzeti jövedelem adatok összevetése³¹, jelen kutatásom keretén belül azonban ezzel a behelyettesítéssel felrajzolhatóvá (ha hiánytalanná nem is – ld. 1. és 2. ábrák) vált a magyar adatsor a 20. század egészére. (Ez az adatsor is azt mutatja, hogy Magyarország 1949-ben érte el a nemzeti jövedelem 1939-es szintjét, majd 1950-re meghaladta az ennél magasabb, 1940-es csúcserőértéket is.³²)

1. ábra. Magyarország rekonstruált GDP/fő adatsora a 20. században

³¹ A forint bevezetésével nemcsak a pénznem változott és a felhalmozódott pénztőkék inflálódtak el, hanem teljesen új ár- és bérvizonyokat alakítottak ki, ezzel a fogyasztás szerkezetét is átalakítva. A szabályozott rendszerben az árak nem tölthették be értékmérő funkciójukat, ami a kommunista országok számbavételénél jelentkező általános probléma.

³² Maddison idézett munkája is több forrásra támaszkodik (Katus L., A. Eckstein, Czirják L.), az ő adatai szerint csak 1954-ben érték el a háború előtti 1939-es fejlettséget. Ennek jelentőségére még visszatérünk.

2. ábra. Magyarország rekonstruált GDP/fő adatsora log-lineáris skálán

2.3. Az egyes kutatások eredményeinek összehasonlítása

Számunkra kitüntetett jelentőséggel bír Magyarország egy főre jutó nemzeti jövedelmének alakulása, így először a kapott magyar adatokat hasonlítjuk össze a más forrásokból rendelkezésre álló értékekkel, majd néhány, a század folyamán egyes időszakokban fejlettségben Magyarországgal összehasonlítható szinten álló ország abszolút és Magyarországhoz képest mért relatív fejlettségét hasonlítjuk össze más nemzetközi kutatásokkal. Az összehasonlíthatóság megkönnyítése érdekében valamennyi adatsort konvertáltam 1960-as USA dollárra³³, két esetben pedig szerepeltettem az Egyesült Államokhoz képest mért relatív fejlettséget százalékos formában is: Ehrlich Éva esetén az eredmények eleve ebben a formában szerepelnek, a Penn World Table-ben pedig több adatsor mellett ez is rendelkezésre áll. A Magyarországra vonatkozó különböző nemzeti jövedelem becslések és növekedési értékek összehasonlítását a 3. táblázat tartalmazza, míg az alábbiakban tárgyalt nemzetközi összehasonlítások az 1. mellékletben követhetőek.

³³ Ismét az Economic History Services honlapjának használatával.

	Mitchell	KSH	Matolcsy	UNDP	Bairoch	Ehrlich	PWT	PWT	Maddison	GDC	GDC	PWT	Ehrlich
1960 USD							Laspeyres	Chain		GK	EKS	USA%	USA%
1900	200	144							434				
1912	245	200											
1913	250	205			372				541				
1925	223	180	223		365				588				
1937	305	263	316		459	405			656				21%
1950	367	316			560				640	640	942		
1960	621	558			958	692			941	941	1,386		21%
1970	1,023	940			1,576	964	1,204	1,204	1,297	1,297	1,910	34%	23%
1975	1,359	1,273		818			1,548	1,557	1,497	1,497	2,205	38%	
1980	1,539	1,525		959		1,577	1,827	1,837	1,626	1,626	2,395	39%	32%
1985	1,659	1,663		1,059			2,052	2,053	1,689	1,691	2,490	39%	
1990	1,716	1,706		1,109			2,151	2,153	1,637	1,666	2,453	36%	
1993	1,476	1,448					1,889	1,886		1,420	2,092	31%	
1998				1,124			2,125	2,125		1,667	2,456	31%	
2000				1,240			2,341	2,340		1,840	2,711	31%	
2004										2,142	3,155		
(1925/1913):	89%	88%			98%				109%				
(1937/1925):	137%	146%	141%		126%				112%				
(1950/1937):	120%	120%			122%				98%				
(1960/1950):	169%	177%			171%				147%	147%	147%		
(1970/1960):	165%	168%			165%	139%			138%	138%	138%		109%
(1980/1970):	151%	162%				164%	152%	153%	125%	125%	125%	114%	138%
(1990/1980):	111%	112%		116%			118%	117%	101%	102%	102%	93%	
(1998/1990):				101%			99%	99%		100%	100%	84%	
(2000/1990):				112%			109%	109%		110%	110%	86%	
(1985/1950):	452%	527%							264%	264%	264%		

3. táblázat. Magyarország 20. századi gazdasági növekedésére vonatkozó számítások

1. Mitchell statisztikai kiadványai alapján összeállított indexsor fentebb vázolt módon dollárra átváltott adatai. Magyarország fejlődésére a 20. század egészét tekintve a KSH-nál némileg alacsonyabb növekedési ütemet mutat ki, de a legtöbb rendelkezésre álló egyéb vizsgálatnál még így is magasabbat. Meglepő, hogy a Mitchell-könyv statisztikája csak 1987 után egyezik meg a KSH kiadványával³⁴, és a kisebb dinamika a kettő között egyértelműen megmutatkozik. A század első tizenhárom évére a KSH-adatsor 42%-ával ellentétben a Mitchell adatsor csak 25%-os növekedést mutat ki az egy főre jutó jövedelemben, ami Maddison újabb adataival teljesen egyezik. Később a KSH és a Mitchell-adatok közti különbség csökken, a két háborút követő helyreállítás pedig egyező ütemű – a második világháború esetében azért, mert a KSH-adatokat is Eckstein statisztikája alapján illesztettem össze. Általában minden rövidebb időszakra elmondható, hogy az általam összeállított adatsor viszonylag arányosan helyezkedik el a legalacsonyabb és legmagasabb növekedést bemutató értékek között, más forrásoktól egy irányban eltérő, kiugró értékek nincsenek, mégis a KSH adatsor után a legmagasabb évszázados növekedést itt kapjuk. Az adatsor konzisztenciáját tekintve azt mondhatjuk, hogy céljainkra éppen úgy megfelel (és persze éppen úgy nem tökéletes), mint bármelyik ismertebb, széles körben elfogadott adatsor.

A nemzetközi összehasonlítást tekintve leginkább a fentebb már tárgyalt két

³⁴ KSH (1996), 94-99. old.

jellegzetesség tűnik fel: mivel az adatokat groningeri adatbázis Geary Khamis-féle adatsorának 1987-es értékeivel illesztettem egymáshoz (ezért az utolsó években ott a különbség minimális), az újabb értékek szinte kivétel nélkül magasabbak, mint a többi számításban, másrészt a hivatalos statisztikák használata miatt az adatok dinamikája nagyobb, mint az összehasonlításban szereplő többi – kivétel nélkül rekonstruált vásárlóerő-paritásos – adatsoré. A nagyobb dinamika részben a valutaárfolyamok és a vásárlóerő-paritás fejlődéssel változó arányának fentebb már tárgyalt jelenségére vezethető vissza³⁵, ezért az országok közötti fejlettségbeli különbségeket erősíti. Másrészt ugyanakkor az azonos fejlettségi szinten álló – és ezért gyakorta hasonló relatív árszínvonalú – országok adatsorainál ez a magyarázat nem mérvadó, így például Bulgária vagy Görögország esetében egyszerűen el kell fogadnunk, hogy a hivatalos adatsor némileg eltérő ütemű felzárkózást mutat. Általánosságban az adatok a második világháború előtti évekre a ma széles körben elfogadott Maddison-féle számoknál alacsonyabb fejlettséget mutatnak, ami abban is megjelenik, hogy a világháború előtti szint elérése már 1949-re megtörténik. Ugyanez tükröződik a korabeli nemzetközi adatok a magyar fejlettséghez viszonyított magasabb relatív értékében is (fejlettebb és alacsonyabb fejlettségű országok esetében egyaránt). Ez a jelenség elsősorban arra vezethető vissza, hogy az egyébként széleskörben használt láncindexsoros módszer a szocializmus éveire kimutatott feltehetően túlzó növekedési ütemek miatt a korábbi időszak fejlettségi szintjét ennyivel „lejjebb nyomta”.³⁶ Ez nem változtat a tényen, hogy a módszer sikeresnek tekinthető, hiszen a Maddison adatsorával 2472 közös számított adatpontra $r^2=0,963$ igen magas korreláció még az 1950 előtti 858 közös adatpontra is $r^2=0,945$.³⁷

Az összehasonlítást kínáló nemzetközi hírnévvel rendelkező számításoktól való eltérésekre a fentebb említett tendenciózan magasabb relatív adatokon túl példa Japán,

³⁵ Ld. 1. táblázat, 28. jegyzet.

³⁶ Ld. ugyanezen jelenség illusztrálását a szovjet adatokon Bairoch (1997), 286. old. A túlzó növekedési ütemek leginkább a burkolt áremelések (rejtett infláció) hatására vezethetőek vissza, mely tévesen teljes egészében növekedésként jelentkezik a hivatalos statisztikákban.

³⁷ Ugyanez a korrelációs mutató Bairoch adataival csak $r^2=0,818$, azonban Bairoch és Maddison adatsorai között ez az érték ennél is alacsonyabb $r^2=0,758$, így a három adatsor közül a Mitchell alapján összeállított saját közelebb áll mindkét híres adatsorhoz, mint azok egymáshoz. A jelenség azért is beszédes, mert a magas korreláció a növekedési ütemek fejlettségi szinteknél nagyobb egyezésére vezethető vissza – ez azonban nem magyarázza a Bairoch-hoz viszonyított nagyobb egyezést.

Görögország és Spanyolország esete, ahol ez a számsor a Magyarországnál nagyobb fejlettséget a harmincas évekig visszavezeti, sőt, egyenesen időközben csökkenő tendenciát mutat, míg a többi számítás azt mutatja, hogy ezek az országok egészen a hatvanas évekig Magyarországnál fejletlenebbek voltak, és csak azóta előzték meg. Hasonló jelleggel, de inkább csak mértékében, semmint tendenciájában tér el Mexikó is, ahol a háború előtti Magyarországnál magasabb egy főre jutó nemzeti jövedelem adatok néhány más esettel együtt leginkább a 87-es GK-féle értékekkel történő egyeztetésre vezethetőek vissza. Tény, hogy a Mitchell-féle statisztikai gyűjtemény sem mentes hibáktól (melyeket a többi adatbázis szakemberei kiszűrtek már)³⁸, mivel azonban ezek a teljes adatbázisban elszórt jelenségek, és általában nem épültek be a láncindex-sorba³⁹, így amennyiben nem találtam meg az eredeti forrást, inkább meghagytam a kétes adatot.

2. KSH statisztikák: Mint az imént utaltam rá, meglepetésként ért, hogy a Mitchell-adatsor Magyarország esetében nem, vagy nem pontosan egyezett a KSH hivatalos adataival⁴⁰ (jóllehet, az adatok forrása szintén a KSH volt). A növekedés üteme nemcsak a Mitchell-adatokra épült saját adatsoromnál mutatott nagyobb értéket, hanem az 1925-1937 közötti időszakban a Matolcsy-Varga, az 1950-es és 70-es években pedig valamennyi más forrásnál is. A teljes évszázadot tekintve az eltérések nem drámaiak, azonban a fentebb említett tendenciák miatt joggal kételkedhetünk abban, hogy ez az adatsor a többinél hitelesebb lenne⁴¹. Értelemszerűen a több ország adatsora közötti összehasonlításban a csak magyar adatokkal foglalkozó KSH-értékek nem szerepelnek.
3. Alexander Eckstein-nek a magyar idősor összeállításakor fő forrásként használt munkája teljes egyezőséget mutat a KSH által is közölt 1949 előtti adatokkal, ezért önálló elemzése szükségtelen.⁴²

³⁸ Például az Egyesült Államok 1987 után gyors ütemben felugró jövedelmi adatai, vagy Finnország hasonlóan meredek ugrása 1988-ról 1989-re aligha tekinthetőek hitelesnek

³⁹ Hong Kong és Taiwan egy-egy kiugró értékét a következő év rögtön korrigálta is, Finnország esetében is jelentős visszaesés követte a kiemelkedő növekedést.

⁴⁰ Magyarország népessége és gazdasága, Múlt és Jelen, 1996.

⁴¹ Bairoch (1997) több helyen is kétes hitelességűnek minősíti a szocialista országok hivatalos statisztikáit, és láthatóan Maddison, valamint a PWT is erősen diszkontálta a kimutatott növekedési ütemeket. Ld. 286., 300., 311., 337. old.

⁴² Eckstein (1950), 219-220. old. A második világháború előtti évekre egyébként az ő munkáját használta Angus Maddison is, tölem eltérően azonban a háború előtti és utáni adatsor illesztésére ő már nem Eckstein adatait követte.

4. Aldcroft ugyan közöl nemzeti jövedelem-adatokat Kelet-Európa történetével foglalkozó munkájában⁴³, de ezek kivétel nélkül Bairoch alább tárgyalandó munkájából származnak, így ott kerülnek elemzésre.
5. Matolcsy Mátyás és Varga István Londonban angol nyelven 1938-ban megjelent tanulmánya⁴⁴ Magyarország nemzeti jövedelmét jelentős adatapparátus felvonultatásával, azonban viszonylag rövid időtávra elemzi (1924-1936). Az adatokat a pénzügyi évek eltérése miatt 1925 és 1937 közötti időszakra értelmezve erre a szakaszra összesen 41%-os növekedést kapunk, ami a saját adatsor 37%-ánál nagyobb, a KSH-adatsor 46%-ánál azonban kisebb. A csekély eltérés mindkét adatsort hitelesíti, megkérdőjelezi azonban a felületesebb módszertannal dolgozó, de nemzetközileg ismertebb Bairoch 26%-os és különösen Maddison 12%-os értékét.
6. Ehrlich Éva már a bevezetőben is említett munkájában⁴⁵ Magyarország 1937, 1960, 1970, és 1980 évi egy főre jutó nemzeti termékét az USA százalékában adja meg. Bár a 3. táblázatban a százalékos adatok is megtalálhatóak, az amerikai GDP/fő értékét használva összehasonlíthatóvá tettem a többi forrással (az 1950-es számok hiányában a táblázat nem mutat teljes képet, így az elemzéshez az 1960/1937 hányadost használtam).

Ehrlich számításait a hivatalos nemzeti jövedelem statisztikáknál megbízhatóbbnak tartott naturális mutatókra, illetve az azok rendszerére épített regressziós számításokra alapozta, így fejlettségi adatai a vásárlóerő-paritásos vizsgálatokhoz állnak közelebb. A százalékos mutatók dollárra váltásakor azonban a Mitchell-adatsort használtam (ahogy hasonló esetekben a többi adatsor vizsgálatakor is), így érthető, hogy az adatok abszolút értéke a két adatsor közt helyezkedik el. Fontosabb ennél és egyszerűen összehasonlítható az adatok dinamikája, ami az 1937 és 1960 közötti időszakra Ehrlich esetében 71%-os növekedést mutat. Ez alacsonyabb, mint Bairoch 109%-a, a Mitchell-adatsor 103%-a, vagy a KSH 113%-os értéke, viszont magasabb Maddison erre az időszakra kimutatott 43%-ánál. Az eltérés itt a szocializmus első időszakának értékelése és az újjáépítés gyorsasága között mutatkozik. A hatvanas években az Ehrlich által számított növekedés egyezik a Maddison, a PWT, és a GDC 38%-os adatával (és értelemszerűen eltér Mitchell, a KSH, és Bairoch magasabb növekedési ütemétől), a hetvenes években azonban valamennyi kutatás közül a legmagasabb fejlődést Ehrlich mutatja ki, 64%-os értékével

⁴³ Aldcroft (1995), 84. old.

⁴⁴ Matolcsy-Varga (1938), 70. old.

⁴⁵ Ehrlich (1991), 69. old.

nemcsak a vásárlóerő-paritások számítások 25-53%-át, hanem a Mitchell-adatsor és a KSH 51/62%-os növekedését is felülmúlva. A százalékos értékeket a PWT hasonló eredményeivel összevetve is azt láthatjuk, hogy Ehrlich szerint az ország Amerikához mért relatív fejlettsége az 1970-es 23%-ról 1980-ra 32%-ra emelkedett, míg a PWT szerint 34%-ról 39%-ra, azaz kisebb mértékben emelkedett.⁴⁶

Ehrlich számításai teljesen eltérő módszertanra épülnek ugyan, de általánosságban nem mondanak ellent az egyéb módszerekkel kapott eredményeknek. Éppen a kutatás sajátos volta miatt nem lenne ésszerű ennél nagyobb egyezést, netán azonosságot várni, és ugyanezen okból azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az eltérések nem diszkreditálják egyik vagy másik számítást vagy azok eredményeit. Megalapozott kétely támasztható ugyanakkor az Ehrlich által kimutatott 70-es évekbeli fejlődési ütemmel kapcsolatban, ami vizsgálatának egészével ellentétben nem alacsonyabb, hanem sokkal magasabb növekedést mutat, mint bármely más forrásunk.⁴⁷

7. Bairoch munkájában az európai országokra 1913, 1925, 1928, 1929, 1933, 1937, 1938, 1950, 1960, 1970, 1973 évekre szerepeltet adatokat⁴⁸. A változás dinamikáját összehasonlítva az 1937-es évet követő időszakban a Mitchell-statisztikákra alapozott adataimmal 2%, 2%, 0% az eltérés, ami nemcsak azt feltételezi, hogy azonos forrásokat használtunk, hanem azt is, hogy a háború előtti és utáni teljesítmények összeillesztését is azonos módon végeztük el. A növekedési ütemek közötti nagyfokú egyezés ellenére a két, egyaránt 1960-as USA dollárban kifejezett egy főre eső GDP-érték között átlagosan másfélszeres különbség tapasztalható, aminek elsősorban a különböző vásárlóerő-paritásszint lehet az oka.

Az összehasonlítást a legtöbb, mindkét kutatásban szereplő ország adatsorára elvégezve azt tapasztaltam, hogy a dollár-értékek szintkülönbsége a fejlettségi különbséggel fordítottnan arányosan a fejlettebb országok esetében csekély, alacsonyabb fejlettség esetén

⁴⁶ Az 1. mellékletben Ehrlich Éva adatai már nem szerepelnek, elemzéseinek Magyarország és más országok közötti különbségekre vonatkozó részében ő is összehasonlítja Magyarország fejlettségét más országokkal, sőt, egyfajta rangsort állít fel (amiből impliciten arra következtethetünk, mintha Magyarország 1937 és 1980 között a világ legfejlettebb 22-23 állama között lett volna).

⁴⁷ Ennek okára később rávilágítok egy természetes mutatókkal végzett regressziós számítással – a hetvenes években gyorsan emelkedő fogyasztási adatok (különösen a minőséget figyelembe nem vevő mennyiségi mutatók) megtévesztően gyors felzárkózást mutatnak. Az eladósodásból finanszírozott jólét valójában ekkoriban már fokozódó lemaradást takart.

⁴⁸ Vizsgálata 1800-ig megy vissza, de a felsorolt évek sajnos nem egyetlen táblázatban szerepelnek.

nagyobb: Bulgária esetében például több, mint két és félszeres.

A többi vásárlóerő-paritásos számításhoz hasonló tendencia a dinamikában is megfigyelhető: az egymástól fejlettségi szintjükben távolodó országok közötti különbség lassabban nő Bairoch adatsorában, mint az általam összeállított esetében, de gyorsabban, mint Maddison adatsorában. A fejlettségi rangsorban és a növekedési ütemekben sincs jelentős eltérés – néhány ország kivételével. Görögország esetében Bairoch adatsora szerint 1938-ban az ország fejlettsége Magyarországot több, mint 30%-kal megelőzi, aminek nem is annyira mértéke, mint az adatsor megelőző és következő adataitól elütő jellege szúr szemet. Írországot Magyarország Bairoch szerint az 50-es években megelőzte és 70-re már 15%-kal le is hagyta, Portugália és Spanyolország 1970-ben még mindig 35-40%-kal volt hazánk mögött (ekkorra a többi adatsor már utolérést vagy megelőzést mutat). Olaszország esetében is Bairoch az egyetlen forrás, aki az 1925-ös 32%-os előnyről fokozatos felzárkózást, majd 1970-re már Magyarország 1%-os előnyét mutatja ki – szemben a későbbi adatsorok 42-109%-os olasz előnyével.

Külön szót érdemel a „Nagy Testvér”, a Szovjetunió fejlettségének értékelése, bár ebben Bairoch lényegében nem tér el a rendelkezésre álló nyugati forrásoktól. Jóllehet a nehézipari beruházások, a katonai kiadások, és az űrtechnika azonos fejlettségi szint mellett is indokolja a jelentős életszínvonalbeli különbségeket, mégis meglepőnek tűnik, hogy az adatok tanúsága szerint a Szovjetunió már a harmincas évektől kezdve – és a többi adatsor szerint egészen a nyolcvanas évek közepéig – Magyarországnál magasabb egy főre jutó GDP-t produkált. Magam részéről hajlok a gondolatra, hogy a szovjet propaganda (ahogy ma mondanánk: PR) felduzzasztott adatai mind a mai napig félrevezethették a kutatókat⁴⁹.

Bairoch mentségére szolgál, hogy adatai a hetvenes évek szocialista országok teljesítményét túlzottan is kedvező fényben megítélő légkörében keletkeztek, míg a többi adatsor már a szocializmus bukása után készült. Ennek ellenére adatai a Mitchell-statisztikáira épített számításaimat inkább megerősítik, mint kétségbe vonják. A Bairoch-vizsgálat csak néhány kiemelt évre és csak az európai országokra vonatkozik – ez szűkíti az összehasonlítás és egyúttal jelen kutatási céljaimra történő felhasználásának lehetőségeit.

⁴⁹ Bairoch (1997), 284-286. old. szerint a hadigazdaság aránya 12-17% lehetett a Szovjetunióban, figyelembe véve azonban a magyar hadiipari kiadásokat és a szovjethez hasonlóan – és azonos időszakokban – feszített beruházásokat, azonos GDP/fő szint esetén ez legfeljebb 10%-os eltérést indokol az életszínvonalban.

8. Az UNDP adatsora⁵⁰ ötéves gyakorisággal ad meg értékeket 1975 és 1998 között, melyeket a szokásos módon 1960-as USA dollárra átszámolva közöltem a 3. táblázatban. A kapott adatok valamennyi más adathoz alacsonyabb jövedelemszintet mutatnak, dinamikájuk azonban nagymértékben egyezik a többi adatsoréval, talán a fejlődést általában – és az 1995-1998 közötti időszakot különösen is – kissé optimistábban ítélve meg, de mindenütt néhány százalékos eltérésen belül maradva. Mivel az UNDP adatsora a világbanki statisztikákra épül, az eltérő dollár-értékeket a különböző átszámítások magyarázhatják, azonban minthogy a számunkra fontosabb dinamika nagyfokú egyezést mutat az alább tárgyalt adatbázisokkal, önálló elemzésére nem térek ki.
9. Penn World Table (PWT): 1990-ben Kuznets tanítványaiból alakult egy kutatócsoport a Pennsylvania Egyetemen, „Center for International Comparisons at the University of Pennsylvania” (CICUP) néven. A Központ először egy 1950-1988 közötti évekre vonatkozó adatbázist állított össze a gazdasági növekedés tanulmányozására, majd az újabb kiadásában már a 2000-es évig terjedően szerepelnek részletes adatok a vizsgált 115 országra vonatkozóan. Kutatásaim során különösen hasznosnak bizonyult, hogy az adatbázis a vizsgált évekre és országokra mind folyóáras, mind konstans áras adatokat tartalmaz, szerepel emellett a valutaárfolyam és a vásárlóerő-paritási árfolyam⁵¹, és a GDP felhasználási megoszlása fogyasztás, beruházások, és kormányzati kiadások bontásban. A GDP adatsor összeállítása a függelékben részletezett módszertan tanúsága szerint az általam alkalmazott láncindexszorral gyakorlatilag egyező, ugyanakkor a vásárlóerő-paritás változása mindvégig nyomon követhető. Két GDP/fő adatsor is szerepel a táblázatban, ezek egymástól csak a statisztikai index-képzés módszerében térnek el, ami számszerűen alig, dinamikájában pedig szinte egyáltalán nem különbözik. Bár a legtöbb országra már az 1950-es évtől kezdődően vannak adataink, sajnos Magyarország esetében 1970 az első év a táblázatban.
- A magyar egy főre eső GDP adatsort tekintve elsősorban az tűnik fel, hogy a 70-es és 80-as évekre még a saját Mitchell-értékeknél is nagyobb növekedést mutat ki az adatbázis (ennél csak Ehrlich növekedési adata magasabb), a 90-es évekre azután eltűnik ez a különbség a többi vásárlóerő-paritási adatbázishoz képest. Az egyes országok fejlettségét az Egyesült Államok egy főre eső jövedelmének százalékában megadó oszlop

⁵⁰ Human Development Report, 178.old.

⁵¹ Ld. 28-as jegyzet, 1. táblázat.

– egyébként Ehrlich Évával egybehangzóan – 1980-ig felzárkózást, 1985-től kezdve pedig gyorsuló lemaradást mutat 93-ig, majd az akkori 31% az ezredfordulóig már nem változik. A nemzetközi összehasonlításban közeli egyezőségük miatt a két adatsorból csak a Laspeyres-indexekkel felépítettet szerepeltettem, az 1. mellékletben ez követhető nyomon. Nemzetközi elismertségében ez az adasor bármely másikinál rangosabb, mégis előfordulnak tendenciabeli eltérések is a többi adatsorhoz képest, a szokásos színvonalbeli különbségek mellett. A nyugati országok (például Ausztria, Finnország vagy az Egyesült Államok) előnyét ezen adatbázis szerint egészen 1987-ig folyamatosan hoztuk be – a Mitchell-adatsorral egyezően, de minden más forrásnak ellentmondva. Más tekintetben sokszor ez az adatsor nyújtja a legrealisabb értékelést, a fejlettségi szintek általában a többi adatsor között helyezkednek el, bár egyes időszakokra a legmagasabb értéket éppen itt mutatták ki (pl. Görögország esetében 1980-ig, hogy azután éppen a legalacsonyabb legyen az adatsorok közül a későbbi évekre). Általánosságban elmondhatjuk, hogy míg a kimutatott dollár-értékek az egyes országok egy főre jutó nemzeti jövedelmeit a többi számításnál alacsonyabb összegre becsülik, a Magyarországhoz képesti relatív fejlettségben (ez persze teljesen szubjektív, Magyarország-központú vizsgálati szempont) az EKS-féle groningeni adatsornál magasabb, de a Geary Khamis-féle adatsornál – és ezáltal az 1987-ben ehhez igazított Mitchell-adatsornál is – viszont alacsonyabb eredményeket mutat az országok többségére. Ha a legvitathatóbb adatot akarjuk kiemelni az adatsorban, az mindenképpen Románia 1987-es fejlettsége, és különösen is 1980 és 1987 közötti fejlődése lenne, a PWT szerint ugyanis ebben az időszakban Románia egy főre jutó bruttó nemzeti terméke 466 dollárról 1245 (1960-as!) dollárra emelkedett, ami a kortárs magyar értékek 25%-áról 57%-ra történő hatalmas ugrást jelent – nos, aki tanúja volt Románia nyolcvanas éveinek, kétkedéssel fogadja el ezt a hipotézist. Az esetek többségében azonban az adatok tendenciájukban alátámasztják a többi számítás eredményeit, így elemzéseimben adott esetben jogosan használhattam ezt az adatbázist is, leginkább kontroll-adatcsoporthként.

10. Groningen Growth and Development Centre (GDC), Total Economy Database. A korábbi adatbázisokkal szemben a Groningen Egyetem kutatói elsősorban a termelékenységkel kapcsolatos kutatásra hozták létre ezt az adatbázist, noha a Központ célja a gazdasági növekedés szélesebb körű tanulmányozása. Az egy főre jutó GDP adatokat két különböző vásárlóerő-paritás számítás szerint is szerepelteti az adatbázis: a Geary Khamis súlyozás szerint, 1990-es USA dollárban, illetve az EKS súlyozás szerint, 2002-es USA dollárban

(az adatsorok között dinamikájukban semmi különbség nincs, mint ezt jól mutatják a magyar fejlődés időszakokra bontott növekedési értékei is, ld. 3. táblázat).⁵² Az adatokat közös dolláralapra hozva kimutatható, hogy az EKS módszer Magyarország nemzeti jövedelmét a többi országhoz képest magasabbra értékeli, mint a Geary Khamis-féle, és általában mind ennél a számításnál, mind a Penn World Table-ben szereplőknél alacsonyabb értékeket ad meg az országok és évek többségére. Amennyiben tehát ezt választottuk volna a saját adatsor nemzetközi szintezésére, Magyarország relatív fejlettsége a kapottnál kedvezőbb képet mutatott volna. A különbség különösen az 50-es és 60-as évekre szembetűnő: egyedülálló módon ezen adatsor szerint ekkor Finnország csak 26-27%-kal előzött meg bennünket, ugyanakkor Görögország 31-38%-kal, Lengyelország 21-29%-kal, sőt, még Japán is 24-46%-kal maradt el a magyar fejlettségtől. E tendencia tükrében nem meglepő, hogy ezen adatok szerint Magyarország a hatvanas években elérte, és egész a nyolcvanas évekig megtartotta az Egyesült Államokhoz viszonyított 50%-os fejlettségi szintet. Ugyanerre az időszakra a többi számítás – beleértve a groningeni adattábla másik, Geary Khamis-módszerrel átszámított adatsorát is – csak 33-38%-os relatív fejlettséget mutatnak.

Az EKS-adatsor azon vonása, hogy hazánk relatív fejlettségét kedvező színben tünteti fel átfogott időszakának egészére (1950-2004) – egyes országok és időszakok esetében sorrendi eltérést is jelent. Lengyelország, mely 1980-ban a GK-adatokkal illesztett Mitchell adatok szerint elérte, de a többi mutató szerint is megközelítette Magyarország szintjét, ezen adatsor szerint még mindig legalább 27%-kal le volt maradva. Portugália esetében az adatsorok között az a különbség, hogy már a hatvanas években megelőzött bennünket (GK), vagy ez csak a rendszerváltáskor következett be (EKS)⁵³. Japán esetében ugyanez a kérdés az 50-es és 60-as évek között merül fel (a Mitchell indexsor szerint a 20. század egészében előttünk járt), Görögország és Spanyolország esetében a 60-as vagy 70-

⁵² Ezek az értékek nem egyeznek meg az ún. nemzetközi dollárral, a forrás ezért a GK\$ és EK\$\$ jelöléssel utal a mérőszám adott kutatásra jellemző értékére. Ez a magyarázata annak is, hogy 1960-as dollárra átváltva is jelentős különbség van a két adatsor számszerű értékei között.

⁵³ Vagy mint a hivatalos statisztikákra alapozott saját adatsor mutatja, már a világháború végén is fejlettebb volt. Legkevésbé valószínűnek Bairoch számítása tűnik, nem is annyira a portugál adatok alacsonyabb értéke (20-40%-kal a magyar fejlettségi szint alatt), hanem amiatt, hogy a háborúban részt nem vevő, harcok által nem sújtott Portugália 1938 és 1950 között Magyarország fejlettségének 78%-áról 68%-ára esett vissza, az abszolút értékben kimutatott gyarapodás mellett is.

es, míg Korea esetében a 80-as és 90-es évek lehet a vita tárgya. További érdekesség Mexikó (mely egyedül az EKS szerint nem érte el a magyar szintet a hetvenes években) és Írország esete (mely Bairoch számításával összhangban, de a többi adatsornak ellentmondva az EKS adattáblában az ötvenes évektől a rendszerváltásig a magyar szint alatt volt).

Az adatbázis másik adatsora (mely a Geary Khamis-féle vásárlóerő-paritás és Angus Maddison számításainak felhasználásával készült) több országra terjed ki, mint az imént tárgyalt EKS. Ez, és a részben a publikálásuk közötti legalább hatéves időszak okozta nagyobb nemzetközi ismertség és szélesebb körű felhasználás⁵⁴ indokolta, hogy én is ezen adatsor egyik évéhez igazítom a Mitchell-statisztikákra alapozott indexsoraimat. Mindkét adatsor naprakész, 2004-es adatokat is tartalmaz, és az internetről letölthető.

Valamennyi számítás közül a két groningeri (és a GK-val rokon Maddison-féle) adatsor mutatja ki a legalacsonyabb növekedési ütemet Magyarország fejlődésében, a többi számítással megegyezve azonban az ötvenes-hatvanas évekbeli rekord-növekedés és az azt követő csökkenő ütemű fejlődés tendenciájában. És bár itt a szocializmus éveire kimutatott növekedés a KSH-énak éppen a fele, a nemzetközi rangsorban éppen itt került Magyarország a legelőkelőbb helyre.

Nemzetközi összefüggéseiben a legtöbb jellegzetességre már utaltunk, kiugró értékek a saját, nagyobb meredekségű adatsor ezen értékekhez igazítása és Maddison ezzel gyakorlatilag egyező adatai miatt sem fordulnak elő. Talán a kevés érdekesség egyike, hogy a GK adatsor szerint Lengyelország fejlettsége 2000-re meghaladta hazánkét, Mexikó és Chile pedig a rendszerváltás éveiben hagyott el gyors ütemben, és bár eszerint Írország mindvégig előttünk volt, a Szovjetunió kimutatott előnyét a rendszerváltásra „ledolgoztuk”.

11. Maddison adatbázisa, melynek forrása nálam a szerző 1995-ben publikált „Monitoring the World Economy 1820-1992” című munkája. Az adatsornak több előzménye és több későbbi kiadása is van, az újabbak azonban érdemben már nem változtattak ezen a feldolgozás szempontjából praktikusabb adatbázison. Itt kell megjegyezni, hogy az imént tárgyalt GDC GK adatsora 1950 utánra lényegében Maddison adataira épült, sőt, annak aktualizált változatának tekinthető – ennek megfelelően az alábbiakban az 1950 előtti

⁵⁴ Többek között a Világbank (UNDP által is felhasznált) számításaihoz is a Geary Khamis-féle vásárlóerő-paritásokat használták.

időszakra koncentrálnak.

A magyar fejlődés értékelésében az 1950 előtti időszakra Maddison az egyetlen teljeskörű forrásunk, így az általam rekonstruált adatsort leginkább ehhez tudom hasonlítani – nem felejtkezve el Bairoch kiemelt évekre megadott adatairól sem. Magyarország 1925 előtti fejlődési ütemére a három közül kiemelkedően a legmagasabb, 1925 és 1937 közöttre pedig messze a legalacsonyabb értéket Maddison adja meg – bár valószínűtlen, hogy ebben igaza lenne, a kérdés jelentősége marginális, mivel az 1913-1937 közötti átlagolt ütemben már nincs lényeges eltérés (Maddison 21%, Mitchell 22%, Bairoch 23%). A leglényegesebb különbség az adatsorokban az, hogy Maddison szerint az 1939-es csúcsot (732\$, 1960-as dollárra átszámolva) a háború után csak 1954-re értük el, szemben a fentebb említett 1950-es adattal. Ugyanígy a szocializmus idejére kimutatott növekedés diszkontálására vezethető vissza (már a Maddisonra épülő GDC-ben is), hogy 1950 és 1985 között a magyar egy főre jutó GDP csak 164%-ot emelkedett, 1990-ig valamennyi időszakra külön-külön is a legalacsonyabb fejlődést mutatva ki – ellentmondva ebben minden más forrásnak. Maddison kétségtelenül a realitásoknak megfelelően csökkentette mintegy harmadával a hivatalos éves növekedési ütemet, és a láncindexmódszer alkalmazásával ez eredményezte a háború előtti magyar fejlettség magasabb szintjét is. A statisztikai források ilyenén kiigazítása áll a nemzetközi összehasonlításnál látható eltérések mögött is, mely Magyarország század eleji fejlettségét a későbbi nem-szocialista országokkal szemben kedvezőbb megvilágításba helyezi. Bár tendenciájában nagymértékben egyezik a saját adatsorral, időnként rangsorbeli különbségeket is eredményez az újabb módszertan: így például Bairochnak is ellentmondva Maddisonnál Finnország és Franciaország egészen 1925-ig Magyarország fejlettsége alatt van (különösen az utóbbival szemben vannak jogos kételyeink, itt Bairoch szerint a különbség már közel 2,5-szeres), 1913-ban a későbbi Csehszlovákia Magyarországgal éppen megegyezik fejlettségben (Bairoch szerint 40%-kal felette van), és Magyarország az évszázad során 1938-ban került legközelebb az Egyesült Államok fejlettségéhez, 43,3%-os relatív szinttel. A legtöbb adat azonban a többi forrásnál realisabbnak tűnik, így a nagyfokú egyezés⁵⁵ a Mitchell-indexek segítségével felépített adatsoraimat is hitelesíti. A későbbiekben néhány számításhoz ezt az adatsort is felhasználtam ellenőrzésre, megerősítendő a feltárt tendenciákat.

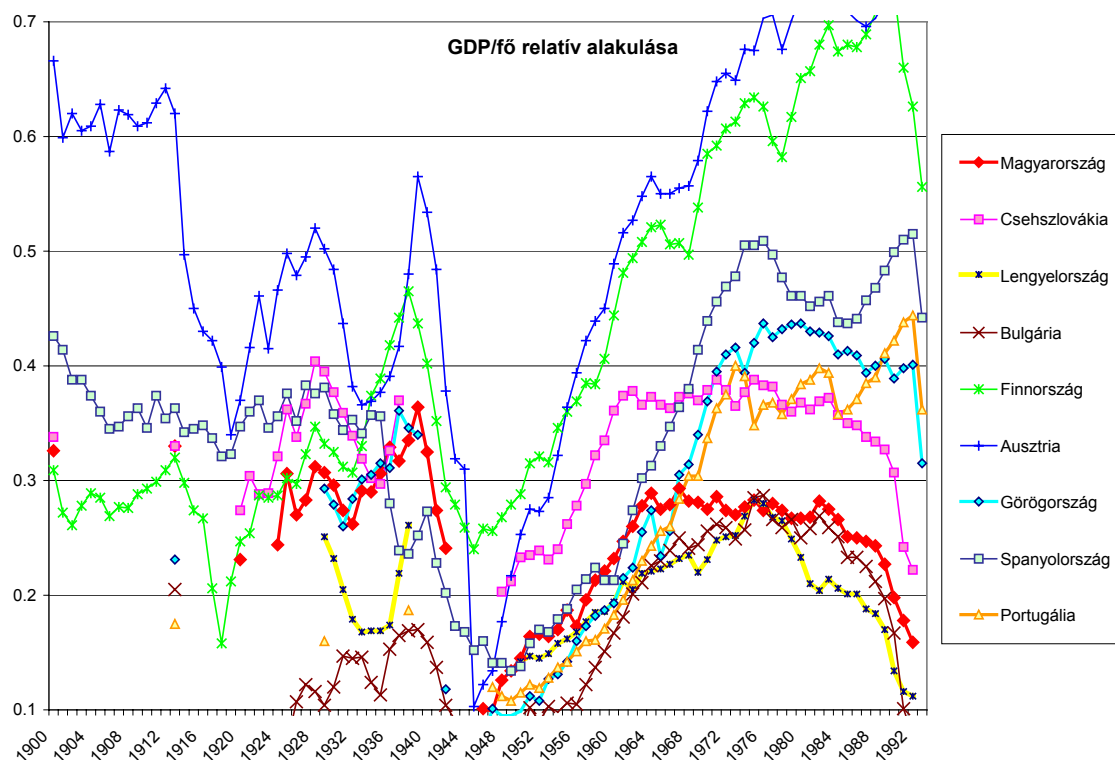
⁵⁵ Ahogy említettem, a teljes adatbázisra 96,3%, az 1950 előtti adatokra pedig 94,5% a korreláció.

2.4. Az eredmények ábrázolása

Minden további szöveges elemzésnél többet ér a kapott eredmények áttekintése a mellékletként csatolt táblázatokban (1. melléklet), mindazonáltal az áttekinthetőség érdekében itt csak 32 ország adatai szerepelnek az évszázad 12 kiválasztott esztendejére, míg a teljes adatbázis 53 ország 105 évének adatait tartalmazza, több mutatóra, eltérő teljességgel.

Sok esetben nem is annyira egy mutató abszolút értéke számít, mint annak elhelyezkedése egy adott skálán. Erre a gondolatra épül a korábban említett és a továbbiakban reprodukálendő Human Development Index, ahol az egyes mutatók értékét egy, a legalacsonyabb és legmagasabb előforduló érték közötti skálán helyezik el, majd a két szélső értékhez képest mért helyzetét tükrözik egy 0 és 1 közötti skálán. Időben változó adatok esetén könnyedén lehet ez egy időben változó skála, ekkor az itt elért 0 a nemzetközi mezőnyben ugyan utolsó helyet jelent, ez azonban igen komoly fejlődést mutathat az adott ország egy korábbi fejlettségéhez képest. A fentebb kiszámított saját GDP/fő adatsort ezzel a módszerrel ábrázoltam a 3. ábrán, mely azonban a 17 ábrázolt ország miatt eredetileg zsúfoltnak tűnt, így az eredeti ábrát a 2. mellékletként szerepeltetem, itt pedig egy 9 országra szűkített ábrát mutatok be.

A század elejéig viszonylag kevés ország adatsora nyúlik vissza, ebből is kiolvasható azonban, hogy a felső határértéknek használt Egyesült Államok által meghatározott 1-es érték 70%-a körül mozgó Argentína és a 40%-os értékkel is jónak számító Chile Latin-Amerikának igen előkelő pozíciót biztosított. Európában a mezőnyből Spanyolország emelkedett ki, majd Ausztria, Finnország, és Mexikó és Japán is még Magyarországnál magasabb fejlettséget mutatott, míg alacsonyabb fejlettséggel csak a Balkán és Délkelet-Ázsia rendelkezett. Mint korábban is hangsúlyoztam, a rangsor a választott metodika függvényében vitatható, az ábrán történő lefelé és felfelé elmozdulás azonban teljesen hiteles.

3. ábra. 9 ország egy főre eső GDP-jének relatív alakulása⁵⁶

Az első világháború utáni visszaesést követően Csehszlovákia értékei a magyar adatok felett jelennek meg, ezután lassú felzárkózás tapasztalható. 1929 után a világválság hatására újabb hanyatlás következett, majd a harmincas évek második fele egészen 1940-ig ismét a relatív erősödés időszaka. A fellendülés ebben az időszakban általános, ahogy a válság által még kevésbé érintett Korea és Bulgária is közeledett a magyar fejlettséghez. Érdekes jelenség, hogy bár Dél-Amerikát közvetlenül nem érintette a világháború, Argentína és Chile relatív fejlettségi mutatói talán még a háborús felekénél is jobban esett, az ötvenes és hatvanas évek fellendüléséből pedig a többi országnál kevésbé profitáltak, így korábbi előnyük olvadóban volt.

Az ötvenes és hatvanas évek láthatóan a magyar felzárkózás időszaka (hivatalos statisztikák szerint még a hetvenes is, ld. 2. melléklet), a relatív fejlettség a háború utáni mélypontról ugyan többé nem érte el a 39-es csúcsot, azonban 1964-ig folyamatosan emelkedett, majd 1982-ig némi ingadozás mellett szinten maradt, hogy azután a

⁵⁶ Maddison (1995) alapján. Ugyanezt az ábrát szerepeltetem a 3. mellékletben 17 országgal, valamint a 2. mellékletben Mitchell statisztikái alapján. Látható, hogy tendenciájában hasonló, azonban az évszázados csúcs ott 1939 helyett 1982-ben van, és a fejlődés ott csak 1977-ben tört meg, az itteni 1964 helyett. Jól követhetőek továbbá a fentebb már tárgyalt sorrendi eltérések.

rendszerváltás éveiben újra az 1950-es évek szintjére süllyedjen. A legtöbb vizsgált ország hasonló ütemben fejlődött az ötvenes-hatvanas években, kivételként talán csak Dél-Amerika említhető, és a csak némileg lassabb Mexikó (amit a hetvenes évekre Chilével együtt utolértünk és le hagytunk). Ellenkező irányban tér el az átlagtól a háború után kiemelkedő sebességgel emelkedő Ausztria és Japán (amivel érdekes módon egész a hatvanas évek elejéig Csehszlovákia lépést tartott), majd a hatvanas évek elején történt kisebb visszalépés után Spanyolország. A magyar fejlődés 1964-ben (hivatalos statisztikák szerint csak 1972 körül) szakadt el a versenytársak ütemétől, ami az ezt követő relatív stagnálás alatt csak fokozódott. Az ekkoriban felzárkózó Lengyelország is elérte a csúcsot 1975-ben (majd innen évről évre csökkenve ismét a magyar szint alá esett), Csehszlovákia 1962-ben és Jugoszlávia 1980-ban, Bulgária 1976-ban (amikor is gyakorlatilag elérte az ekkor már csökkenő magyar fejlettségi szintet – ez az adat ugyan vitatható, de az utolérést az 1980-as világbanki statisztika is kimutatja⁵⁷). Érdekes, hogy ez a stagnálás a 70-es években Dél-Nyugat-Európát is érintette, Portugáliát és Görögországot 1973-ban, Spanyolországot 1974-ben. A hatvanas évek közepén és a hetvenes évek második felében tapasztalt kisebb visszaesések ellenére töretlenül javult viszont Ausztria és Finnország helyzete, és ekkor lépett a szintén tovább szárnyaló Japán nyomába Dél-Kelet-Ázsia – a mellékletben csak Korea (és a még csak ébredő Malájzia) szerepel, de az adatok Tajvan, Hong Kong és Szingapúr esetében is gyors felzárkózást mutatnak.

A nyolcvanas években a tovább erősödő Ázsia mellett az unióhoz frissen csatlakozó Dél-Európa is erősítette pozícióját (látványos az ugrás 1986-tól a portugáloknál és a spanyoloknál), az ábra utolsó éveiben látható általános visszaesés pedig azt mutatja, hogy az Egyesült Államokban ekkor jelentkező gyors fejlődést a félperiféria országai (de még Japán sem) nem tudták követni. Ezzel időben egybeesik a rendszerváltás miatti még drasztikusabb romlás a volt szocialista országok esetében (ahol a visszaesés sok más országot Magyarországnál is keményebben érintett), a keleti piacok összeomlása miatti visszaesés Finnországban és Ausztriában, és kivételesen egy dinamikus (ám az általánosan csökkenő tendenciák miatt eltakart) fejlődés Chilében (ami ekkor előzi meg az addig vezető Argentínát⁵⁸, miközben mindkettő Magyarországnál magasabb fejlettségi szinten állt).

⁵⁷ Keith Griffin (1989), 276. old.

⁵⁸ A fejlettségben alacsonyabb szintről gyorsan emelkedő Chile és a lassan hanyatló Argentína között a stock és flow változók tipikus alakulására jellemző egy sokat utazó német üzletember megfigyelése, miszerint Argentínában szépek az épületek és kopottak az autók, míg Chilében éppen fordítva.

A század egészét tekintve a félperiféria nagy régióiról elmondható, hogy Latin-Amerika lejjebb csúszott relatíve nagyon is kedvező korábbi pozíciójához képest, míg Japánt követve Délkelet-Ázsia előbb kis, majd nagyobb országai is dinamikusan felzárkóztak korábbi, harmadik világbeli helyzetükből indulva (a század első felében legfeljebb Japánt és Koreát sorolhattuk volna a félperifériához). Európán belül Spanyolország a polgárháború előtti pozícióját visszanyerte relatív fejlettségben, azonban Ausztria és különösen Finnország (és újabban Írország is) korábbi köztes állapotukból egyértelműen a legfejlettebbek közé küzdötték fel magukat, Görögország és Portugália pedig szintén sokat javított helyzetén. A grafikon tanúsága szerint azt az előrehaladást, amit a szocialista közép- és kelet-európai országok az ötvenes és hetvenes évek között értek a világ élvonalától mért lemaradásuk ledolgozásában, nagyrészt el is veszítették a rendszerváltás éveiben.

Az adatok áttekintése után – és nem feledve az imént tett összehasonlítást Bairoch, a PWT, és a GDC adatbázisaival – a számos módszertani és eredménybeli különbség ellenére összességében igazat adhatunk Ehrlich Évának: 1980-ra a magyar gazdaság lemaradása Amerikához képest lényegesen csökkent, de az országok rangsorában elfoglalt pozíciója keveset változott. A régióban Csehszlovákia és Lengyelország között elhelyezkedve együttesen lemaradtunk Nyugat-Európa és Dél-Kelet-Ázsia mögött, és nagyjából behoztuk lemaradásunk Latin-Amerika fejlettebb országaival szemben. Hogy Spanyolország, Portugália és Görögország megelőzött-e bennünket, vagy mindig is előttünk volt, nem annyira érdekes, mint az, hogy fejlődésük az utóbbi évtizedekben mindvégig gyorsabb volt, és így előnyük egyre növekedett. Ráadásul Ehrlich Éva 1980-as összehasonlítását követően a kép sokat romlott: a rendszerváltás alatt nemcsak a növekedés ütemét nem tudtuk tartani, hanem a nemzeti jövedelem szintje abszolút számokban kifejezve is csökkent.

2.5. A kapott eredmények értékelése

A számítások során nyert elméletileg koherens rendszer gyengéje a többféle összehasonlító adatsor közül történő önkényes és esetleges választás, ami valamennyi hasonló tanulmányban fennáll. Eltérő adatsor alkalmazása változtathat az országok mért és felállított sorrendjén, azonban nincs hatással megállapított eltérő fejlődési ütemükre. Ezen adatoknak pedig nem is annyira az abszolút szintje, hanem az időbeli alakulása az érdekes (dinamika), ebből a szempontból tehát kevésbé lényeges, hogy milyen számítási módszerrel, árfolyamokkal, vásárlóerő-paritáson illesztjük egymáshoz a mutatókat. A korábban ebben a tárgykörben összehasonlító kutatásokat végzőkkel tendenciájában nagyrészt egyező

eredményeket kaptam, a további elemzésekhez szükséges mélységben. Ahogy a saját adatsoromban, úgy valamennyi korábbi publikációban is találtam olyan kiugró értékeket vagy tendenciákat, melyek adott esetben jogos kételyeket támasztanak az adott ország adott időszakában mért gazdasági fejlettségével kapcsolatban, és a szakemberek számára esetleg újabb részletszámítások elvégzését indokolnák.

A jelen dolgozat szempontjából a terjedelmes számítások kielégítő eredményre vezettek, lehetővé tették a gazdasági növekedés egyes tényezőinek, valamint az adott korszakban bekövetkezett változások értékelését. A dolgozat harmadik részében újra az itt kapott növekedési adatokat vesszük vizsgálat alá, és nézzük meg, hogy milyen tényezők állhattak az elért eredmények mögött, és e tényezők hogyan alakultak a rövid magyar huszadik század folyamán. Az egyes tényezők és a GDP/fő közötti regressziós számításokhoz a számítások megbízhatóságának igazolására az imént tárgyalt adatsorokat is felhasználtam.

3. A társadalmi fejlettség újabb mutatói

3.1. A HDI mutató rekonstruálása

A HDI mutató összetételének megfelelően eredetileg a GDP/fő adatok mellett a születéskor várható élettartam, a felnőttkori alfabetizmus, ill. az iskolai beiratkozások mutatóira lett volna szükség a HDI rekonstruálásához a múltbeli évekre vonatkozóan. A rendelkezésemre álló források (Mitchell történeti statisztikai adatsorai) között azonban ez a két mutató nem szerepelt. Helyette az ezekkel korreláló „gyermekhalandóság” és a „felsőfokú oktatásban résztvevő hallgatók száma” adatokat használtam fel ezen területek összehasonlítására, ami azonban hatással volt az eredményekre. Bár a számításokban nem a mutató abszolút értéke, hanem az ország elhelyezkedése számít a legfejlettebb és legkevésbé fejlett államok között, elképzelhető, hogy egy országban az írni-olvasni tudás magas szintje alacsony számú egyetemi hallgatóval párosul, illetve egy, a fejlettebb országokénál 10%-kal alacsonyabb várható élettartam akár 50%-kal magasabb gyermekhalandósággal járhat. Ez az összefüggés az általam kényszerűen választott két mutató nagyobb érzékenységet mutatja: az UNDP HDI-számításában figyelembe vett mutatók lineáris alakulását feltételezve az általam választottak exponenciális trendet követnek, akkor kezdenek igazán fejlődni, mikor az előzőek már relatíve magas szintet érnek el. A felhasznált mutatók miatt egy a fejlettség magasabb szintjén a kisebb különbségeket is felerősítő indexet kaptam, míg a hivatalos HDI-

mutatók elsősorban a fejlettség alacsonyabb szintjén meglévő különbségekre érzékenyek⁵⁹. Ebből a szempontból tehát a kényszerű változtatás a vizsgálatom fókuszába helyezett országcsoport sajátosságaihoz történő igazodást is jelent, egy új, HDI-dimenziójú mutató kialakítását, a fejlettebb országok teljesítményének mérésére adaptálva.

Az UNDP számításaiban a jövedelmi különbségek minden mást háttérbe szorító hatásának ellentételezésére a HDI-ben az eredeti vásárlóerő-paritásos GDP/fő adatokat a különbségeket gyökvonással tovább tompítva veszik figyelembe⁶⁰. Ezt az lépést kihagytam saját vizsgálatomban, egyrészt, mert a vizsgált országok köre a GDP/fő adatok tekintetében lényegesen homogénebb a teljes ENSZ-tagsághoz képest; másrészt, mert a másik két mutató helyettesítésével kapott mutató dinamikusabb (azaz a különbségeket kihangsúlyozó) voltának éppen a nyers GDP-adatok felelnek meg jobban⁶¹. Összességében tehát az így kialakított mutatószám a fejlettségi szinttel arányosan mindhárom összetevőjében egyre érzékenyebbé válik, amit az eredmények értékelésénél figyelembe kell venni⁶².

3.2. Egészségügyi mutatók alakulása

Mint említettem, az elemzésekhez az egyes országok gyermekhalandósági mutatóit használtam fel, melyeknek országonkénti értékeit néhány kiválasztott országra az 5. táblázat, teljeskörűen pedig a 5. melléklet tartalmazza, ábrázolását a magyar és néhány kiválasztott ország esetére a 4. ábra mutatja (további országokkal való összevetést szolgál a 6. melléklet).

⁵⁹ Ennek érzékeltetésére kigyűjtöttem Magyarország két egészségügyi adatsorát, és egy diagramon összehasonlítottam alakulásukat (*ld. 7.2. fejezet*). Látható, hogy míg a várható élettartam már a háború utáni években megközelítette és 1964-ben gyakorlatilag elérte (lokális) maximumát, addig a gyermekhalandóság éppen ezekben az években kezdett (!) csökkenni. A két görbe hiszterézis-szerűen illeszkedik egymáshoz, ahol a gyermekhalandóság lassan induló exponenciális (x^n) míg a gyermekhalandóság telítődő, (e^x)-jellegűt vesz fel.

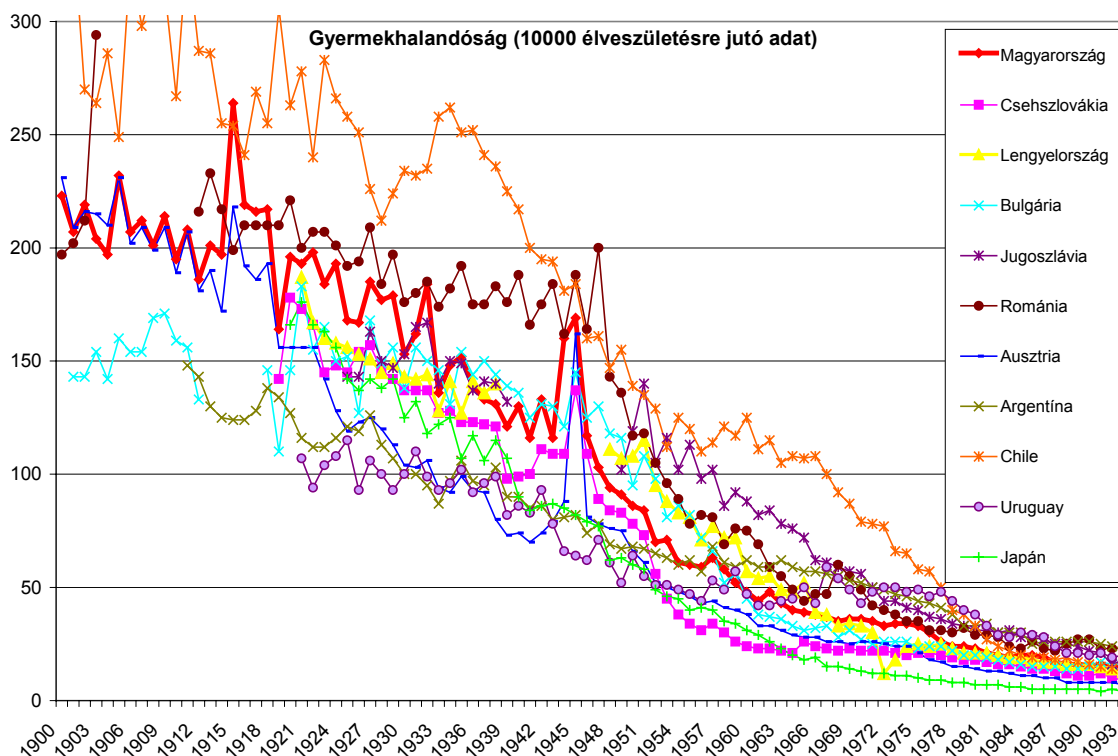
⁶⁰ Elsa Assidon (2000), 99. old. részletesen levezeti a mutató számítási metodikáját, az itt hivatkozott képlet y^* -gal a jövedelmi világlátlagot jelölve: $W(y)=y^*+2(y^*)^{1/2}+3(y-2y^*)^{1/3}$.

⁶¹ Az előzőekben részletesen elemzett saját számítás szerinti GDP-adatokból képzett indexek bemutatását ld. a 4. mellékletben. A mutatók elemzéséhez ld. a 2.4. alfejezetet fentebb.

⁶² Emiatt a végeredményben kapott értékek csekély fejlettségbeli különbségnél is lényeges eltérést mutathatnak, illetve a mutatószámok időbeli alakulása a ténylegesen érzékeltnél dinamikusabb fejlődést mutat.

	HU	A	GR	FI	E	PL	POR	ARG	CHI	COL	VEN	JAP	TW	SIN	IRL
1900	223	231		153	204										109
1913	201	190		113	155			160	130	258					97
1925	168	119	90	85	137			132	121	258	122		142		58
1938	131	80	99	68	120	140	137	103	236	156	139	115		159	67
1950	86	66	35	44	64	108	94	68	139	124	81	60	35	82	46
1960	48	38	40	21	36	57	78	62	125	100	54	31	30	35	29
1970	36	26	30	14	27	33	58	52	79	50	49	13	16	21	20
1980	23	14	18	8	12	21	24	33	33		32	7	10	12	11
1990	15	8	10	6	8	16	11	26	16		24	5	6	7	8

4. táblázat. Magyarország és néhány kiválasztott ország gyermekhalandósági adatai⁶³

4. ábra. Magyarország és néhány kiválasztott ország gyermekhalandóság adatainak alakulása⁶⁴

Magyarország gyermekhalandóság adatai folyamatosan csökkenő mértékben egyre alacsonyabbak lettek a század folyamán, különösen a második világháborút követő években véve nagy lendületet. A gyermekhalandóság magasabb értéke rosszabb egészségügyi állapotokra utal, így HDI-indexre átváltásakor reciprok-értékeket használtam, ezáltal itt is az 1,000 jelentette a legkedvezőbb szintet. A magyar értékek alakulását megfigyelve megállapítható, hogy a nagyon kedvezőtlen század eleji értékről⁶⁵ indulva a különbségek

⁶³ Adatok forrása: Mitchell: International Historical Statistics

⁶⁴ Adatok forrása: Mitchell: International Historical Statistics

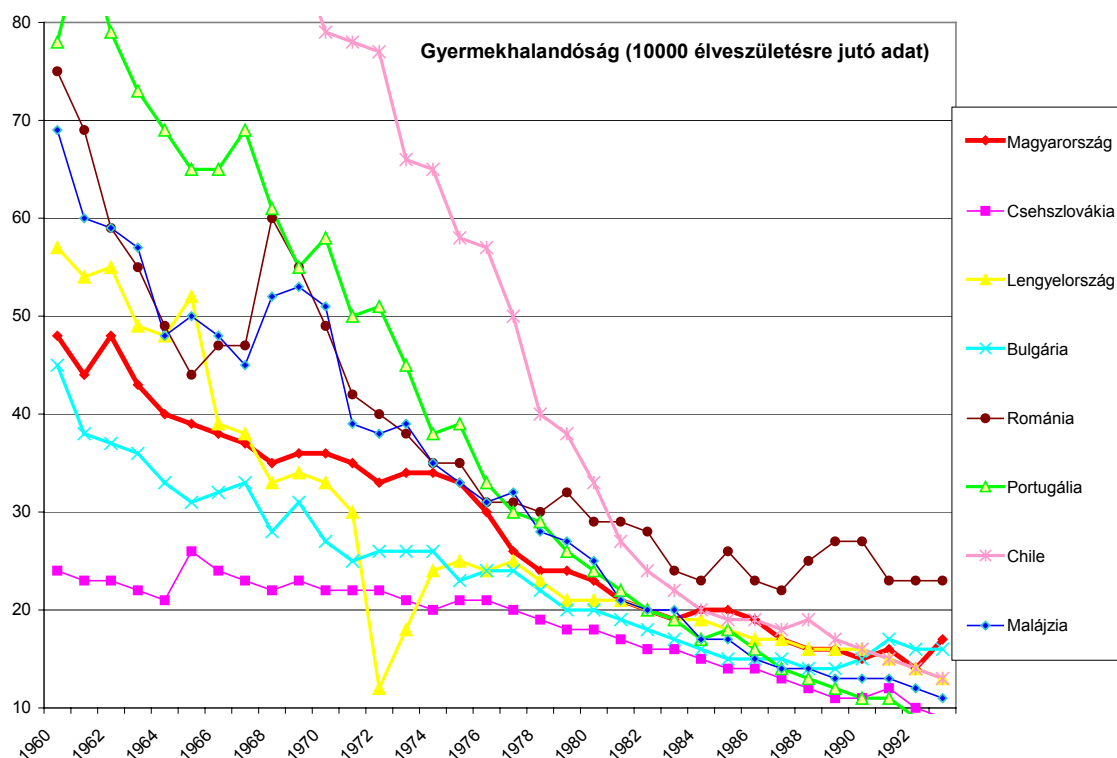
⁶⁵ A század első éveiben Románia statisztikái rosszabbak voltak, mint a magyar adatok, Bulgária sokkal előnyösebb, Ausztria azonban közel azonos, kissé még kedvezőtlenebb gyermekhalandósági arányokat mutatott.

csökkenése mellett lemaradásunk is folyamatosan csökkent. Vannak azonban különbségek ennek időszakonkénti ütemében.

A század elején a magyar mutatók jelentősen romlottak a nemzetközi átlaghoz képest, míg ezt követően a második világháborúig meredek felzárkózás figyelhető meg, megközelítve a legfejlettebb országok értékeit. Lehagytuk az addig jobb értékeket felmutató Lengyelországot és a balkáni országokat, utolértük Portugáliát, igaz, lényegesen lemaradva a húszas években nagyot haladó Ausztriától. További relatív fejlődés, hogy a 60-as években a mindvégig legrosszabb mutatókkal rendelkező Chile mellett már Argentína, majd Uruguay szintjét is meghaladtuk. A gyermekhalandóság-adatokban 1960 után megfigyelhető konvergencia szükségessé teszi, hogy a 4. ábra e részét kinagyítva megfigyeljük, hogy alakul Magyarország elhelyezkedése a gyengébben és jobban teljesítő országok egyre szorosabb mezőnyében (ld. 5. ábra, több országra kiterjesztve pedig a 7. melléklet).

A hetvenes és nyolcvanas évek a viszonylag harmonikus fejlődés időszaka, amikor ugyan nem kerültünk közelebb a fejlettebbekhez, de lemaradásunk sem fokozódott. Meg kell azonban említeni, hogy ugyanebben az időszakban a többi félperiféria komoly felzárkózást mutat fel Latin-Amerika kivételével: a Balkán felzárkózik, így az addig alattunk lévő kelet-közép-európai térség ismét jobb értékeket produkál, és alulról felénk közelít Délkelet-Ázsia. 1983 és 86 között a csökkenés megállt, ebben az időszakban bár régióbeli helyzetünk nem változik, megelőz bennünket Portugália és Malajzia is. Az utolsó 1993-as év kiugróan magas adata azután utal a jelen helyzetre, amikor is csak Jugoszlávia, Románia, és Latin-Amerika nagyobb része mutat fel Magyarországnál rosszabb adatokat.

A gyermekhalandóság az országok egészségügyi állapotainak egyik legmegbízhatóbb mutatója, az országok rangsorolására is ezért tartottam alkalmasnak. A várható élettartam ütemében eltérő ugyan, de hasonló képet fest a magyar egészségügyről a huszadik század folyamán, és lemaradásunk a nemzetközi mezőnyben ott is közismert (a két mutató összefüggését a 7.2. fejezetben található 33. ábrán szemléltetem). Bármelyik mutatót elemezve azt kapjuk, hogy a század eleji igen rossz mutatókhoz képest a század első fele a felzárkózás, második fele a stagnálás időszaka, a nyolcvanas évektől a rendszerváltáson keresztül pedig egy újabb visszaesés figyelhető meg a fejlődésben.

5. ábra. Néhány kiválasztott ország gyermekhalandóság adatainak alakulása 1960 után⁶⁶

3.3. Oktatási mutatók alakulása

A tízezer főre jutó felsőoktatási hallgatók számát az 8. melléklet táblázata, ennek értékeit néhány kiválasztott országra az alábbi 5. táblázat tartalmazza, grafikus ábrázolását pedig az 6. ábra mutatja (további országokkal való összehasonlítását ld. a 9. mellékletben).

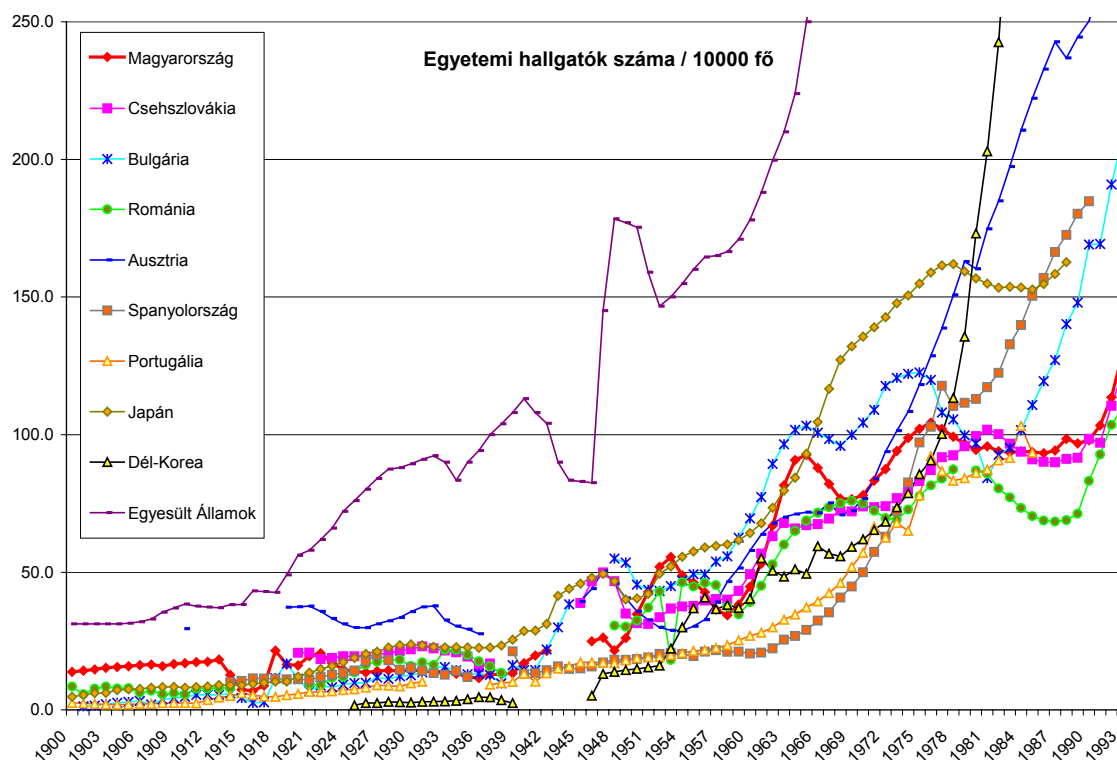
	HU	CS	PL	A	SF	IRL	ESP	POR	GR	TR	ARG	BRA	CHI	COL	VEN	MX	JAP	KOR	TW	SIN	USA
1900	13.8				14.4			2.5					4.2	4.0			4.8				31.3
1913	18.3				17.7	5.8		4.5			8.8		11.0				9.1				37.1
1925	14.0	19.5	3.8	29.9	18.5	10.7	14.2	7.5	7.4				15.5			7.2	18.9	1.7	1.7		
1938	12.9				30.4	18.4		9.7		6.0	21.0	5.6	12.6	3.6	9.0	9.0	23.4				103.9
1950	34.8	31.5	14.8	35.8	42.1	24.2	18.4	18.9		11.9	44.5	8.3	18.1	9.7	24.1	6.5	40.5		8.3		175.3
1960	44.8	49.3	16.5	57.9	60.2	38.5	20.4	26.9	20.6	23.4	78.4	13.3	33.9	14.9	63.0	23.7	64.2	40.4	30.7	54.7	178.0
1970	78.0	73.9	30.0	76.7	127.3	73.8	50.0	57.1	61.1	44.7	108.2	46.0	87.8	41.9	81.4	48.9	135.7		138.3	67.5	368.0
1980	94.5	99.5	36.8	160.3	175.9	76.2	112.9	86.1	66.6	53.0	142.4	113.7	106.8	90.8	161.7		156.8	173.1	192.6	95.3	
1990	98.0	98.5	41.4	250.3	226.1	99.7	184.8			132.8		103.7	194.7		277.9		0.2	389.5	283.5	207.0	

5. táblázat. Néhány kiválasztott ország egyetemi hallgatóinak aránya a 20. század során⁶⁷

A hétköznapiak során Magyarországon talán még mindig az oktatással kapcsolatban hallani a legtöbb pozitív véleményt az ország teljesítményéről (az egészségügy teljesítménye és a magyarok pesszimizmusa gazdasági kérdésekben nem hagy kétséget affelől, hogy még mindig ez a legnépszerűbb terület) – ezt azonban a tények nem feltétlenül indokolják.

⁶⁶ Adatok forrása: Mitchell: International Historical Statistics

⁶⁷ Adatok forrása: Mitchell: International Historical Statistics, országok rövidítését ld. a dolgozat végén.

6. ábra. Néhány kiválasztott ország egyetemi hallgatóinak aránya a 20. században⁶⁸

Az elemzett mutató nagymértékben függ az egyetemista korú fiatalok lakosságon belüli arányától, ami bővülő népességű országokban – és így Magyarországon is a század első felében – természetesen magasabb. Sajnos ez a jelenség sem módosítja érdemben az ábráról leolvasható konklúziót: Magyarország a század eleji előkelő helyéről (Finnországgal egy szinten, jóval az ázsiai és dél-amerikai értékek felett) az évszázad végére a sereghajtók közé került (a régióban ugyan Csehszlovákia, Románia és Lengyelország rosszabbul áll, ezen kívül azonban csak Brazíliát és Malajziát hagyjuk le, minden más ország előttünk van). Mindez annak ellenére következett be, hogy a magyar felsőoktatási hallgatói létszám a század folyamán folyamatosan bővült, különösen a második világháború utáni első évtizedben, amikortól a magyar értékekbe – 1953-ig folyamatosan növekvő arányban – a mintegy 30-45%-nyi esti és levelező hallgató is beleszámított.

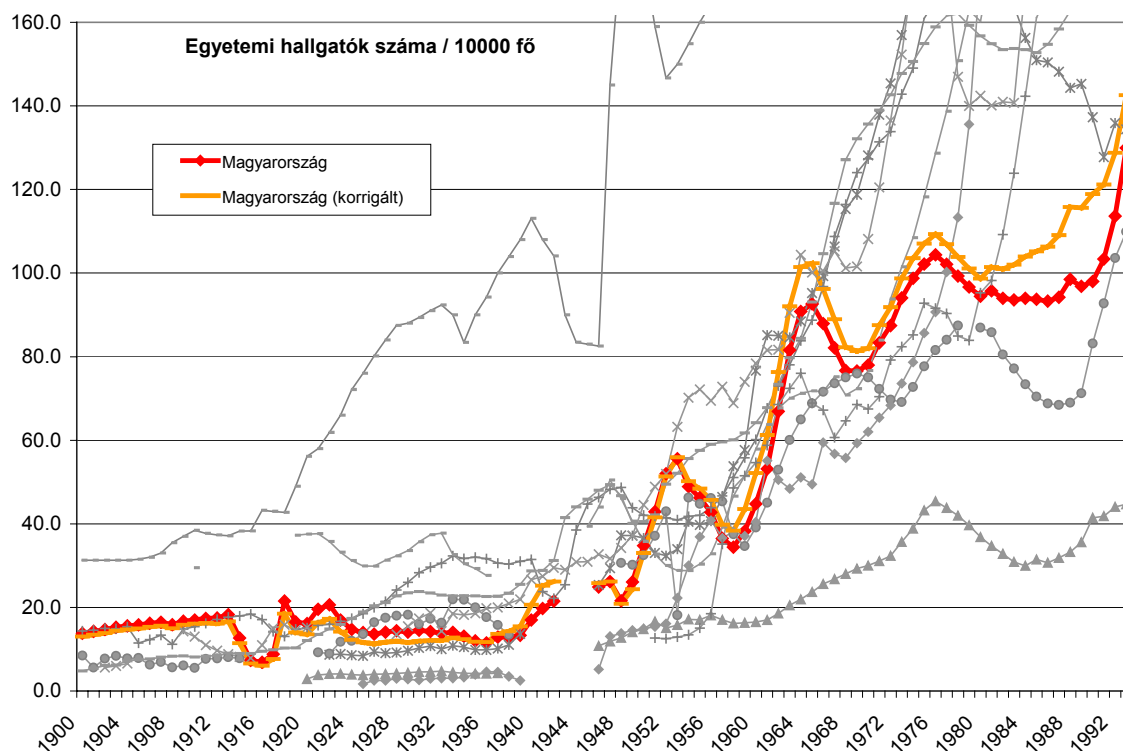
Az ismét referenciaként szerepeltetett Egyesült Államok értékei jól mutatják, hogy az évszázad során még az élenjáró, fejlett országokban is tizenöt-húszszoros növekedés ment végbe a felsőoktatási hallgatói létszám tekintetében, de Japánban ez a fejlődés több mint 30-szoros, Bulgáriában közel 160-szoros, Thaiföldön 340-szeres, Indonéziában pedig közel 700-szoros. Ezekhez az értékekhez képest a hallgatói létszám magyarországi 723%-os növekedése

93 év alatt bizony csekélynek számít, ennél kisebb értékkel csak Csehszlovákia (466%) rendelkezik, de ott a kiindulási év 1925 volt, és az akkori érték még jónak számított.

Természetes jelenségnek tűnik a felsőfokú tanulmányok elhalasztása és későbbi pótlása háborús években (látványosan mutatja ezt az Egyesült Államok adatsora: a hiány 1942-től 1946-ig, majd a többlet 1947-től 1951-ig). Ez magyarázhatja a magyar mutató 20 fölé emelkedését az első világháború után, azonban ezt követően egészen 1940-ig erősen csökkent a hallgatók aránya, a világszerte jellemző szerény növekedéssel ellentétben (a nehéz gazdasági helyzet és az elcsatolt területekről érkezett értelmiségiek nagy száma érezhetően rányomta hatását ezekre az évekre, és ekkoriban még egyértelműen az elitképzés részének számított a felsőoktatás). A háború utáni demokratikus átalakulás nagy vívmánya volt a felsőoktatás megnyitása, 1952-re 1937-hez képest megnégyszerezve a hallgatók arányát, ami komoly felzárkózást jelentett (legalábbis mennyiségi téren, és ennek a megkülönböztetésnek mindvégig tudatában kell lennünk a későbbiekben is), ennél nagyobb növekedés csak az elmaradottabb Délkelet-Ázsiában figyelhető meg (Tajvan és Indonézia esetében). Sajnos ez a lendület az ötvenes években leállt, és az ekkor tapasztalt visszaesést követően csak 1961-től haladta meg újra ezt a szintet, 1952-höz képest újabb 90%-kal növekedve a hetvenes évek közepéig. Részben az ötvenes években tapasztalt visszaesés is magyarázhatja, hogy ennél a dinamikánál ugyanezen időszakban csak Románia és Uruguay teljesített rosszabbul, a többi országban a hallgatói arányszám 2,5-3-szorosára emelkedett, Ausztriában és Finnországban 260%-kal bővült, de Latin-Amerikában 7-10-szeresére, Ázsiában pedig 5-10-szeresére emelkedett. Ez a növekvő lemaradás azt is mutatja, hogy szocialista országok ezen a területen semmivel sem támogatták jobban a fiatalok iskoláztatását, mint a világ hasonló fejlettségi szinten álló más régiói, sőt, ami azt illeti, sokkal kevésbé támogatták. Magyarországon a rendszerváltás előtti csúcs 1976-ban következett be, ezt követően a mutató értéke ismét esett és 100 alatt maradt egészen 1991-ig. A rendszerváltáskori hullám az 1974 és 1992 közötti periódusra újabb 15%-os emelkedést eredményezett, ennek azonban már egyrészt a hetvenes évek közepén születettek népesebb korosztályának nagykorúvá válása, másrészt az első demokratikusan választott kormány kedvezőbb oktatási politikája volt az oka. Ez a növekedés egyébként csak Jugoszláviánál és az előző időszakban az arányszámot megtízszerező Braziliánál magasabb, a többi országgal szemben hazánk tovább növelte lemaradását.

⁶⁸ Adatok forrása: Mitchell: International Historical Statistics

Nemzetközi viszonylatban nem álltak rendelkezésemre a lakosságon belüli korcsoportok népességhez viszonyított arányai, Magyarország esetében azonban elkészítettem a fenti mutató 20-24 éves korosztályhoz viszonyított alakulását is, az évszázados átlagérték szintjének változatlanul hagyása mellett. Az eredeti és a korrigált adatsort a 7. ábra mutatja.

7. ábra. Nyers és korrigált magyar adatsorok: egyetemi hallgatóinak aránya a 20. században

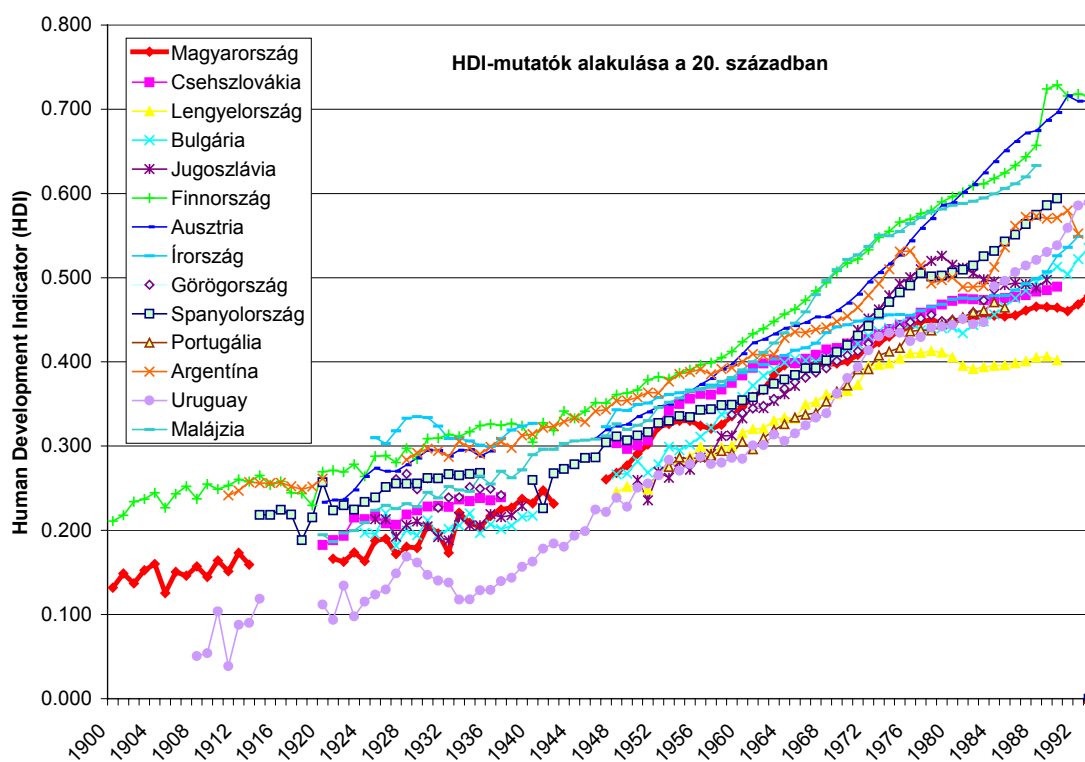
A magyar lakosság korösszetételének változása a század második felében a nyers mutatóknál magasabb korrigált értékeket eredményez, azonban igazán jelentős eltérést a két adatsor csak közvetlenül a második világháborút megelőző években (lendületesebb a javulás), illetve 1984 és 1992 között eredményez. Ez utóbbi időszakban a nyers mutató stagnáló tendenciáját enyhe emelkedés váltja fel, ami különösen jelentőssé válik 1987-88-ban.

Magyarország tehát a felsőoktatás terén viszonylag kedvező pozícióban volt a század elején, a húszas években azonban lemaradt a fejlődésben, amit a harmincas évek végén és a háború utáni években is csak részben sikerült behoznia. Az újabb visszaeséseket a hatvanas és hetvenes évek egy részének gyors növekedései követték, azonban a visszaesések és a nyolcvanas évek stagnálása következtében 1990-re az ország felsőoktatási szempontból rendkívül elmaradottá vált a félperiféria országai között. Érdekes módon elsőségünk a szűkebb régióban megmaradt, de lemaradásunk a fejlett és a hozzájuk felzárkózó országokkal szemben fokozódott. Látványosan megelőzött bennünket Dél-Európa, Dél-Kelet-Ázsia, sőt,

Latin-Amerika és a Balkán egyes országai is (Jugoszlávia átmenetileg, Bulgária úgy tűnik tartósan is).

3.4. Társadalmi fejlettségi mutatók alakulása

A HDI mutatók meghatározásához valamennyi ország esetében (ahol minden adat rendelkezésre állt) vettem az egy főre eső – az előző fejezetben Magyarország kapcsán ismertetett módon kiszámolt – GDP adatokat, a gyermekhalandóság értékeit és a felsőoktatási hallgatók számát. Meghatároztam minden mutató legalacsonyabb és legmagasabb értékét, ezeket vettem 0,000 és 1,000 értékeknek. Ezek után valamennyi ország mindhárom adatát elhelyeztem ezeken a skálákon fejlettségüknek megfelelően, és végül vettem a három index egyszerű számtani átlagát. Az így kapott HDI-dimenziójú, de az országok szűkebb körére kiszámolt és részletes módszertanában attól eltérő adatsorok grafikus ábrázolását a következő (szándékosan kissé zsúfolt) 8. ábra tartalmazza.

8. ábra. Kiválasztott országok HDI-mutatóinak alakulása⁶⁹

Látható, hogy az országok HDI-mutatói a század során mind jelentősen emelkedtek, és egyes rövid időszakok kivételével ez minden országra igaz (Magyarországon például a világháború és a rendszerváltás között látványosan csak 1956-57 volt kivétel, önmagában is

⁶⁹ Saját számítás, Mitchel történeti statisztikái alapján

mutatva az 56-os forradalom hatásának nagyságrendjét). Az egyes országok fejlődésének közös üteme, a fejlődéssel járó konvergencia jelentkezése az 1950-es és 60-as években igen jól látható, mint ahogy az is, hogy a társadalmi fejlődés divergenssé vált a hatvanas évek végén, és ismét a különbségek erősödése irányába mutatott. Ezen túlmenően azonban alig lehet részletesebb változásokat felfedezni az ábrán, ami abból adódik, hogy 1900 és 1993 között az UNDP-t követve ugyanazt a skálát, ugyanazokat az évszázados szélsőértékeket használtuk (mindhárom mutató esetében). Az UNDP esetében az időtáv rövidebb, a mai napig is csak 30 évre terjedő adatsorok részben eltakarják ezt a tényt, azonban itt a közel évszázados adatsorokon már anakronisztikus a száz évvel ezelőtti statisztikai mutatók mai maximumokhoz viszonyítása, ahogy túlzás a száz éves fejlettségi minimumot ma is alsó küszöbnek tekinteni. A HDI-adatsorom dinamizálása érdekében tehát mozgó minimumokat és maximumokat vezettem be, minden évre külön meghatározva e szélsőértékeket⁷⁰, és az egyes országok eredményeit mindig az adott év skálájához mértem. A minimum és maximum értékek az átlagos fejlődést tükrözve maguk is emelkedtek (a skála így egyre szélesebbé vált, ahogy a fejlődők és lemaradók közötti számszerű különbség nőtt), így az átlagos ütemben fejlődő országok HDI-adatai stagnálónak váltak. A módosított mutató sokkal többet árul el az ország igazi fejlődéséről, relatív helyzetének változásáról, így a továbbiakban csak ezzel foglalkozunk, ugyanakkor mint újabb eltérést az UNDP módszertanától, az ellenőrzésnél ezt is figyelembe kell vennünk.

	1900	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Magyaro.	0.352	0.345	0.369			0.261	0.284	0.272	0.320		0.260	0.342	0.367	0.418	0.341	0.323	0.290	0.244	0.252
Csehszlov.					0.327	0.330	0.341	0.339			0.289	0.435	0.478	0.447	0.430	0.414	0.378	0.356	0.331
Lengyelo.											0.151	0.215	0.285	0.278	0.310	0.344	0.274	0.213	0.190
Bulgária						0.245	0.268	0.246	0.276		0.231	0.248	0.396	0.434	0.382	0.376	0.304	0.312	0.285
Jugoszlávia						0.296	0.278	0.272			0.158	0.143	0.301	0.308	0.289	0.338	0.278	0.169	
Románia											0.131	0.245	0.230	0.327	0.226	0.241	0.175	0.105	
Finno.	0.523	0.489	0.515	0.526	0.477	0.468	0.514	0.554	0.505	0.513	0.475	0.524	0.580	0.599	0.617	0.651	0.639	0.641	0.601
Ausztria					0.538	0.515	0.537	0.489			0.383	0.444	0.533	0.546	0.518	0.551	0.584	0.600	0.539
Írország						0.481	0.567	0.453	0.546		0.433	0.457	0.484	0.488	0.484	0.459	0.461	0.431	0.408
Görögo.							0.373	0.357					0.357	0.394	0.385	0.397	0.361		
Spanyolo.				0.443	0.465	0.401	0.425	0.425	0.380	0.355	0.330	0.365	0.398	0.426	0.428	0.489	0.483	0.491	0.457
Portugália												0.199	0.243	0.258	0.231	0.273	0.294	0.287	
Argentína				0.527	0.535		0.528	0.515	0.555	0.475	0.436	0.483	0.489	0.477	0.386	0.376	0.263	0.249	0.169
Chile			0.293		0.236	0.245	0.258	0.223	0.267	0.182	0.122	0.153	0.159	0.150	0.164	0.164	0.186	0.278	0.291
Uruguay								0.435				0.493	0.452	0.374	0.317	0.219	0.152	0.207	0.233
Japán					0.327	0.349	0.379	0.408	0.450	0.437	0.361	0.449	0.487	0.557	0.623	0.633	0.643	0.647	
Tajvan											0.364	0.369	0.376	0.429	0.479	0.510	0.508	0.537	0.539
Malájzia															0.176	0.213	0.191	0.225	0.252
Szingapúr													0.420	0.421	0.409	0.459	0.453	0.518	0.510

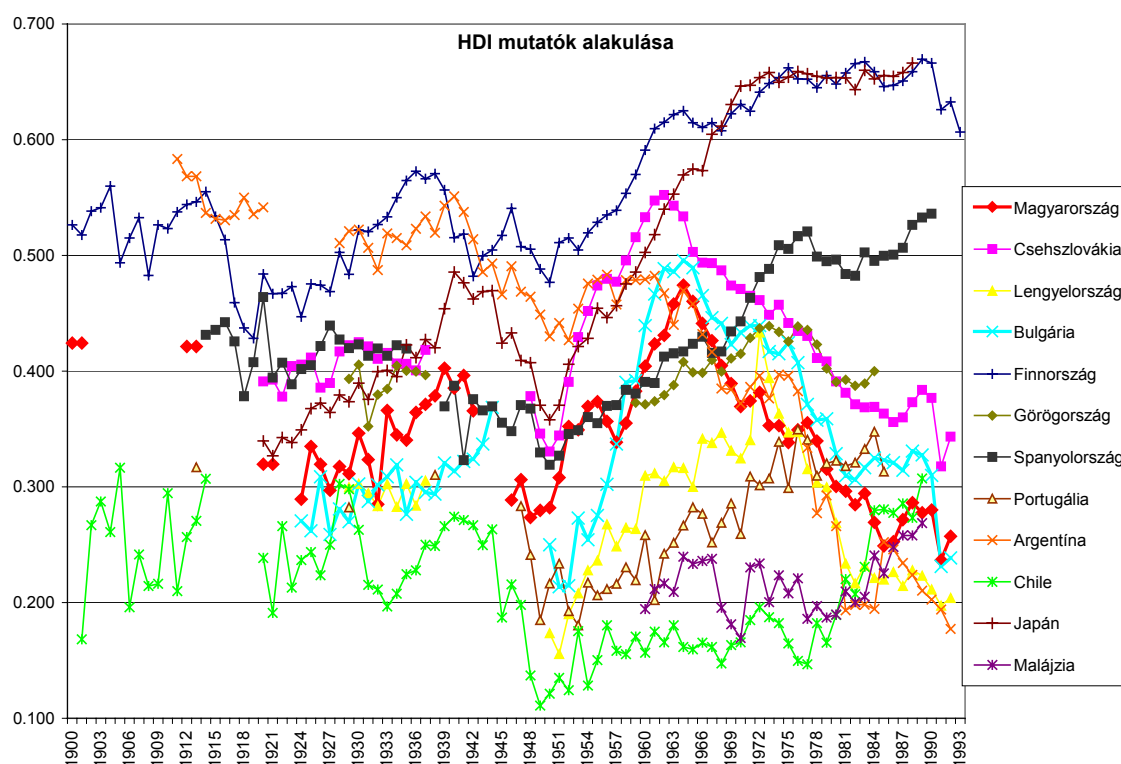
6. táblázat. Néhány kiválasztott ország HDI mutatóinak rekonstruálása a 20. századra

⁷⁰ Kisimítva a kiugró értékeket, hogy a minimum és maximum értékek egyaránt egy monoton növekvő (ill. a gyermekhalandóság esetében csökkenő) tendenciát mutassanak – mint feljebb utaltam rá, a szélsőérték drasztikus változásai így is a mutatók kényszerű és belső logikájuktól független változását eredményezték a GDP/fő adatsor esetében.

Az így kapott HDI-dimenziójú, azonban különböző dinamikájú adatokat a 11. mellékletben található táblázat, értékeit néhány kiválasztott országra a 6. táblázat (Magyarország egykorú értékének arányában pedig a 7. táblázat), grafikus ábrázolását pedig az azt követő 9. ábra tartalmazza.

	1900	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Magyaro.	1.000	1.000	1.000			1.000	1.000	1.000	1.000		1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
Csehszlov.					0.938	1.265	1.201	1.246			1.113	1.272	1.303	1.070	1.262	1.282	1.302	1.460	1.325
Lengyelo.											0.582	0.629	0.776	0.666	0.910	1.066	0.944	0.873	0.743
Bulgária						0.939	0.945	0.902	0.863		0.890	0.725	1.078	1.039	1.119	1.164	1.046	1.280	1.111
Jugoszlávia						1.134	0.980	0.999			0.607	0.418	0.820	0.737	0.848	1.045	0.958	0.691	
Románia											0.504	0.717	0.628	0.784	0.663	0.746	0.602	0.430	
Finno.	1.486	1.417	1.396	1.509	1.370	1.794	1.813	2.034	1.581	1.638	1.831	1.531	1.579	1.433	1.810	2.017	2.202	2.627	2.529
Ausztria					1.544	1.977	1.894	1.794			1.474	1.297	1.452	1.308	1.518	1.706	2.011	2.460	2.224
Írország						1.844	2.000	1.663	1.709		1.668	1.336	1.318	1.169	1.418	1.421	1.589	1.765	1.658
Görögo.							1.314	1.312					0.972	0.944	1.130	1.228	1.242		
Spanyolo.				1.272	1.335	1.538	1.498	1.559	1.189	1.133	1.271	1.066	1.084	1.020	1.256	1.514	1.665	2.011	1.841
Portugália												0.580	0.661	0.619	0.678	0.846	1.013	1.175	
Argentína				1.513	1.537		1.861	1.891	1.736	1.519	1.680	1.412	1.333	1.143	1.132	1.165	0.907	1.019	0.691
Chile			0.794		0.677	0.940	0.911	0.820	0.835	0.581	0.471	0.448	0.434	0.359	0.482	0.508	0.641	1.141	1.141
Uruguay							1.597					1.441	1.233	0.895	0.931	0.677	0.522	0.847	0.927
Japán					0.938	1.340	1.335	1.498	1.408	1.397	1.392	1.313	1.328	1.334	1.826	1.959	2.215	2.650	
Tajvan											1.401	1.077	1.025	1.026	1.406	1.578	1.751	2.202	2.137
Malájzia															0.516	0.659	0.657	0.921	0.977
Szingapúr													1.144	1.007	1.198	1.421	1.561	2.123	2.080

7. táblázat. Rekonstruált HDI mutatók a magyar kortárs érték arányában

9. ábra. HDI-mutatóik alakulása – dinamikus skálán⁷¹

⁷¹ Az ábra Maddison GDP/fő adataival készült (Mitchell egészségügyi és oktatási statisztikái mellett). Mivel az ábrának az egész dolgozat szempontjából kiemelt jelentősége van, és egyetlen vitatott eleme a GDP-adatsorok közötti választás, összehasonlításként Mitchell GDP/fő adataival is elkészítettem ugyanezt az ábrát és

A magyar adatsort önmagában elemezve – és a mutató felépítéséből adódóan ez már önmagában is nemzetközi összehasonlítást jelent – a század eleji 0,424-es értéket több hullámvölgy követi, melynek alja az 1932-es év (bár 1924-ben és 1927-ben is hasonlóan alacsony az érték) a kivételesen magas gyermekhalandóság és némileg alacsonyabb egyetemi hallgatói létszám miatt. 1940-re a társadalmi fejlettségi mutató már 0,400 fölé emelkedve megközelítette a század eleji értéket, mikor a háború miatt ismét visszaesett. Az újjáépítés, a felsőoktatás demokratizálása, és a javuló egészségügyi mutatók az 50-es években újabb emelkedést eredményeztek, azonban Magyarország relatív fejlettsége ismét megakadt 0,370-nél (1954-55-ben), majd újra 0,340 köré esett vissza, hogy azután egy 1958-ban meginduló újabb emelkedéssel 1964-ben elérje az évszázados fejlettségi csúcsot 0,474-gyel. Sajnos társadalmi fejlettségi értékünk ezután újra csökkenésnek indult, és néhány átmeneti megtorpanás mellett (1971-72-ben, 1976-77-ben, 1983-ban és 1986-88-ban) az adatsor teljes hosszában meredeken csökkent, 1991-es értékével évszázados negatív rekordot érve el.⁷² Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy a század eleje Magyarországot a társadalmi fejlettség nemzetközi mezőnyében viszonylag kedvező helyzetben találta (ez természetesen attól függ, kihez viszonyítjuk, akkoriban ugyanis bizonyára kevesen tekintették volna viszonyítási alapnak Dél-Kelet-Ázsiát, vagy akár csak a Balkánt is), ehhez képest a két világháború közötti időszak komoly visszaesésnek számított. A szocializmus első két évtizede a második világháborút követő mélységből rekordmagasságba, majd a szocializmus rendszerváltásba torkolló második két évtizede még a korábbinál is nagyobb mélységbe juttatta az országot.

A kapott eredmény sokaknak – különösen a korszak történetét alaposabban nem tanulmányozóknak – meglepetést jelenthet, pedig nemcsak tényszerű statisztikákon alapul, korszerű nemzetközi metodikát alkalmaz, hanem kétségtelenül tükrözi az ország fejlődését hosszútávon alakító tendenciákat. Azt mutatja ugyanis, hogy míg a szocializmus első, igen népszerűtlen időszakában Rákosi aranytojást tojó tyúkját még valóban hízlalták, addig a népszerűsége apelláló Kádár-rendszerben nemcsak ezt fogyasztották el, hanem még a szomszédtól is kértek egyet kölcsön. A konklúzióhoz azonban érdemes előbb részletesen is tanulmányozni a növekedést befolyásoló tényezők és a fogyasztás egyes mutatóinak

10. mellékletként csatoltam. Ott Magyarország grafikonja a többi országhoz képest kissé alacsonyabban, de az ittenivel gyakorlatilag egyező fejlődést mutat – ebből a szempontból tehát lényegtelen, melyik forrást használjuk.

⁷² Az itt ismertetett értékek a fenti ábrával egyezően Maddison adataira épülnek, a Mitchell-adatokra épülő számítások eredményei a 11. mellékletben szerepelnek.

alakulását a század folyamán Magyarországon, és külön-külön is megvizsgálni, hogy hogyan alakult ki ez a más mutatóknál összetettebb, több szempontot figyelembe vevő nemzetközi értékelés.

A 9. ábra adatsorai kapcsán a legfeltűnőbb jelenség, hogy az egyes országok társadalmi fejlettségének alakulása nagymértékű korrelációt mutat. A század elejétől kezdve adatokkal rendelkező országok mindegyike viszonylag magas szintről indult (Magyarország mellett Finnország, Argentína, Spanyolország, és önmagához képest még Chile is), majd a két háború közötti időszak minden vizsgált ország számára hullámvölgy. Az alacsonyabb szint, de fokozatosan emelkedő tendencia mellett több ország általános fejlettsége stagnálni látszik (Spanyolország, Csehszlovákia, Görögország), a nagy világválság csak átmeneti, a háborús évek azonban igen komoly visszaesést eredményeztek minden országban (még Argentínában és Chilében is, ahogy arra fentebb már utaltunk a mutatót harmadrészben felépítő GDP-adatok kapcsán). Ebből a nemzetközi perspektívából látszik csak igazán, hogy az imént még oly kiemelkedőnek tűnő háború utáni magyar fejlődés (az 1957-es hullámvölgyet leszámítva) mennyire általános nemzetközi trendet képvisel. Talán Argentína kivételével minden ország jelentősen javított általános társadalmi fejlettségén, ki jelentősebb (Japán, Csehszlovákia, Bulgária), ki kissé visszafogottabb (Chile, Portugália, Spanyolország) mértékben. Még az 1964 körüli megtorpanás sem egyedülálló jelenség: Csehszlovákiában 1962-ben, Bulgáriában, Spanyolországban és Finnországban velünk egyidőben következett be hasonló visszaesés, igaz, a kapitalista országokban ez csak átmeneti jelenségnek bizonyult. Míg Magyarország társadalmi fejlettségének 1964 előtti gyors javulása általános nemzetközi tendenciákkal magyarázható, ekkortól kettéválik a nemzetközi mezőny, a kapitalista országokban további lassú fejlődés következik, a szocialista országokban pedig meredek visszaesés (és többségüket még csak a magyar példánál idézett bizonyos tyúkból készült leves sem vigasztalhatta...).

A fenti elemzésnek a magyar fejlettséget az általános nemzetközi folyamatokkal magyarázó végkicsengése után nézzük meg hogyan is alakult Magyarország helyezése ebben a távolról nézve együtt mozgó országcsoportban⁷³. Látható, hogy a húszas évek mélypontján hazánk Chile és Bulgária szintjére süllyedt, azonban a harmincas évek végére ezen országokat ismét elhagyta, és a polgárháború sújtotta Spanyolországot is elérte annak leggyengébb időszakában. A háború utáni fejlődés eredményeképpen ugyan lehagytuk Görögországot,

⁷³ Az alábbi elemzésben a Maddison és Mitchell adatsorokban közös trendeket ismertetek.

mindeközben azonban az ötvenes évek végi megtorpanásban megelőzött bennünket Bulgária (mind az oktatási, mind az egészségügyi mutatói jobbak voltak). Az 1964-es csúcson ismét utolértük az ezúttal szintén fejlődőben lévő Spanyolországot, az innen egyenesen csökkenő fejlettségünk azonban lassan elmaradt Portugália, Chile, és Malajzia fejlettsége mögött is. Mindeközben csak a még nálunk is komolyabb válsággal küzdő Argentína és az időközben néhány évre elénk került Lengyelország maradt el újra Magyarország mögött, amely így a vizsgált nemzetközi mezőnyben is sereghajtóvá vált.

3.5. Kapott eredmények összevetése az UNDP hivatalos adataival

Adathiányok következtében ez az adatbázis lényegesen hiányosabb, mint az eddigiek, ami érthető is, hiszen ha a három vizsgált mutatószám közül akár csak egy is hiányzik, már nem áll módunkban HDI-t számolni. Amikor korábban ismertettem az UNDP-től eltérő saját módszertant, egyértelműen kiderült, hogy összevetésnek és ellenőrzésnek csak a világszervezethez hasonlóan a teljes időszakban közös skálát használó adatsor esetében van értelme, a később dinamizált adatbázis esetében erre már nincs lehetőség. Minthogy azonban ez szigorúan az elsőből került levezetésre, annak ellenőrzése a teljes vizsgálatot hitelesíti.

A saját számításaim eredményét összevetettem az UNDP adataival (amelyek csak 1975-től állnak rendelkezésre), és az UNDP-nél is azt találtam, hogy a HDI tekintetében Magyarország relatíve romlott 1975 és 1998 között (1985 és 1990 között abszolút értelemben is), előttünk van sok arab és ázsiai állam, Argentína és Uruguay, valamint Szlovénia, Csehország és Szlovákia is. Mindezek nagymértékben megerősítik a vizsgált országok saját adatsoraik által tükrözött általános társadalmi fejlettségét, a vizsgálatba bevont országok szűkebb köre, az eltérő mutatók felhasználása, és a módosított számítási metodika ellenére.

	UNDP adatok				Saját számítás				Arányuk				Egyezés
	1975	1980	1985	1990	1975	1980	1985	1990	1975	1980	1985	1990	
Finnország	0.832	0.852	0.869	0.892	0.566	0.596	0.624	0.729	0.68	0.70	0.72	0.82	96%
Ausztria	0.836	0.850	0.863	0.885	0.527	0.589	0.651	0.696	0.63	0.69	0.75	0.79	98%
Bulgária		0.760	0.781	0.782	0.446	0.441	0.466	0.513		0.58	0.60	0.66	79%
Magyarország	0.772	0.787	0.799	0.798	0.436	0.447	0.454	0.464	0.56	0.57	0.57	0.58	92%
Spanyolország	0.814	0.834	0.850	0.870	0.482	0.506	0.543	0.594	0.59	0.61	0.64	0.68	99%
Lengyelország		0.775	0.779	0.785	0.404	0.405	0.396	0.402		0.52	0.51	0.51	-24%
Portugália	0.733	0.756	0.783	0.813	0.417	0.450	0.464		0.57	0.60	0.59		96%
Argentína	0.781	0.795	0.801	0.804	0.531	0.500	0.536	0.571	0.68	0.63	0.67	0.71	44%
Chile	0.702	0.736	0.753	0.780	0.435	0.444	0.496	0.538	0.62	0.60	0.66	0.69	94%
Uruguay	0.753	0.773	0.777	0.797	0.429	0.456	0.565	0.539	0.57	0.59	0.73	0.68	75%
Japán	0.849	0.874	0.888	0.904	0.555	0.586	0.606		0.65	0.67	0.68		100%
Malajzia	0.620	0.663	0.696	0.725	0.351	0.383	0.408	0.429	0.57	0.58	0.59	0.59	100%
Szingapúr	0.725	0.756	0.785	0.823	0.453	0.482	0.564	0.641	0.62	0.64	0.72	0.78	99%
Románia	0.750	0.783	0.789	0.771	0.390	0.411	0.407		0.52	0.52	0.52		95%

8. táblázat. HDI mutatók alakulásának összevetése: UNDP v. saját számítások

Észrevehető, hogy az adatsor gyakorlatilag minden országra monoton fejlődést mutat az 1975-1998-as időszak alatt: ugyanis egy konstans értékhez viszonyít valamennyi év vizsgálatakor. Mivel az UNDP csak 1975, 1980, 1985, 1990 és 1998 évekre számított adatokat, melyek közül azonban 1998-ig már saját számításaim nem terjedtek, maradt négy év az összehasonlításra. E két ok miatt a kiszámított korrelációs együttható gyakorlati jelentőséggel nem bír, jobb híján azonban az azonos évekre vonatkozó értékek hányadosai mellett ezt szerepeltettem „Egyezés” név alatt a két forrás rendkívül hasonló eredményének bemutatására. Az egyezés ilyen magas szintje igazolja a kutatás során tett egyszerűsítéseket, kompromisszumokat – ezek láthatóan nem érintették a HDI alapelveit, a kapott értékek tehát nagy megbízhatósággal mutatják a társadalmi fejlettség változásait⁷⁴.

4. Az adatok megbízhatósága

Történelmi távlatokban az összehasonlítást nagyban megnehezíti – az adatok hiánya, ill. nehezen elérhetősége mellett – a mutatók tartalmának jelentős változásai is. További nehézség az egyes – különösen a kevésbé fejlett – országok egészségügyi, oktatási és főként gazdasági teljesítményéről 50-100 évvel ezelőtt nyert adatok megbízhatatlansága. A több ország hosszú idősorainak feldolgozásával nyert elemzések bizonytalansága leginkább az alábbi okokra vezethető vissza:

- Adatok hiánya vagy el nem érhetősége egyes szakterületeken, egyes országokra és egyes időszakokra. A láncindexsorokban lévő lyukak becsült értékekkel történő kitöltése komoly hibalehetőséget hordoz magában (egy év hiánya miatt a teljes korábbi adatsor akár 10-15%-os eltérést is szenvedhet). Ezzel a hibaforrással egyébként minden hasonló elemzésben számolni kell, a Penn World Table készítésekor annak szerzői a megelőző két év átlagos növekedési ütemét extrapolálták a hiányzó évre (én az előző három és következő három év intrapolációját alkalmaztam).
- A rendelkezésre álló adatok is tartalmaznak hibákat, bizonytalanságot. Jól mutatja ezt azon adatok köre, ahol két forrásból is állnak rendelkezésünkre idősorok: ezek egymástól jelentősen, akár 7-14%-kal is eltérnek. Az adatsoraim integritása

⁷⁴ Erre mutat az is, hogy az országok sorrendje a két mutató szerint hasonló – bár több ország esetében eltérő. Az eltérések részben a GDP/fő számítás különböző eredményeire vezethetőek vissza, részben a már ismertetett módszertani különbségeknek köszönhetőek.

érdekében minden olyan esetben Mitchell adatait használtam, amikor egyáltalán közölt adatokat az adott mutató adott évére.

- Adatgyűjtési koncepció, metodológia változása okozta nehézségek. Még ha van is olyan év, ahol mindkét módszertan szerint elvégezték az összeírást, a két mutató dinamikája eltérhet (ha az egyik által figyelembe vett, a másik által számításból kihagyott gazdasági tevékenységek vagy jelenségek dinamikája eltér a jövedelemtermelés átlagos ütemétől, pl. a nettó nemzeti jövedelem és a bruttó hazai termék esetében).
- Még ha az egyes országok idősorai rendelkezésünkre is állnak, az egyes országok közötti számos kulturális, módszertani, értékítéletbeli különbség, a gazdaságok szerkezete, árrendszere, árképzési elvei teszik az azonos céllal gyűjtött adatokat is korlátozottan összehasonlíthatóvá.
- Az egyes országok adatsorait egymáshoz igazítani még akkor is óriási nehézség, ha minden eddig felsorolt probléma kiküszöbölhető. Különösen a GDP adatokra jellemző, hogy soha nem lehet tökéletesen összehasonlíthatóvá tenni az országok eltérő árrendszeréből, eltérő fogyasztási szerkezetéből adódó különböző súlyok, és nem utolsósorban az alkalmazott átváltási árfolyamok esetlegessége miatt (szabadpiaci árfolyam vagy kötött árfolyam, még a vásárlóerő-paritás is újabb torzítást visz a rendszerbe a fogyasztás szerkezeti eltérései miatt), különösen hosszú idősorok esetében. A dolgozatban szerepeltetett megoldást megelőzően magam is két másik referencia évvel és forrással próbálkoztam a Mitchell-indexsorok dollárra váltásánál (az UNDP 1998-as adatai mellett 1987-es világbanki adatokkal) – kevésbé megnyugtató eredménnyel.
- Végezetül szólnunk kell arról is, hogy azonos árumennyiségek értéke nagyon is különböző lehet a minőség függvényében – nem ugyanannyit ér egy kínai és egy amerikai kerékpár, egy vietnámi és egy német szandál, egy francia és egy román autó, a német és az albán oktatás. A statisztika jellegéből adódóan elsősorban a mennyiségi változások követésére alkalmas, homogén mennyiségeket tud összehasonlítani. Adott piacon a minőségi különbségek a helyi árarányokban tükröződnek, a különböző dimenziójú adatok összeadása is csak egy adott árrendszer segítségével lehetséges. Különböző gazdaságok esetén (vagy különböző időpontokban) természetesen az árviszonyok is eltérőek, napjainkban különösen a világpiaci nyersanyagárak, de általában a helyi kereslet és kínálat függvényében,

amit természetesen nagymértékben befolyásol az egyes áruk szállíthatósága. Az ingatlanok és a munkaerő kínálata meglehetősen rugalmatlanul reagál a kereslet bővülésére, ami az árak emelkedéséhez vezet, míg ugyanez a szállítható termékek esetében a mennyiség bővülésében manifesztálódik, ami gazdaságossági okokból (az élesebb verseny és a termelésben és szállításban is jelentkező skáláhozadék) akár árcsökkenést is eredményezhet. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az emelkedő jövedelmek a fejlettebb régiókban magasabb árszínvonalat eredményeznek, ennek azonban csak az egyik oka a nem transzferálható javak magasabb ára, a másik a lakosság és vállalatok fogyasztásában a szolgáltatások arányának emelkedése, ill. általában is a kereslet eltolódása a magasabb hozzáadott érték, egyszerűen fogalmazva a magasabb minőség irányába⁷⁵. Amikor egyes országok életszínvonalának összehasonlításakor a vásárlóerő-paritások segítségével a statisztikák kiszűrik a magasabb árszínvonal hatását (mondván, hogy egy kiló kenyér az egy kiló kenyér Manhattanben és Rawalpindiben is), jórészt eltekintenek attól a lényeges különbségtől, amit a két különböző szabályozási és versenykörnyezet jelent (alapanyagok, felhasznált technológiák, minőségbiztosítás, szállítás, csomagolás, vevőtájékoztatás, reklám, tanácsadás és ügyfélszolgálat, garancia és jótállás, környezetvédelmi szabályoknak megfelelés, újrahasznosítás).⁷⁶

Érdemes-e ezek után egyáltalán hitelt adni bármilyen kutatás eredményének, mely országok hosszútávú idősorait hasonlítja össze? Igenis érdemes, ezt mutatja az az érdeklődés is, mely az eddigi ilyen jellegű munkákat kíséri a gazdaságtörténeti szakirodalomban. Bairoch

⁷⁵ Nem említve a piacok struktúráját és a piaci verseny lokális intenzitását, ami talán a legfőbb oka például az észak-amerikai árak európainál alacsonyabb voltának.

⁷⁶ Külön említést érdemel az adók kérdése: fejlettebb országokban az árakat emelő tételek közül a legjelentősebb a munkabér után fizetett járulékok és adók, benzinre fizetett jövedéki adó, és a valamennyi terméket és szolgáltatást terhelő forgalmi adó. Helytelen azonban az a vásárlóerő-paritások számításban implicit módon bennefoglalt feltételezés, hogy az adó pusztán járulékos költségelem: az állam az adóbevételeket az infrastruktúra, az egészségügy, a szociális és létbiztonság, az oktatás és számos egyéb terület fejlesztésére fordítja, azaz ezzel tulajdonképpen az állampolgárok más szolgáltatásokat vásárolnak. Ez az egyik legfontosabb oka annak, hogy az Egyesült Államok GDP-je vásárlóerő-paritások alapján annyi magasabb, mint a többi fejlett országé (kevesebb az adó, de lényegesen kevesebb a kapott állami szolgáltatás is, emellett a katonai kiadások aránya a költségvetésben igen magas, ami pedig legjobb esetben is közvetve javítja a polgárok jólétét).

1976-ban publikált elemzése⁷⁷ az európai nemzetek GDP-jének közel két évszázados alakulását elemezte, és azóta is számos tanulmányban szerepel, mint hivatkozott forrás. Újabban Angus Maddison készített hosszútávú összehasonlításokat, szintén a gazdasági növekedés összetevőinek, az egyes országok által elért teljesítmények elemzésének szándékával, legutóbb már az elmúlt 2000 évre. A növekedés különböző aspektusait kutató intézetek előbb az Egyesült Államokban, majd az Európai Unióban is az internetről szabadon letölthető – általam felhasznált és az imént bemutatott – adatbázisokat alakítottak ki a téma kutatóinak szabad használatára (egyben egymás adatsoraival vitatkozva)⁷⁸. Itt ismertetett számításaimmal nem ezen adatsorok kritikája (vagy a szakirodalom bővítése egy újabb verzióval), hanem pusztán kiegészítése volt célom, több területen is:

- Bairoch esetében 1973 utáni, az internetes adatbázisok esetében 1960, ill. 1950 előtti adatokkal,
- vizsgálódásaim nem korlátozódtak a fejlett országokra vagy egy adott földrajzi egységre,
- végül a század első felében sem csak néhány kiválasztott időpontra, hanem évről évre elemeztem az adatokat.

A szélesebb átfogott területért a vizsgálatok mélysége lehetne a fizetség. Kétségtelenül rengeteg lehetőséget rejt még a jelen dolgozat céljára kialakított adatbázis, a felhasználási lehetőségek közül az alábbiakban azonban jónéhányat ki fogok fejteni. Megnyugtató, hogy az általam rekonstruált adatsort több, nemzetközi elismertségnek örvendővel összevetve a független módszertan ellenére nagyfokú egyezés tapasztalható az eredményekben, különös tekintettel a változások tendenciájára és mértékére. Ahogy a GDP-adatsorok elemzésénél láthattuk, a rendelkezésre álló adatsorok egyike sem tökéletes, de bármelyike kielégítő pontossággal tükrözte a nemzetközi fejlődési folyamatokat az országok és időszakok túlnyomó többségére. Az alábbiakban a gazdasági növekedés történetét és tendenciáit elemezve nyugodtan építhetném következtetéseim egyetlen adatbázisra is, mégis legtöbbször több adatsort is használtam, kontrollálva a konklúzió helyességét és megmérve az eredményekben jelentkező különbségeket egy másik forrás használata esetén.

A HDI kétségkívül a legmodernebb, egy kiemelkedő nemzetközi elfogadottságnak örvendő intézmény által kidolgozott és használt, az adott országok általános társadalmi

⁷⁷ Ld. Bairoch, 1976.

⁷⁸ Penn World Table és Groningen Growth and Development Centre, ld. fentebb.

fejlettségét mérő mutatószám. Rekonstruálása az 1975 előtti évekre lehetőséget adott arra, hogy egyetlen mutatóval írjuk le Magyarország 20. századi fejlettségének alakulását, és hasonlítsuk azt más, a fejlődés hasonló szintjén álló országokhoz, és ebben az úttörő jelentőségű feladatban ezt a szerepet hitelesen be is töltötte. Ez az összetett mutatószám azonban éppen szerkezetéből adódóan alkalmatlan lenne arra, hogy más mutatókkal, társadalmi és gazdasági jelenségekkel való összefüggését, e jelenségeknek a fejlettség alakulására gyakorolt hatását elemezzük – erre a mutatót ismét összetevőire kell bontanunk, és az egyes jelenségeket saját területükön, a vonatkozó komponens alakulásával kell egybevetnünk. Nyilván ez húzódik meg e szintetikus mutatószám viszonylag szerény elterjedtsége mögött, és ez az oka annak is, hogy a jelen értekezés további részében én is visszatérek a korábban tárgyalt egy főre jutó GDP vizsgálatához, és a gazdasági jelenségek hatását ezen a skálán mérem. Kitekintésünk a mérleg túloldalára, azaz hogy mire fordítottuk a megtermelt jövedelmet, további források feltárását⁷⁹ és újabb mutatók bevonását tette szükségessé⁸⁰ (ld. 7.1. fejezet).

⁷⁹ Elsősorban Mitchell nemzetközi történeti statisztikáira és a KSH 1996-os összefoglaló adatgyűjteményére támaszkodva, illetve helyenként alkalmazva a groningeni GDC adatbázisát is.

⁸⁰ A fejlődés szempontjából releváns adatok széles köréből a gyermekhalandóságot, a felsőoktatásban résztvevő hallgatók számát, a motoros járművek, telefonkészülékek számát, a nemzetgazdasági ágazatok arányát a nemzeti jövedelem termelésében, a tőkeképződés mutatóját és az ipari termelés dinamikáját vizsgáltam meg közelebbről is.

III. A FEJLŐDÉS TÉNYEZŐI

5. A gazdasági növekedés elmélete

Az általunk vizsgált GDP/fő mutatóval mérhető gazdasági növekedésről a szó legszorosabb értelmében könyvtárnyi irodalmat jelentettek már meg, a különböző közgazdasági iskolák különböző magyarázatokkal álltak elő, különböző összefüggéseket állítva fel a befektetett erőforrások (tőke, munka, és egyéb inputok), illetve az így megtermelt jövedelem bővülése között.

Rostow szerint valamennyi ország ugyanazokon a fejlődési lépcsőfokokon megy keresztül, mire az évezredes nulla közeli növekedéssel jellemezhető hagyományos társadalmakból eléri az önfenntartó növekedés, majd az érettség korszakát, és végül a tömeges fogyasztás magas szintjével járó stádiumot. Az önfenntartó növekedést a Harrod-Domar modell szerint a beruházások, illetve az azzal azonosított megtakarítások megfelelően magas szintje – közgazdászok szerint a nemzeti jövedelem 15-20%-a – mellett lehetett elérni⁸¹.

Más elméletek elsősorban a szerkezeti változásokban fedezték fel az önfenntartó növekedés forrását. Lewis például az alacsony termelékenységű mezőgazdaságból a gyakorlatilag felesleges (a termelés csökkenése nélkül elvonható) munkaerő iparban történő foglalkoztatásával magyarázta a nemzeti kibocsátás növekedését, szerinte ez a folyamat addig tart, amíg a mezőgazdaságban már csak hatékonyan foglalkoztatott munkások lesznek. Ismét mások minden egyes gazdaságban különböző fejlettségű szigeteket azonosítottak – például a fejlett ipar és az elmaradott mezőgazdaság, vagy a tehetős és jól képzett elit és a nyomorban élő tanulatlan tömegek formájában –, ebben az esetben az egyes szektorok aránya határozza meg az ország fejlettségét.⁸²

Talán a legismertebb a neoklasszikus növekedési elmélet, melyet Robert Solow dolgozott ki, miszerint a Harrod-Domar-féle elméletben szereplő tőke mellett két másik tényező, a munka és a technológia határozza meg a fejlődés ütemét. A fejlődés forrásai a munka mennyiségének és minőségének emelése (népességnövekedés és képzés által), a tőke mennyiségének emelése (a megtakarítások befektetésével), és a technológia fejlődése. Ebben

⁸¹ Todaro (1999), 79-83. old.

⁸² Pl. Hollis B. Chenery, ld. Todaro (1999), 89. old.

az elméletben a technológia külső független változó, melynek saját endogén növekedési üteme van (Solow reziduális növekedési együttthatója, a μ), és a hosszútávú növekedést elsősorban éppen ez indokolja (a munka és tőke termelékenységének növekedését eredményezve):

$$Y = A e^{\mu t} K^{\alpha} L^{1-\alpha}.$$

A modellel szembeni kritika legfőbb forrása éppen az, hogy túl nagy teret hagy a külső változókkal magyarázott (valójában tehát meg nem magyarázott) változóknak, ami egyes mérések szerint akár a fejlett ipari országok történelmi növekedésének 50%-át is jelentheti. Ez az elmélet és a klasszikus közgazdaságtan szabadkereskedelmet támogató rendszere hatotta át a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank működését a második világháború óta eltelt több mint fél évszázadban, azonban a tanácsaikat megfogadó harmadik világbeli országokban alig, vagy egyáltalán nem jelentkezett a beígért gyors felzárkózás a fejlettebb világhoz.⁸³

Az legújabb „endogén növekedés” elmélete a neoklasszikus hangsúlyok eltolásával operál: a tőkebefektetések határprofitjának csökkenését tagadva állítják, hogy az emberi tőkébe történő befektetések externális hatásaik révén akár növelhetik is a beruházások skáláhozadékát, lehetővé téve ezzel az egyes országok közötti gazdasági fejlettségbeli különbségek tartós fennállását és folyamatos növekedését. A fenti képletet gyakorlatilag a fizikai és emberi tőkét egy fogalom alá véve tovább egyszerűsödik:

$$Y = A e^{\mu t} K$$

A modellben a tőkebefektetések klasszikus modellben csökkenő skáláhozadékát ellensúlyozza az emberi tőkébe, infrastruktúrába, és kutatás-fejlesztésbe történő externális beruházás. Az e külső tényezők miatt nem csökkenő tőke-nyereségesség indokolja a tőkeszegény országokból a fizikai tőke nagyobb határprofitja ellenére tapasztalható tőkekiáramlást is. Ebben a modellben a technológia nem külső változó, és a kormányzatok az infrastruktúra fejlesztésével és a tőkebefektetések tudás-intenzív ágazatokba irányításával hozzájárulhatnak a tőke skáláhozadékának, ezáltal a magasabb növekedési ütemnek a fenntartásához – ezzel a modell szakít nemcsak a technológia külső független változó szerepével, de a szabad piacok és passzív kormányzat neoklasszikus ideáljával is.⁸⁴

⁸³ Todaro (1999), 100. old.

⁸⁴ Todaro (1999), 101-102. old., ld. még a www.economist.com on-line közgazdasági lexikonjának „growth” szócikkét.

A különböző növekedési elméletek elfogadásától nem teljesen függetlenül közgazdászok további összefüggéseket mutattak ki az állami beavatkozások és a növekedés üteme között, így például általánosan elfogadott, hogy a tulajdonjogokat szavatoló, politikailag stabil, szabad piaccal, kiszámítható inflációval, elfogadható állami költségvetési hiánnyal rendelkező országok átlagosan gyorsabban fejlődnek, mint azok, amelyek ezeket nem tudják biztosítani.⁸⁵

Valamelyest árnyaltabb a kép a külkereskedelmi nyitottság megítélésében, a mainstream közgazdaságtan ugyan a szabadkereskedelem és az akadályok lebontásának egyértelműen előnyös hatását hangoztatja, de újabban erősödnek a kritikus hangok is.⁸⁶ A 80-as években nemzetközi szinten lelassuló növekedés a tőke csökkenő határhozamára hivatkozva az éves 2-2,5%-os tartós növekedési rátában vélte azonosítani a hosszútávú természetes növekedési ütemet⁸⁷, és az ennél magasabb növekedést a legfejlettebb technológiájú gazdasághoz – jelen esetben az Egyesült Államokhoz – való felzárkózásnak tulajdonította. Ahogy azonban a legfejlettebb gazdaságok növekedési üteme a 90-es években ismét fellendült – mint erre a HDI-mutatók rekonstruálása kapcsán a relatív mutatók 1990-től való rohamos csökkenésének okaként már utaltam –, új elméletek jelentek meg a technológiai fejlődés újabb korszakáról („New Economy”), a korábbinál magasabb növekedési rátát az innováció mellett az emberi tőke egyre növekvő jelentőségének tulajdonítva.

A gazdasági növekedés mindig is a közgazdaságtan és politika kiemelt kérdése volt, hiszen ez teremtett alapot a társadalmi fejlődéshez, de az 1950-es évek óta már a két világrendszer versenyének is részét képezte⁸⁸, és a harmadik világ felzárkóztatására létrehozott szervezeteknek is fő programjává vált. Mielőtt a 6. fejezetben a növekedés forrásaival részletesebben is foglalkoznánk, nézzünk meg néhány Magyarország 20. századi

⁸⁵ Ld. Howitt (1996), 127. old. Table 1. Levine és Renelt 1992-es PWT-adatokkal végzett elemzése szignifikáns különbséget mutatott ki az 1960 és 1989 között a világátlag 1,92% éves növekedésnél gyorsabban, ill. lassabban fejlődő országok között. A sikeres országok magasabb beruházási rátával, exportrátával, kormányzati részesedéssel, alap- és középfokú oktatási mutatókkal, és alacsonyabb inflációval és feketepiaci árfolyamprémiummal rendelkeztek.

⁸⁶ Például: Claire Melamed – Egor Kraev (2005). Az e témakörben végzett kutatások szisztematikus összefoglalását adja: Howitt (1996) 125-126. old.

⁸⁷ Ld. a www.economist.com on-line közgazdasági lexikon „growth” szócikkét.

⁸⁸ Ld. az „utolérni és meghaladni”(doğnaty i peregnaty) fejlődési célkitűzést keleten: Szakács (1998), Szakács (é.n.), ill. a szovjet gazdaság növekedése okozta „pánikot” nyugaton: Gutmann (1964).

gazdasági teljesítményének megítélését is befolyásoló elméleti kérdést, a rendelkezésünkre álló adatbázis segítségével ellenőrizve érvényességüket.

5.1. A gazdasági növekedés trendvonala

A klasszikus növekedési elmélet alapján az egyes országok fejlődési ütemét a termelésbe bevonható tőke és munkaerő mennyisége határozza meg, míg az endogén modell ezt az egyes államok gazdaságpolitikája által befolyásolható technológiai fejlődéstől, és a jelen dolgozat 6. fejezetében általunk is tárgyalandó egyéb tényezőktől teszi függővé. Akármelyik elméletet vesszük alapul, a nem említett természeti és a hivatkozott társadalmi feltételrendszer sokfélesége alapján joggal feltételezhetnénk, hogy a növekedési trendek országoként egymástól nagymértékben függetlenek. A technológiai-társadalmi fejlődés következtében a nemzeti jövedelem meghatározott trendvonal mentén történő egyenletes növekedésének elmélete leginkább Jánossy Ferenc nevéhez köthető⁸⁹, aki több tényezőtől függő és korszakokként változó ütemről ír ugyan, elméletének alapja mégis a növekedésben hosszabb távon felfedezhető stabilitás, az adott országra jellemző trendvonal. Ellenőrizzük ezt a hipotézist a dolgozat első részében leírt módon előállított adatsorok segítségével.

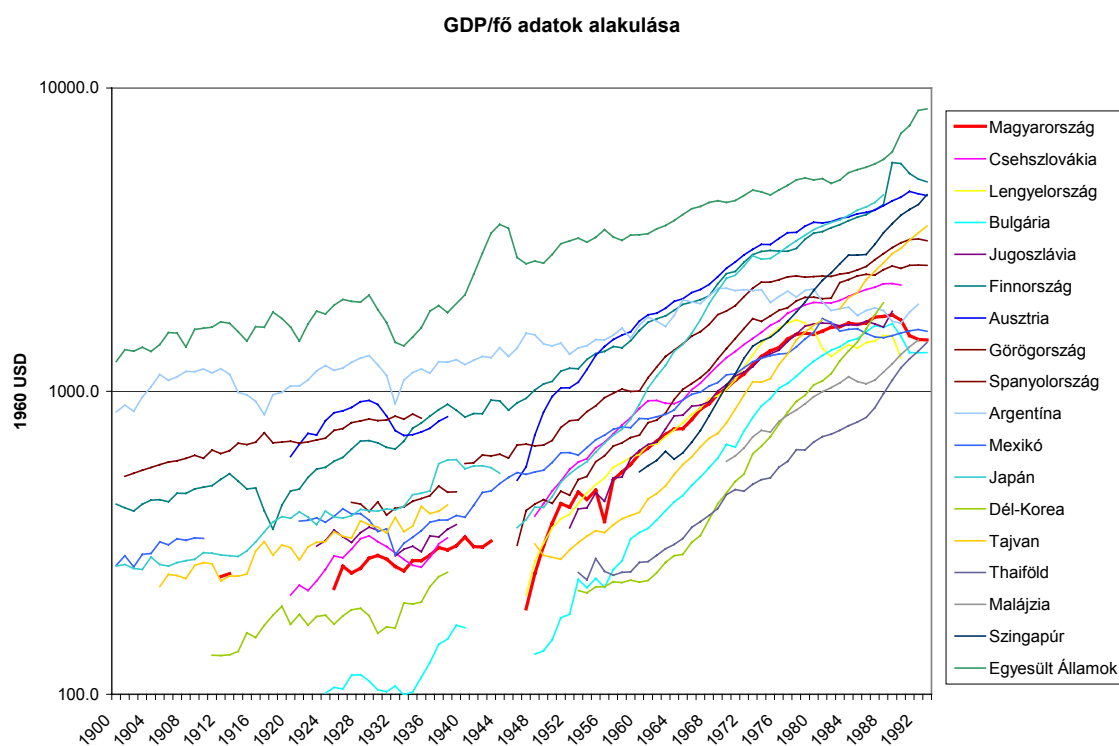
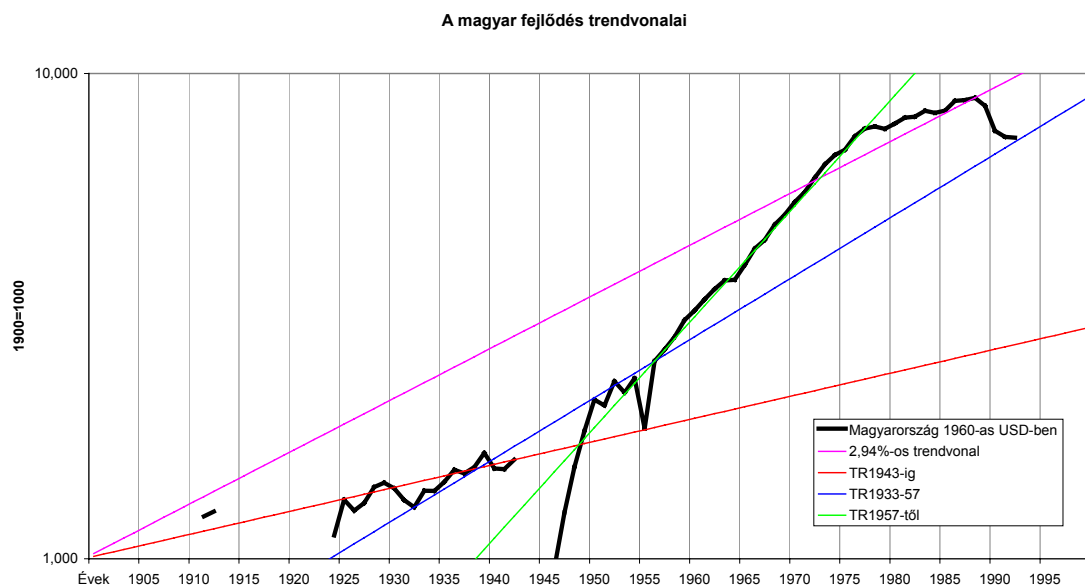
A kérdés vizsgálatához először nézzük meg a 10. ábrát. Az ábrán a magyar tényértékek mellett TR1933-57 megnevezéssel feltüntettem a háború utáni felzárkózás időszakát meghatározó magyar trendvonalat (ez szolgálhatott Jánossy elméletének alapjául is). Ugyanakkor feltüntettem három további, a magyar fejlődés eltérő periódusaira jellemző trendvonalat is, melyek bizonyítják, hogy nem választható ki egyetlen trend a gazdaság hosszútávú fejlődési ütemére, mégpedig minél hosszabb időszakot tekintünk, annál kevésbé (különösen látványos igazolása ennek, hogy az 1900 és 1989 közötti átlagos 2,94%-os növekedési trend a század egyik korszakának növekedési folyamatait sem írta le még csak közelítő pontossággal sem).

A 10. ábrán látható háború utáni gyorsulás – mint ahogy arra a Jánossy trendvonal-elméletének ezredvégi érvényességét vizsgáló Bekker Zsuzsa is rámutat⁹⁰ – nem korlátozódott a tervgazdaságokra, hanem jellemző volt tőlünk nyugatabbra is. Ugyanez olvasható le a 11. ábráról és a 9. táblázat soraiból: a második világháború utáni korszakban gyakorlatilag a világ valamennyi országát a lendületes növekedés jellemezte, ugyanúgy, ahogy a két világháború közötti korszak az általános válság időszaka (a logaritmikus ábrán

⁸⁹ Jánossy (1966) és Jánossy (1968)

⁹⁰ Bekker (1995)

látható grafikonok trendje itt megtörik, míg az egyenletes fejlődést a logaritmikus értékek egyenese jelentené).

⁹¹ A logaritmikus ábrázolás megkönnyítése érdekében a kapott 1960-as USD értékeket megszoroztam tízzel. Adatok forrása: Mitchell statisztikái alapján összeállított magyar GDP/fő adatsor.

⁹² Az ábrázolás megkönnyítése érdekében a kapott 1960-as USD értékeket megszoroztam tízzel. Adatok forrása saját számításaim, Mitchell statisztikái alapján.

Bairoch, 1960-as USD ⁹³	1925	1929	1938	1950	1973	Éves növv., 1973/ 1929	Éves növv., 1938/ 1925	Éves növv., 1950/ 1938	Éves növv., 1973/ 1950
Finnország	578	590	913	1027	2797	3,65%	3,58%	0,99%	4,45%
Ausztria	655	720	640	721	2168	2,76%	-0,18%	1,00%	4,90%
Bulgária	304	306	420	423	1755	4,06%	2,52%	0,06%	6,38%
Csehszlovákia	504	586	548	785	2438	3,65%	0,65%	3,04%	5,05%
Görögország	393	390	590	445	1769	3,48%	3,17%	-2,32%	6,18%
Magyarország	365	424	451	560	1851	3,76%	1,64%	1,82%	5,34%
Spanyolorsz.	426	455	337	367	1179	2,34%	-1,79%	0,71%	5,21%
Jugoszlávia	302	341	339	350	1182	3,15%	0,89%	0,27%	5,43%
Lengyelorszá g	245	350	372	556	1842	4,69%	3,26%	3,41%	5,35%

9. táblázat. Néhány európai ország fejlődési üteme időszakokra átlagolva (Bairoch)

A 9. táblázathoz Bairoch teljesebb körű adatait használtam, de mint a 2. részben már megvizsgáltuk, ez a kapott tendenciákon érdemben nem változtat. Bairoch ugyanezen munkájában a 310. oldalon található egy a 10-11. ábrához hasonló grafikon Európa összesített GDP-jének trendjével. Mind ebből, mind saját ábráimból és táblázatomból az olvasható ki, hogy a trendvonalak nem az egyes országokra, hanem sokkal inkább az adott gazdaságtörténeti korszakra jellemzőek, például a világháború előtti és utáni trendek között sokkal jelentősebb az eltérés adott országokon belül, mint az egyes országok trendjei között (ld. a 11. ábrán a párhuzamosan futó görbéket, és közös megtörésüket a század közepén). Ez egyben azt is jelenti, hogy a közös világgazdasági tendenciák sokkal inkább meghatározzák az országok fejlődési ütemét, mint a gazdaságpolitikai, társadalmi, vagy természeti sajátosságok.

A gazdasági termelés inputjai természetesen a konjunkturális ciklustól függően különböző mértékben vannak kihasználva. Már Jánossy is rámutatott, hogy a trendvonal a potenciális termelés vonalát jelenti, ami eltérhet a megvalósuló termeléstől – munkanélküliség és a gyártóeszközök kapacitásának nem megfelelő kihasználása miatt lefelé, de a túlórák, többlet-munkaerő bevonása, állóeszközök karbantartásának elhalasztása miatt felfelé is (ezért nem pontos a trendvonal burkológörbéként való leírása, az ugyanis átmenetileg sem tenne

lehetővé trendvonal feletti kibocsátást). Ez a trendvonal a mai közgazdasági szakirodalomban potenciális GDP-ként szerepel, némi rokonságot mutatva a gazdaság rendelkezésre álló inputjaival előállítható maximális outputot jelölő PPF⁹⁴-fel. A trendvonal illetően értelmezése miatt vitatható, hogy a növekedés mennyiben tulajdonítható a rendelkezésre álló tőke vagy különösen a munkaerő jobb kihasználásának – ezek ugyanis a potenciális termelésbe eddig is beleszámítottak volna –, marad tehát a technológiai fejlődés és a világgazdasági környezet, mint a növekedés ütemét elsősorban meghatározó tényezők. Ezzel persze nem állítom, hogy az egyéni gazdaságpolitikai különbségek nem számítanak – éppen ellenkezőleg: éppen ezek a tényezők határozzák meg, hogy képes-e egy adott ország az átlagos fejlődési ütemnél gyorsabban fejlődni és perifériális helyzetéből a centrumhoz felzárkózni.

5.2. Újjáépítés háború után – a helyreállítási periódus

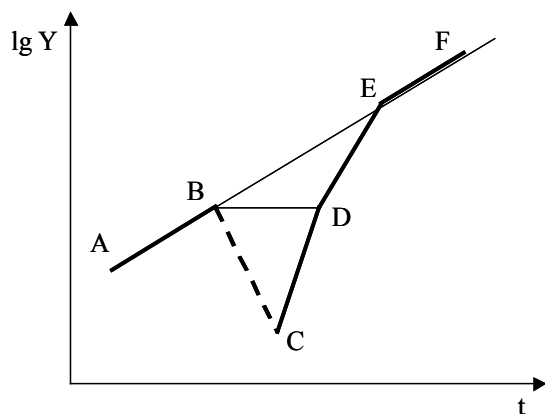
A nemzetgazdaság fejlődését érő legdurvább beavatkozás a háború, ez bizonyosan letéríti a kibocsátást a trendvonalról. Ebben a fejezetben azt vizsgálom meg, hogy mennyire tartós és miben jelentkezik egy ilyen sokk hatása, mennyiben függ attól, hogy az ország vesztésként vagy a győztesek oldalán kerül ki a konfliktusból, végül megpróbálom alkalmazni a feltárt összefüggéseket a magyar és kelet-európai rendszerváltás esetére.

Jánossy Ferenc 1966-ban publikált elmélete szerint egy nagyobb gazdasági sokkot (háborút) követően a gazdaság mérhető teljesítménye mélypontra zuhan, majd két szakaszban gyorsított növekedéssel utoléri a korábbi fejlődés trendvonalát, majd a fejlődési ütem visszaesik a sokk előtt az országra jellemző színvonalra (ld. a 12. ábrát). A jelenség háttérében elmélete szerint hosszútávon is csak rugalmatlanul alakítható tényezők állnak, melyek meghatározzák a fejlettség szintjét és ütemét: az emberi tényezők, a szakmastruktúra és foglalkoztatási struktúra, és a kultúra.⁹⁵

⁹³ Bairoch (1976)

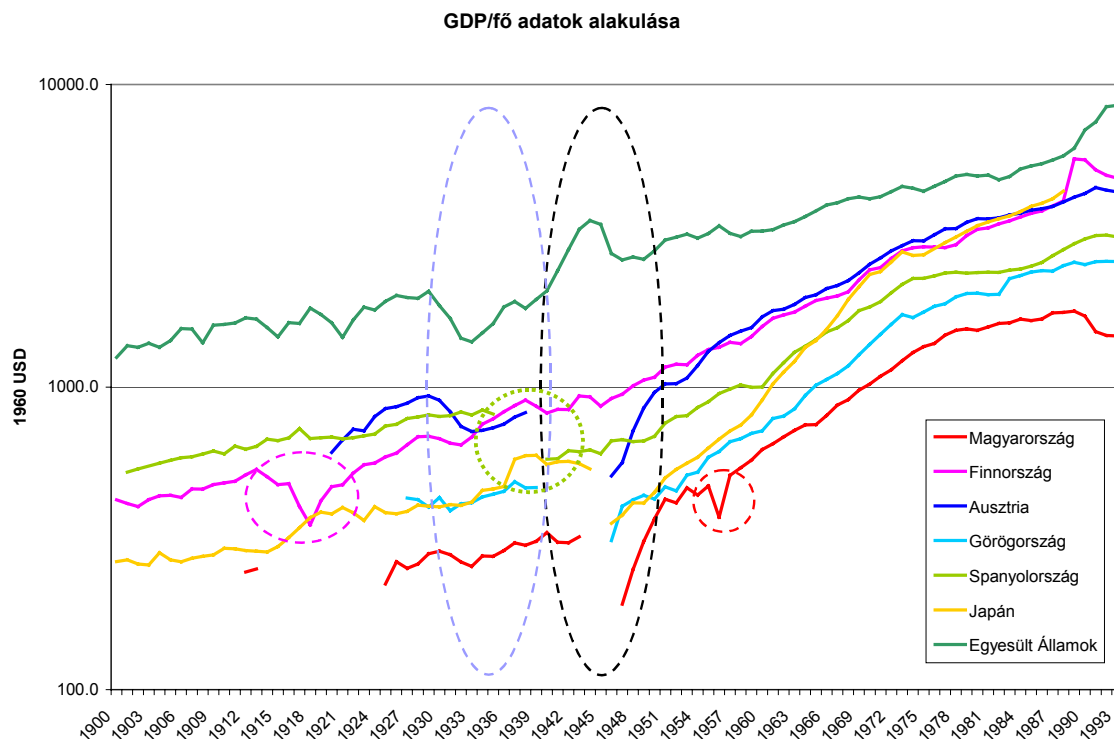
⁹⁴ Production Possibility Frontier

⁹⁵ Ld. Jánossy (1966) és Jánossy (1968)

12. ábra: A helyreállítási periódus vázlatos rajza

A kérdés vizsgálatára nézzük meg a világ néhány kiválasztott országának nemzeti jövedelem adatait a 13. ábrán (a nemzeti jövedelem mértani haladvány szerinti növekedésére tekintettel log-lineáris skálán).

13. ábra: Trendvonalak – Néhány ország GDP-jének alakulása a 20. században⁹⁶

A grafikonokon könnyedén felismerhetők a Jánossy-féle trendvonalak és a háborúk és egyéb válságok okozta visszaesések is (szaggatott vonalakkal bekarikázva): az első világháború (Finnország), a nagy gazdasági világválság, második világháború, forradalmak (Magyarország 1956), polgárháborúk (Spanyolország 1936-39).

⁹⁶ Saját számítások Mitchell statisztikái alapján.

A 12. ábra rajzolatát keresve a tényleges adatsorokon az is észrevehető ugyanakkor, hogy az 1947-től újra gyűjtött adatok sehol nem törnek meg látványosan az 1950/51-ben bekövetkezett háború előtti trendhez történő felzárkózás előtt. Hogy a felzárkózás gyorsaságát szemléltessem, kiszámoltam a magyar nemzeti jövedelem éves növekedését is 1947 és 1950 között, a kapott értékek rendre: 31,22%, 24,59%, 20,60%, ami arra utal, hogy nincs D-pont a felzárkózási folyamatban, a növekedés lassulása fokozatos.

Az Egyesült Államok növekedési pályája is felvet egy érdekes kérdést: ahogy a magyar GDP is növekedett a háború első éveiben, a háborús konjunktúra napóleoni háborúk óta ismert jelensége láthatóan jelentkezett az amerikai termelési értékeken is. Az 1944-es maximum mintegy kétszerese volt az 1938-as év termelésének⁹⁷, ami azután egyharmadával visszaesett 1947-re – ebben az esetben nem a háborús pusztítások (bár emberáldozatok ott is voltak), hanem a hirtelen létrehozott kapacitások kihasználatlansága, a speciális háborús kereslet visszaesése miatt. Az ábra alapján azt is mondhatjuk, hogy itt is egy helyreállítási periódusról van szó, csak éppen fordított sorrendben jelentkeztek az egyes fázisok: a háború végére minden erőforrás bevetésével felfuttatott termelés a háború befejezése után megközelítőleg a megelőző időszak trendvonalára esett vissza (ami itt is a válság mélypontjáról indul egyenes lenne).

Ha Jánossy elméletét elfogadjuk, a háborúból kimaradt országok gazdasági teljesítménye csak átmeneti jelleggel emelkedik a háborúzó felek növekedési üteme fölé, majd a helyreállítási periódus végére a fejlettségbeli különbségek visszaállnának a háborút megelőző szintre. Ezek szerint a háború tartósan egyáltalán semmilyen gazdasági hátrányt nem okoz a résztvevő országoknak? Nézzük meg az egyes országcsoportok gazdasági fejlődését a második világháborút közvetlenül megelőző és követő években: a résztvevő országokat külön a későbbi vesztesek és győztesek oldalán harcolókat, és azokat is, melyeknek területén nem folytak harcok (Anglia, Írország, Egyesült Államok), ill. a semleges országokat Európában (Svédország, Svájc, Spanyolország), és Latin-Amerikát mint a háborútól távolmaradó térséget. A 12. mellékletben az egyes országok és országcsoportok GDP-jének alakulását mutatom be, valamennyi ország saját 1938-as GDP/fő teljesítményének százalékával szerepel az 1930-1960 évekre.⁹⁸ A vizsgálat szerint 1938 után hamarosan a „meg

⁹⁷ Berend (1999), 44. old. is alátámasztja számításaim helytállóságát.

⁹⁸ Mivel ebben az esetben szándékosan csak a növekedés ütemét akartuk mérni, az országcsoportok egymáshoz viszonyított elhelyezkedése nem a fejlettségbeli, hanem az 1938 óta megtett százalékos fejlődésbeli különbségeket tükrözi.

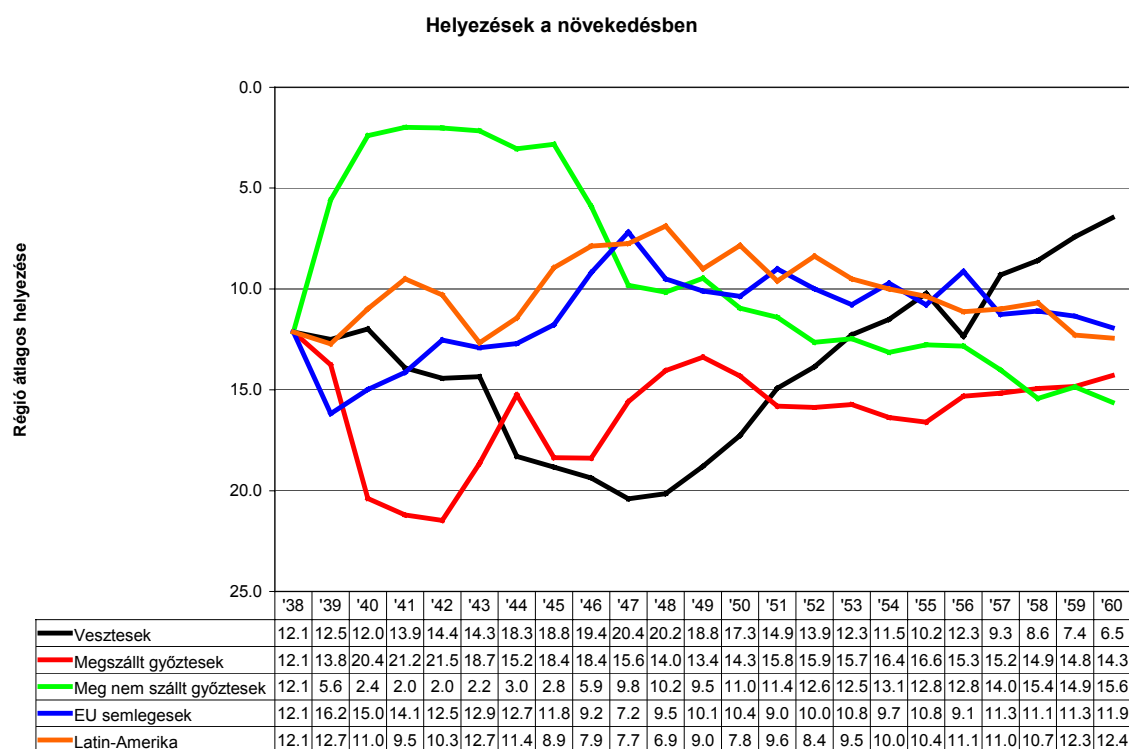
nem szállt győztes államok” hadigazdaságai növekedésben hamarosan az élre kerültek – érthető módon a leginkább ezen országok igyekeztek és tudták termelésüket fokozni. Ez a fölény egészen a háború végéig megmaradt, onnantól kezdte növekedési ütemüket a többi csoport behozni, ugyanakkor ezen országokban csak ekkor jelentkezett a „háborús visszaesés”. Érdekes megfigyelni, hogy még a háborútól távolmaradó régiók (Latin-Amerika) ütemével sem tudtak lépést tartani az európai semleges országok (ebben a három vizsgált ország teljesen egységes), úgy tűnik, hogy még Svédország is többet szenvedett a háborús izolációtól, mint amennyit a németek megnövekedett acélimportjából profitált. Svájc teljes elzártsága (és a menekültek áradata) kimondottan visszaesést okozott, így még leginkább a polgárháború után konszolidálódó spanyol gazdaság húzza fel a három ország átlagát. A németek által megszállt antant államok gazdasági teljesítménye azonnal csökkent, míg a tengely országaiban ez csak a háború elvesztésekor vált drasztikus mértékűvé. A megszállt antant gazdaságok 1944-ben egy átmeneti fellendülést mutatnak: ez nyilván az utolsó, immár felszabadulásuk utáni háborús erőfeszítéseiket tükrözi, és csak egy évre töri meg a lassú helyreállítás trendjét. Látható, hogy a vesztes államok mélyrepülése igazán csak itt kezdődik, azonban az 1946-os mélypont után 1948-ra gyors emelkedésnek indult termelésük, és ez a felzárkózás az átlagos ütem tartósan magasabb szintjét eredményezte a vizsgált 1960-ig tartó években mindvégig. Németország, Finnország, Japán növekedése mind látványos, de a csoport 1938-hoz képest legmagasabbra jutó tagja mégis Bulgária és Ausztria 183%-os szintjükkel.⁹⁹

A 12. melléklet alapján hitelt adhatunk Jánossy elméletének, hiszen bármily hihetetlenül is hangozzék, a második világháború vesztes államai növekedésükkel nemcsak utolérték a többi gazdaság ütemét, hanem azt tartósan meg is haladták. Korábban már láthattuk, hogy saját háború előtti trendjükhöz való felzárkózásról nem beszélhetünk (egészen más trendvonalak jellemzőek erre a korszakra), Jánossynak azonban lényegében igaza volt abban, hogy a háború minden emberi szörnyűsége és anyagi pusztítása ellenére sem jelentett gátat a későbbi felzárkózásban, az ábrán vastagon kiemelt csoportátlagok az 50-es évek közepére ismét összefonódnak.

Mivel a 12. melléklet a sok grafikon együttes szerepeltetése miatt (amit azonban az átlagok képzése miatt szükségesnek tartottam) nehezen átlátható, az országokat minden évben

⁹⁹ Érdekes, de ha a csoportból kivesszük Japánt, az átlagérték nemhogy nem csökken, hanem emelkedik! A csoport az 1938-as termelést átlagosan 69%-kal növelte 1960-ra, Japán csak 65%-kal.

rangsoroltam fejlődési ütemük alapján, majd a csoportátlagokat a 14. ábrával egybeillesztett 10. táblázatban önállóan is bemutattam. A részletes országonkénti adatok a 13. mellékletben szerepelnek. Az ábra mögötti néhány sajátosságra hadd hívjam fel a figyelmet: az egyik az angol és amerikai gazdaság háború utáni lassabb növekedése (ebben Írország volt talán kivétel), és lemaradása nemcsak a volt vesztesek, hanem a megszállt európai szövetségesek mögött is. A 12. mellékletben még Jánossyt igazoló konvergáló trendek itt már szétválaszthatóak, és jól látszik a vesztesek gyorsabb növekedési üteme. A másik sajátosság a vesztesek átlagos helyezését mutató fekete vonal megbicsaklása 1956-ban: ez egyértelműen a magyar 56-os és az ezzel időben egybeeső bolgár visszaesés, valamint finn stagnálás eredménye.

14. ábra és 10. táblázat: A második világháború utáni helyreállítási periódusok vizsgálata¹⁰⁰

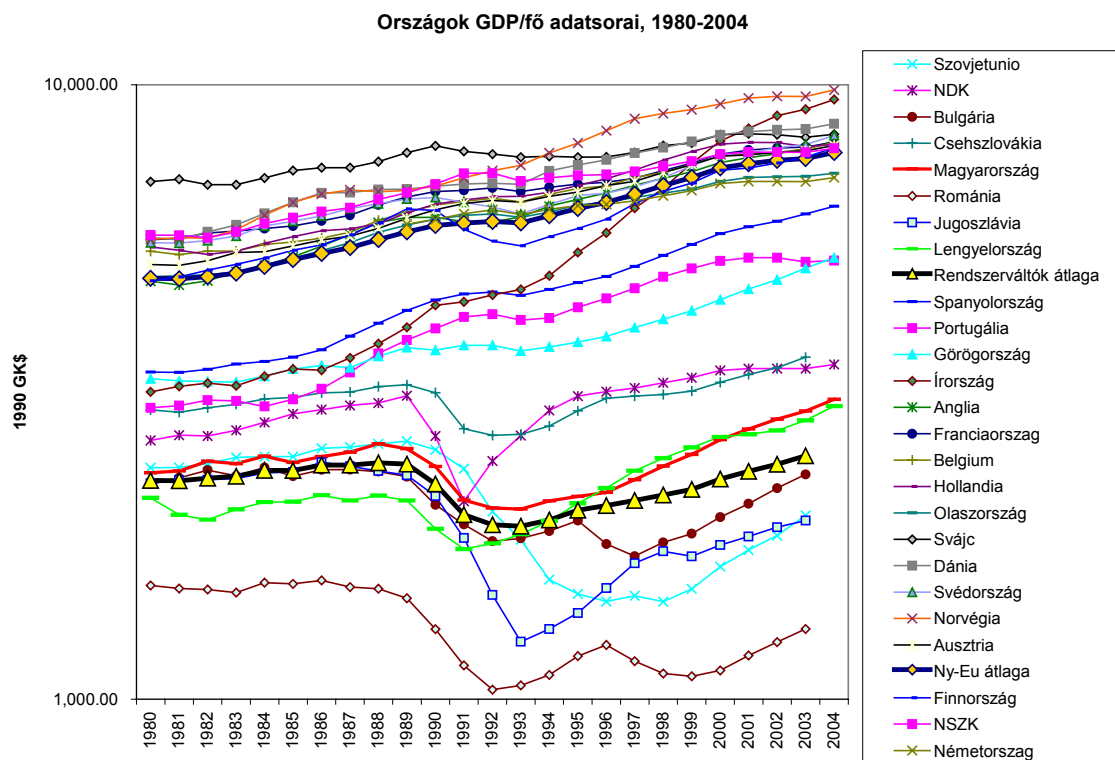
A második világháború vége egy korábbi lassú periódusról egy világszerte gyorsabb ütemű fejlődéssel jellemezhető korszakhoz¹⁰¹ – a világgazdaság eddig ismert leghosszabb

¹⁰⁰ Saját számítások Mitchell statisztikái alapján.

¹⁰¹ Jó példa erre az európai eseményektől valamelyest kevésbé érintett kanadai fejlődés diagramja, mely a 19. század végére és a 20. század első éveire 3%-os átlagos növekedést mutat, mely a két háború közötti évekre 1,7%-ra csökken, majd 3,2%-os magasságba emelkedik, hogy azután az olajválságtól a 90-es évek első feléig egy ismét lassabb, átlagosan 1,8%-os értékre álljon vissza. A trendvonal meredekségének ezen alakulása nemzetközi tendenciának tekinthető. Ld. Parkin (1997), 798. old.

ilyen korszakához – vezetett át. Az első világháborút is fázishatárnak tartják a gazdaságtörténészek, amit egészen 1950-ig egy válságokkal és lassú növekedéssel jellemezhető periódus követett. Megjegyzendő azonban, hogy még ilyen körülmények között is 1925-27-re a vesztes országok elérték és meghaladták háború előtti csúcsteljesítményüket – tehát a háború és forradalmak végét követő 6-8 éven belül, és hogy saját korábbi szintjükhöz mért teljesítményük átlagosan mindössze 16%-kal maradt el a győztes országokétól. Általános tendenciának tűnik tehát, hogy a gazdaság rendjét felborító eseményeket követően – a konszolidáció kezdetétől 5-8 év alatt – gyorsított növekedéssel visszatérnek eredeti fejlődési trendjükhöz.

A gazdaságban felhalmozódó fizikai és humán tőke által meghatározott hosszútávú fejlődési potenciált jelképező trendvonal, illetve a helyreállítási periódusok empirikus vizsgálata után próbáljuk meg alkalmazni a tapasztalt összefüggéseket egy másik történelmi példán, és nézzük meg vajon jelentkezik-e a helyreállítási folyamat a rendszerváltás után? Amennyiben a rendszerváltást a hidegháború (sorrendjében a harmadik „világháború”) elvesztéseként értékeljük, az addig felhalmozott tudás és technológia egy viszonylag rövid helyreállítási periódus után ismét a régi növekedési pályára kellene állítsa Magyarországot (és a többi volt szocialista gazdaságot). Ellenkező esetben felmerülhet a kérdés, hogy a szocializmus kori adatokat a termékek reális értéken történő számbavételét garantáló piaci mechanizmusok hiányában megbízhatónak tekinthetjük-e. A vizsgálathoz nézzük meg a fentiekhez hasonló módszerrel elkészített 15. ábrát.

15. ábra: Rendszerváltáskori visszaesések és helyreállítási periódusok¹⁰²

Az ábra logaritmikus Y-tengelye még szemléletesebbé teszi a fő különbséget a rendszerváltáskori adatsorok és a háború utáni helyreállítások tipikus képe között: a rendszerváltás után nincs felzárkózási periódus a volt szocialista országok esetében. Általánosságban megfigyelhető ugyan, hogy az összeomlás egy gyorsabb növekedési szakasz kezdete is, de a meginduló felzárkózás azonban láthatóan sokkal hosszabb időt vesz igénybe, mint eddig bármely hasonló esetben (igaz, a hidegháború is hosszabb volt, de ezúttal fizikai pusztítás nem történt, és a két világrendszer versenye részben éppen gazdasági sikra volt terelve¹⁰³), és több más okra is visszavezethető. Az első és második világháború után

¹⁰² A GDC GK-féle PPP-vel számolt egy főre jutó GDP statisztikája alapján, log-lineáris skálán. Az ábrán a jelmagyarázat sorrendjében szereplő rendszerváltó országok a Szovjetunió, az NDK, Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Jugoszlávia és Lengyelország, valamint az ezen országok értékeiből képezett átlag. Az összehasonlításhoz használt nyugat-európai országok sorban Spanyolország, Portugália, Görögország, Írország, Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia, Olaszország, Svájc, Dánia, Svédország, Norvégia és Ausztria voltak, illetve az ezen országok adataiból képezett átlag. Határesetként szerepel, egyik átlagba sem számít azonban bele Finnország (a szovjet piaci függőség miatt), és az egyesített Németország (a beolvasztott NDK-adatok miatt) adatsora.

¹⁰³ Gutmann (1964) kifejti, hogy a gazdasági növekedés akkor került az amerikai politika homlokterébe, mikor tanulmányok jelentek meg a szovjet gazdaság sokkal gyorsabb növekedési üteméről, és attól kezdtek

tapasztalt 8-10% fölötti növekedési ütemeknek itt nyomát sem látjuk, a felzárkózás üteme egyáltalán nem emlékeztet Jánossy ciklusára.

Az első és második világháború után tapasztalt (és Jánossynál is szereplő) V-alakú helyreállítási grafikon 8-10% fölötti növekedési ütemeire itt egyedül az NDK grafikonja hasonlít. A második világháború utáni világgazdasági fellendülés és a kilencvenes évek lelassulása nem kielégítő magyarázat erre a különbségre, hiszen az első világháború után is lassulás volt, maga a felzárkózás mégis gyorsabb volt, mint itt. A volt szocialista országok egy főre jutó GDP-je az 1993-as mélypontra a 80-as években jellemző 44%-ról Nyugat-Európa szintjének 29,7%-ra csökkent¹⁰⁴, és a csökkenés tovább folytatódott 1999-ig. Ekkortól végre Nyugat-Európánál magasabb növekedés jellemezte régiókat, de még 2004-re is csak 31,4%-ot ért el, ami még az 1950-es 44,6%-nak is mindössze 70%-a. A növekedési ütemek és a relatív nemzeti kibocsátás alakulását az 11. táblázat számszerűen is bemutatja:

tartani, hogy ez hosszabb távon már Amerika katonai elsőbbségét is fenyegeti. Ugyanígy a szocialista rendszer esetében ld. a meghírdetett DIP-politikát, Szakács (1998).

¹⁰⁴ Ugyanez az arány 1960-ban érte el maximumát, ekkor a szocialista országok a Nyugat 47,8%-ig tudták felküzdeni magukat, innen lassú csökkenés tapasztalható 1989-ig, amit csak az olajválság nálunk késleltetve jelentkező hatása tört meg 1974-78-ban, amikor is ez az arány átmenetileg kissé emelkedett, majd stagnált. Az Egyesült Államokhoz viszonyítva ugyanilyen tendenciát kapunk, ott a megfelelő arányok a 80-as években 30%, 1993-ban 20,3%, a maximum ott az 1975-ben mért 32,7% volt, gyors emelkedéssel az 1958-as lelassulásig.

Évek	Rendszerváltók növekedése	Ny-Eu növekedése	KKE/NyEu
1980	0.3%	2.0%	44.0%
1981	-0.1%	-0.1%	44.0%
1982	1.0%	0.7%	44.2%
1983	0.8%	1.4%	43.9%
1984	2.3%	2.5%	43.8%
1985	-0.1%	2.6%	42.7%
1986	2.2%	2.3%	42.6%
1987	0.0%	2.2%	41.7%
1988	0.9%	3.1%	40.8%
1989	-0.4%	2.9%	39.5%
1990	-7.6%	2.4%	35.6%
1991	-11.6%	0.9%	31.2%
1992	-4.0%	0.6%	29.8%
1993	-0.6%	-0.5%	29.7%
1994	2.6%	2.7%	29.7%
1995	4.0%	2.7%	30.1%
1996	1.9%	2.3%	30.0%
1997	2.0%	3.2%	29.6%
1998	2.2%	3.2%	29.3%
1999	2.2%	3.2%	29.1%
2000	4.3%	3.6%	29.3%
2001	3.1%	1.7%	29.7%
2002	2.9%	1.2%	30.2%
2003	3.4%	0.7%	31.0%
2004	3.7%	2.3%	31.4%

11. táblázat: Rendszerváltáskori növekedési ütemek Európa keleti és nyugati felében¹⁰⁵

A felzárkózás üteme tehát össze sem hasonlítható a második világháború utánival, ami arra utal, hogy nem a rendszerváltás „pusztításaiból” történő felépülésről van szó, a növekedés sokkal inkább a meginduló uniós konvergencia, és az ötven éves szünet után ismét helyreállított piacgazdaság következménye. A fejlődés nem a szocializmus-korabeli gazdasági szerkezethez, az akkor kiépített kapacitásokhoz, kifejlesztett technológiához, vagy megszerzett humán és fizikai tőkéhez kapcsolódott, ebből a szempontból tehát nem is lenne indokolt a rendszerváltás előtti fejlettség helyreállításáról beszélni. Úgy tűnik, hogy a rendszerváltás után nincs „helyreállítás”, nincs „felzárkózás” a Jánossy-értelemben vett korábbi trendvonalhoz, csak egy hirtelen 25%-os¹⁰⁶ zuhanás van a relatív fejlettség szintjében. A teljesítmény e zuhanását transzformációs veszteségnek nevezi a szakirodalom, szintén utalva annak egyszeri és végleges jellegére. (Ennyiben inkább emlékeztet a jelenség Anglia első, vagy az USA második világháborús görbéire, amennyiben az egész szocialista

¹⁰⁵ A GDC GK-féle PPP-vel számolt egy főre jutó GDP statisztikája alapján, log-lineáris skálán.

¹⁰⁶ 10 éves és 10 százalékpontos: az 1989-es 39,5%-ról az 1999-es 29,1%-ra. Ld. a 11. táblázat adatait.

időszakot a hidegháború okozta háborús konjunktúrának tekintenénk, melynek során a kiépített termelési kapacitások a gazdaság hagyományos rendjében többnyire nem alkalmazhatóak.)

A transzformációs veszteség hátterében a magyar (és általában a kelet-európai) gazdaság világpiachoz alkalmazkodása rejlik: az addigi termelés versenyképtelen költségszinten állított elő a világpiacon gyakorlatilag eladhatatlan termékeket.¹⁰⁷ Az energia- és alapanyag-pazarló gyártási folyamatok technológiailag elavult és marketing szakértelemmel nem támogatott termékei névértéken, sőt, a vásárlóerő-paritások vizsgálatokban egyenesen világpiaci árakon kerültek számbavételre, innen ered az 1990 előttre kimutatott nemzeti jövedelem transzformációs veszteséggel növelt értéke. Ezt kimondva felmerül a kérdés, hogy jogos-e ez a világpiacitól lényegesen elmaradó minőségű árukat világpiaci árakon szerepeltetni a nemzeti számlákban? Van-e valóságalapja az 1990 előttre kimutatott GDP-adatoknak?¹⁰⁸

A szocialista gazdasági rendszer és az attól elválaszthatatlan rendszerváltási időszak hatása az ország valóságos gazdasági teljesítményére nem az 1989-es szinttel, hanem sokkal inkább az 1993-as abszolút és az 1999-es relatív mélyponttal jellemezhető. A negyven éves külvilágtól való elzártság alatt elért gazdasági eredmények a világpiacon megmérettetve bizony könnyűnek találtattak, a statisztikai kimutatások által felrajzolt – és különösen az első két évtizedben igen látványos – fejlődés bizony nem az ország tényleges, csupán látszólagos teljesítményét mutatja. A szocialista rendszerben elért kimagasló gazdasági eredmények egy a Holdon rendezett magasugró-bajnoksághoz hasonlíthatóak: a Földre visszatérve az ott mért eredményeket bizony senki sem fogadná el összehasonlítási alapnak...

5.3. Minőség és mennyiség – korrigált nemzeti jövedelem adatsor?

A szocialista gazdaság kiépítése Magyarországon a második világháború után, a magyar gazdaság államosítása, a tervgazdaság kiépítése, a nyereségmaximalizálást felváltó voluntarista gazdasági ösztönzők bevezetése mind igen komolyan befolyásolta a nemzeti

¹⁰⁷ Amit a zárt hazai és KGST-piacokon jobb alternatíva hiányában mégis el lehetett adni, ám osztrák exportra csak 57%-os árszinten lehetett értékesíteni, ld. Berend (1999), 240. old.

¹⁰⁸ További érvek is szólnak amellett, hogy a kimutatott csökkenés minőségi-hatékonysági okokra vezethető vissza: így például az, hogy a rendszerváltás során a GDP előállításába bevont tőke és technológia szintje egyértelműen emelkedett (szemben a két háború utáni időszakokkal jelentős volt a külföldi működőtőke-

össztermék mérhetőségét. A nagy gyakorlattal és szakértelemmel rendelkező régi káderek rendszerhez való lojalitás alapján történő lecserélése új, tapasztalatlan vezetőkkel, az irreálisan magas mennyiségi célkitűzések és a tervek túlteljesítésének propagandisztikus hangsúlyozása egyértelmű visszaesést eredményezett a termékek minőségében (nem beszélve arról, hogy milyen hatással volt a vezetőség, illetve a nyilvánosság felé lejelentett mennyiségi adatok hitelességére¹⁰⁹). A kortársak számára ez a minőségi zuhanás mint a termékek használhatóságát és élettartamát alapvetően korlátozó tényező azonnal nyilvánvaló volt¹¹⁰, nehezebben lehet azonban ezt a hatást a siker-propagandát alátámasztó statisztikákból kiszűrni.

Az ötvenes években a termékek értékét még sokkal inkább az alapanyagok és a minőség határozták meg, a későbbi évtizedekben azonban a marketing nemzetközi előretörésével már két teljesen azonos gyártmány reális piaci értéke is lényeges eltérést mutatott a márkanév ismertségének és jóhírének függvényében. Ez a nagyon is életbevágó különbség húzódik meg az egyébként akár igen versenyképes minőséget előállító magyar vállalatok rendszerváltáskori piaci gyengülése, sok esetben drasztikus piacvesztése mögött – és ezt a különbséget a vásárlóerő-paritással készített nemzetközi összehasonlítások sokkal inkább elrejtik, mint akár a valutaárfolyamon mért GDP mutató.

A voluntarizmus, a terveknek megfelelés vágya, és azok „kozmetikázása”, ha nem teljesültek, sok olyan félrevezető adatot eredményeztek a statisztikákban, amit – noha nyugati elemzések sorra jelentkeznek alternatív, a realitásokhoz valamelyest igazított adatsorokkal például Bulgária, Kína esetében – gyakorlatilag lehetetlen pontosan korrigálni. Bár a magyar statisztikákkal kapcsolatosan is vannak jogos fenntartásaink, a hazai adatok soha nem rugaszkodtak el annyira a realitásoktól, mint más keleti országokban.¹¹¹ Szervesen beépült azonban az adatokba a mennyiségi szemlélet, ami sem marketing, sem alapvető minőségi

beáramlás), és a munkaerő mennyiségének csökkenése sem ad kielégítő magyarázatot, hiszen egyrészt mértéke elmarad a transzformációs veszteségtől, másrészt a termelékenység jelentős emelkedésével járt együtt.

¹⁰⁹ Held (1992), 217. old. egyértelműen megmásított adatokat említ Magyarország 50-es éveinél.

¹¹⁰ A minőség romlásának a szocialista iparban pontos leírását adja Kornai János „A gazdasági vezetés túlzott központosítása” (1957) című munkájában, ahol az okok között szerepel a motivációs rendszer, a tervidőszak végi rohammunka, és mindenek előtt a hiány, ami a gyengébb minőséget is eladhatóvá teszi. Ugyanerről beszámol Berend (1999) is.

¹¹¹ Erre utal az is, hogy a magyar statisztika komoly múlttal és nagy hagyományokkal rendelkezett nemcsak a többi szocialista országhoz és a harmadik világhoz képest, de még Dél- és Nyugat-Európa számos országához képest is, ld. az adatfelvételek hiányát más országokban a Mitchell-féle nemzetközi statisztikákban.

szempontokat nem vett figyelembe. A csak keleti viszonyok között eladható termékek továbbra is világpiaci áron szerepeltek, és az ipari kibocsátást még az eladatlan készletek is gyarapították. Berend T. Iván írja az ötvenes évekről: „a hadigazdaság jellegű rendszer előnyeiért magas árat kellett fizetni a technikai korszerűség, a versenyképesség és a termelési költségek elhanyagolása miatt, s ez pazarló beruházásokhoz és veszteséges termelési folyamatokhoz vezetett. A megkezdett és befejezetlen beruházások hatalmas aránya, az eladhatatlan árukészletek felhalmozódása, az óriási anyag-, energia- és munkaerő-pazarlás, vagyis a megfelelő piaci és vállalkozói érdekeltség hiánya hatalmas lyukakat vágott a rendszerben, melyeken át a megtermelt nemzeti jövedelem jelentős hányada folyt el. Számításaim szerint 1949 és 1953 között a magyar nemzeti jövedelem növekedésének mintegy egyötöde ment veszendőbe ezen az úton.”¹¹²

Berend T. Iván nem részletezett számításai csak az ötvenes évek elejére vonatkoznak, és az 1949-es és 1953-as adatokkal a számítást elvégezve összesen 93%-os teljesítményt, azaz 7%-os teljesítmény-csökkenést mutatnak. Amennyiben ugyanezt az arányt feltételezzük a szocializmus további évtizedeire is, 1989-re 83,46%-ot kapunk¹¹³, ezt az eljárásunkat azonban védhető számításokkal nem tudjuk alátámasztani. Milyen módszerrel lehetséges egyáltalán a szocialista országok, konkrétan pedig Magyarország reális nemzeti jövedelemszintjének megállapítása? A nyugati piacgazdaságokkal reálisan összevethető mutatók előállása érdekében mindenképpen diszkontálnunk kell a rendelkezésre álló GDP-adatsorokat, amire több gyakorlati megoldás is elképzelhető:

1. Vásárlóerő-paritások helyett tényleges árfolyam – ez bizonyos szempontból tisztább, más szempontból még kevésbé ad reális képet: a valutaárfolyamok nem valós kereslet-kínálat viszonyok eredményeképpen alakultak ki, azt az állam határozta meg. A Szovjetunióban egy dollár hivatalosan 1 rubelnél is kevesebbet ért – ugyanekkor a magyarországi valutaárfolyamok már 2-3-szoros eltérést mutattak a dollár javára. Ld. erről még a 2.1. fejezetben lábjegyzetben szerepeltetett 1. sz. táblázatot.

2. Feketepiaci árfolyamon számolni át a nemzeti jövedelmet dollárra – természetesen a szűkös kínálat és a szűk piac miatt ezek az árak is félrevezetőek lennének, és túlságosan alulbecsülnék a szocialista országok nemzeti jövedelmét.

¹¹² Berend (1999), 111. old.

¹¹³ B.R. Mitchell történeti statisztikái alapján.

3. A rendszerváltáskori transzformációs veszteség mértékéből következtethetünk a szocialista gazdaságok reális teljesítményére – a rendszerváltás ugyanis éppen ezt az elcsúsztatott, eltorzított piacszerkezetet igazította helyre, rendkívül drasztikus módon, hirtelen kiteve az egyébként is legyengült és közel két évtizede immár hanyatló gazdaságot az erős nemzetközi versenynek. A magyar gazdaság átállása az export vonatkozásában kimondottan sikeresnek mondható, hiszen bár a hazai kereslet miatt megugrott importtal nem tudott lépést tartani, de összetételében a keleti piacokról nagyon gyorsan átállt a fejlett nyugati országokban történő értékesítésre. A hazai piacon viszont az áruk versenyképessége mellett a szereplők tőkeellátottsága is megmértetett (itt szintén a negyven éves elszigeteltség okozott versenyhátrányt), és sok hazai vállalat privatizációja végződött a termelés leállításával és az így megszerzett magyar piac importtermékkel történő ellátásával. Ez utóbbi jelenség miatt talán különösen is vitatható, ha a rendszerváltáskor elszenvedett GDP-visszaesést mint diszkonttényezőt az egész államszocialista időszakra visszavetítjük, van azonban ezzel ellentétes irányban ható pontatlansága is a módszernek, így e pontatlanságok részben semlegesítik egymást. A piacok megnyitása ugyanis – az alkalmazott és azóta szakemberek által többnyire romboló hatásúnak tekintett sokkterápia¹¹⁴ ellenére – nem egyik pillanatról a másikra történt, így az egyik iparág már kezdett felépülni, mire a másikat még csak az első ütés érte.

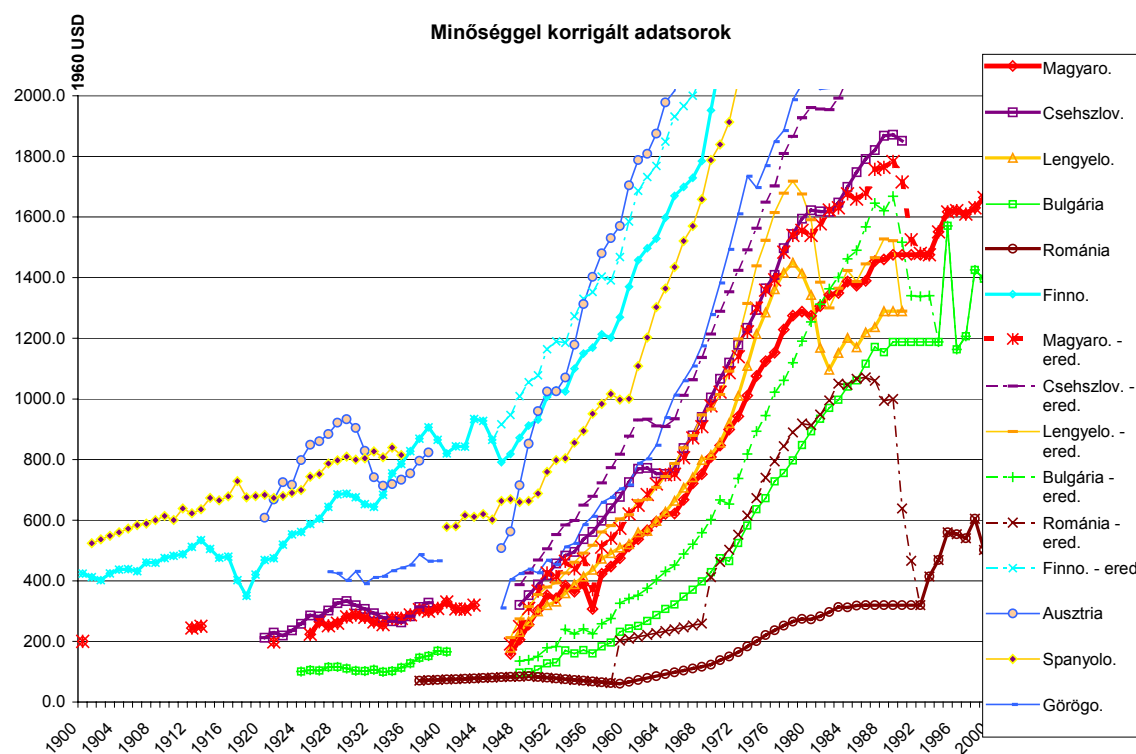
Tökéletes módszer hiányában induljunk ki az itt utoljára tárgyalt módszerből, feltételezve, hogy az így kapott értékek még mindig hitelesebben mutatják a szocializmus-kori, minőséggel korrigált nemzeti jövedelem adatokat, mint a hivatalos statisztikák. A magyar GDP az 1989-es csúcs után 1992-93-ban volt a legmélyebb szinten, az 1989-es szint 82,76%-án¹¹⁵ – a Berend T. Iván által megállapított hatékonysági tényező alkalmazásával kiszámított értékhez képest alig 1%-os közelségben. További számításaimban önkényesen ezt az értéket tekintem a magyar szocialista termelés teljesítménytényezőjének, azaz (az egyszerűség kedvéért) az 1947-től 1989-ig terjedő időszak egészére ezt a konstans értéket alkalmazva¹¹⁶ arányosan csökkentettem a hivatalosan kimutatott GDP/fő-adatokat (nem véve

¹¹⁴ Kregel-Matzner-Grabher (1992) 82, Klein - Pomer (2001), 176. old.

¹¹⁵ A KSH statisztikákra épülő Mitchell-adatbázis alapján. Ugyanez az érték a GDC-nél 78,3%, a PWT esetében pedig 84,2%, tehát mindkettő nagyságrendileg hasonló eredményt ad.

¹¹⁶ Berend módszere ugyanis 1949-nél még 0% eltérést adna, 1953-ban a fentebb említett 7%-kot, és 1989-re érné csak el a kiszámított 17%-ot. Ezzel szemben felhozható, hogy ha a beruházások hatékonysága nem

ugyanakkor figyelembe, hogy 1989 és 1993 között a gazdaság akár évi 2-3%-kal növekedhetett is volna, ami még alacsonyabb tényezőt indokolna). Az 1989 és 1993 közötti GDP értékeket belesimítva a trendbe, a korábbi kissé felfűjt növekedés és rendszerváltáskori visszaesés helyett ezúton egy kisimított fejlődési ívet kapunk, mely szerint csak 1951-ben haladta meg a termelés a háború előtti szintet, viszont eltűnik a statisztikákban a magyar munkaerő vizsgált időszakban is emelkedő termelékenysége¹¹⁷ és a drasztikusan visszaeső nemzeti jövedelem közötti feszültség. A rendszerváltás így is stagnáló periódus maradt, amit csak a „teljesítménytényező” kisebb értéke tüntetett volna el, ez azonban a tapasztalt valóságtól teljesen elrugaszkodó trendet mutatna. Megvizsgáltam viszont, hogy nemzetközi összehasonlításban mit jelent ez a koncepció, és a kapott eredményeket a 16. ábrával szemléltettem, és a könnyebb áttekinthetőség érdekében a 12. táblázatban is bemutattam.

16. ábra. Módosított GDP-adatsorok – minőséggel korrigálva¹¹⁸

is javult lényegesen, de a Berend által nem említett termékminőségi problémák némileg enyhültek az általa vizsgált időszakhoz képest, így a kettő eredőjeként egy közel állandó „deflátor” ítétem reálisnak.

¹¹⁷ A GDC adatbázisa szerint az 1989-es 8,51 dollár/munkaóra 1991-re ugyan 7,90-re esik, onnan azonban egy 1994-es megtorpanás (9,14 dollárnál) ellenére folyamatosan nő, míg az 1. táblázat szerint az egy főre jutó GDP még 1993-ban is csökkent.

¹¹⁸ Saját számítások Mitchell statisztikái alapján.

A szocialista rendszer bukásától független de azzal időben egybeeső recesszióra példa a táblázatban szerepeltetett Törökország és Görögország. Külön említést érdemel Finnország esete (a táblázatban SF jelöléssel), olyan országgént is, ahol a koncepció életképessége tesztelhető. A finneknél működő piacgazdaság volt, a Szovjetunió gazdasági összeomlásával azonban az ipar legfontosabb exportpiacától esett el (ahogy a szocialista országok többsége is). Véleményem szerint nem azért jogos Finnország esetében is korrekciót alkalmazni, mert a finn ipar termékeivel minőségi kifogások merültek volna fel, hanem azért, mert ezt a keresletet ugyanúgy a világpiaci versenytől elzárt, valódi minőségi követelményeket nem támaztó szovjet piac keltette, és annak megszűnése után az addigi termékvalasztékot eladhatatlanná tette¹¹⁹. Hasonló próbakő lehetne Jugoszlávia is, ahol gyakorlatilag piacgazdasági viszonyok uralkodtak (viszonylagos világ gazdasági nyitottság mellett), az egyetlen jugoszláv adatokat is szerepeltető adatbázisunk, a GDC szerint mégis jelentős volt a transzformációs veszteség. Más adatforrással szembesítve azonban látható, hogy Szlovéniában a visszaesés mértéke minimális volt, a többi volt tagállamban pedig sokkal inkább a háború, mint az ipar versenyképtelensége okozta a GDP visszaesését¹²⁰.

¹¹⁹ Érdekes alátámasztásul szolgál ehhez Steinbok (2001), 27. old. A Nokia cég szovjet kábelexportjának növekedését az 50-es években a menedzsment szándékosan fékezte le a nyugati export ütemére, ezzel kerülték el a rendszerváltáskori sokkot és esetleg a vállalat bukását is. A vállalatcsoport jövedelmének 20%-a így is a szovjet piacról származott.

¹²⁰ Maddison (2001), 367. old.

<u>Mitchell (1960 USD)</u>	HU	CS	PL	DDR	SU	RO	BG	YU	GR	TR	SF	A
1985	1659	2113	1387			1067	1490	1650	2399	1186	3748	3844
1986	1678	2165	1445			1071	1567	1701	2427	1263	3819	3887
1987	1757	2201	1465			1060	1646	1666	2413	1298	3967	3950
1988	1764	2258	1528			993	1621	1629	2516	1297	4127	4090
1989	1783	2262	1521			1000	1669	1833	2585	1272	5672	4241
1990	1716	2237	1289			639	1517		2539	1352	5629	4364
1991	1525		1693			466	1341		2597	1344	5223	4559
1992	1480		1787			320	1338		2605	1393	5007	4477
1993	1476		1762			415	1341		2599	1466	4902	4412
Max(1985:1989)	1783	2262	1528			1071	1669	1833	2585	1298	5672	4241
Min(1990:1994)	1476		1289			320	1188		2539	1033	4902	4364
Telj.csökk:	83%	na	84%	na	na	30%	71%	na	98%	80%	86%	103%
<u>GDC, GK (1990 USD)</u>												
Max(1985:1989)	7031	8768	5797	8422	7098	4215	6382	6559	10086	5123	16946	16369
Min(1990:1994)	5507	7254	4738	5668	4227	2797	4882	3349	9952	5395	14766	16905
Telj.csökk:	78%	83%	82%	67%	60%	66%	76%	51%	99%	105%	87%	103%
<u>PWT (1996 USD)</u>												
Max(1985:1989)	9925		7092			5774			12048	5510	20404	19138
Min(1990:1994)	8357		6182			4030	6441		11970	5694	17532	19813
Telj.csökk:	84%	na	87%	na	na	70%	na	na	99%	103%	86%	104%
Szórás:	3%		2%			18%			0%	12%	0%	0%

12. táblázat. Rendszerváltáskori visszaesés néhány országban¹²¹

A termékek minősége az egyes tervgazdaságokban a lakosság ingerküszöbétől, a nyugati termékekkel való összehasonlíthatóságtól, és természetesen a korábbi fejlettségi szinttől függően különböző mértékben maradt el a világpiaci átlagtól, így országoként (sőt, részletszámítások esetén elméletben iparáganként és időszakoként is) különböző százalékokkal diszkontálhatnánk a GDP hivatalos adatait. A magyar gazdaság esetében a rendszerváltáskori visszaesést nagyrészt ezen minőségi defícitre visszavezetve ezt a diszkonttényezőt fentebb 0,83-ban határoztam meg. A hivatalos statisztikák által mutatott fejlődési ütemben egy téves irányba fejlődött a gazdaság, és a rendszerváltás jelentette a visszatérést erről a „terelőút”-ról.

A tényező a gazdaságban leginkább az adott ország gazdaságának zártságától függ, és értékekét a 2. táblázatban nyilván még túl is becsültem. A valóságnak megfelel azonban az a tendencia, mely szerint a román és a szovjet (ez utóbbira csak a PWT adatsora áll rendelkezésünkre) hatékonyság volt a leggyengébb, ami egyúttal magyarázatul szolgál arra az anomáliára, hogy a nemzetközi statisztikák szerint teljesítményük a szocializmus alatt megközelítette ill. elhagyta volna a magyar GDP/fő szintet. A fentebb meghatározott értékek tehát a realitásoknak megfelelően korrigálnák ezeket az adatsorokat.¹²²

¹²¹ Adatok forrása: Mitchell, GDC, PWT adatbázisok. A táblázatban szerepeltetett országok azonosításához szükséges magyarázat a dolgozat végén, a mellékletek jegyzékét követően található.

¹²² Hasonlóképpen érthető, hogy Bulgária adata is alacsonyabb, míg Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország esetén ez 0,83 körül mozog. Románia adatát a két ellenőrzésre használt adatbázis nem támasztja

A szocialista gazdaságok esetében egyértelmű, hogy – leginkább a hiánygazdálkodás miatt – hogyan volt eladható a hazai és keleti piacokon a gyengébb minőségű áru, anélkül, hogy igazi árversenyben kellett volna megmérettetnie a nyugati, fejlettebb technológiával és versenypiaci árakkal. Ugyanakkor meg kell jegyezzük, hogy többé-kevésbé minden zárt gazdaságra igaz ez az elmélet, nemcsak a volt szocialista országokra. A zártság különböző fokozatait jelentik a rögzített árfolyamok, a kereskedelmi korlátozások, a protekciós céllal fenntartott nemzeti szabványok, sőt, a hazai vásárlóközönség patriotisztikus vásárlási preferenciái is. A szabad kereskedelem és globális verseny útjába állított akadályok gyakran vezetnek gyengébb hazai minőség kialakulásához, függetlenül attól, hogy ez tükröződik-e a belföldi árakban (a holland almánál látványosan gyengébb minőségű hazai alma ára a finn üzletekben éppenséggel még magasabb is, mégis kelendő a hazafias érzelmű finnek körében¹²³).

Természetes, hogy amennyiben a hivatalos statisztikai számítások GDP/fő adatait az itt bemutatott teljesítménytényezőkkel korrigáljuk, az eddig ismertnél lényegesen alacsonyabb fejlettségi szintet kapunk. Az életszínvonal látványos emelkedése a 60-as évek óta, majd drasztikus csökkenése a rendszerváltás éveiben a lakosság jelentős rétegei (de korántsem egésze) esetében ellentmondani látszik a javasolt korrekció jogosságának. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a jövedelem és az életszínvonal a gazdaságok mérlegének két ellentétes oldala: a bevételt az előbbi, az életszínvonalat viszont a kiadások határozzák meg. A korábbi egyoldalúan fogyasztásorientált, jóléti politika helyét a rendszerváltás alatt a stabilizáció, az egyensúly helyreállítása és a növekedés alapjainak megteremtése váltotta fel, ami így a jövedelem szükségszerű csökkenése nélkül is törvényszerűen eredményezhette az érzékelt jólét hirtelen bekövetkezett változását. A leírt módszertan és a fejlettségi szintek korrekciójának kiszámított mértéke vitatható, az itt vázolt koncepció fényében azonban a volt szocialista országok korábbi hivatalos nemzeti jövedelem adatai aligha tarthatóak, és a nemzetközi összehasonlításokban szisztematikus korrekcióra

alá, mégis hajlok az alacsony adat elfogadására, egyrészt a korabeli román termékek ismeretében, másrészt a két konkurens adatbázis elmúlt évtizedekre kimutatott irreálisan magas román GDP/fő adatai miatt. Az NDK adata is említést érdemel: a rossz mutató itt minden bizonnyal nem a magyarnál is rosszabb abszolút minőség, hanem a nyugatnémet piacba történő hirtelen beolvadás következménye, ahol a minőség kétségkívül kedvezőtlenebb relatív megvilágítást kapott.

¹²³ Saját tapasztalataim etéren megerősíti Kardos Vera (é.n.), 126. old.

szorulnak.¹²⁴ A korrekció mértéke az itt megadottnál nyilván sokkal nagyobb lehet, erre utal legalábbis, hogy az eddigi egyetlen teljeskörű korrekció az 1950-1985 évekre a hivatalos 427%-os növekedés helyett mindössze 164%-kal számol.¹²⁵

5.4. A szabadidő szerepe a fejlettségi szint értékelésében

Az imént tárgyalt minőség kérdése nem az egyetlen szempont, ami torzulást visz a fejlettségi szintek GDP-alapú összehasonlításába. A legtöbb közgazdasági elméletből levezethető, hogy az országok közötti különbségek jelentős mértékben a munka eltérő termelékenységére vezethetők vissza, feltűnő különbségek mutatkoznak azonban az egyes országok GDP/fő és megtermelt GDP/ledolgozott munkaóra mutatói között. A munka termelékenységére részletesen kitérünk majd a 6.3 fejezetben, ezen eltérés gyökereinek feltárására azonban feltétlenül érdemes egy önálló alfejezetet szentelnünk.

A mikroökonómiában a szabadidő ára a munkás munkabérével egyezik meg – hiszen az illető a pihenés és kikapcsolódás alternatívájaként akár dolgozhatna is. Ez a felismerés nemcsak széles körben elfogadott, hanem a hasznosság-maximalizálásra törekvő egyének preferenciáinak magyarázatához egyenesen nélkülözhetetlen is, a makroökonómiában azonban szerepét méltatlanul elhanyagolták.

A munkaerő kínálatát a mikroökonómiában úgy vezetjük le, hogy az egyének két jószág között választhatnak: a szabadidő és minden egyéb jószág. Az a pont, ahol a munkabérükből realizálható jószágok körét meghatározó egyenes az elérhető legmagasabb élvezetet biztosító görbével találkozik, meghatározza (többször-)munkavállalási hajlandóságukat, a kérdés mindig úgy merül fel: egy újabb órányi munkabérükért megvehető egyéb jószágok érdekében hajlandóak-e egy óra szabadidőt feláldozni (ezért egyezik meg a szabadidő ára a munkabérrel). Ebben a közgazdasági levezetésben a szabadidő ugyanolyan jószág, mint a személygépjármű, az adriai nyaralás, vagy a villamos energia. Választott témánk szempontjából van azonban ennek a jószágnak egy kivételes tulajdonsága: szemben az említett egyéb javakkal, ennek előállítása nem számít bele az egyes nemzetek össztermelésébe. Minthogy a szabadidő „termelésével” az illető egyén jóléte emelkedik (ugyan ki vonná ezt kétségbe?), méltányos lenne, ha ezt a tevékenységet ennek megfelelően figyelembe vennénk a jólét nemzetközi összehasonlításakor (ahogy a termelékenységi

¹²⁴ E korrekció első lépéseinek tekinthetők a szocialista országok kimutatott növekedését erősen csökkentve figyelembe vevő újabb nemzetközi összehasonlítások (ld. PWT, GDC, Maddison).

¹²⁵ Ld. Maddison (1995).

statisztikákban a ledolgozott órák számával korrigált mutató már ebbe az irányba tett lépésnek tekinthető¹²⁶).

Ahogy erre hamarosan részletesen is kitérek (5.5. fejezet), az amerikai munkások átlagosan az európaiaknál több értéket állítanak elő, azonban ehhez még ennél is több munkaórát használnak fel (magyarul termelékenységük alacsonyabb) – és ezzel „kevesebb szabadidőt termelnek”¹²⁷. A két gazdasági térség viszonyainak ismeretében ehhez azt is hozzátehetjük, hogy az európai munkavállalók nem is akarnak, esetenként nem is hajlandóak ennél többet dolgozni, azaz választásuk a további munkaórák és a szabadidő között nem valamiféle kényszer eredménye, hanem nagyon is tudatos: ezáltal maximalizálják egyéni jólétüket¹²⁸. Amikor tehát a GDP-t nem az országok fizikai kibocsátásának, hanem sokkal inkább általános fejlettségi szintjének összehasonlítására használjuk (és vajon mi másra utalna például a vásárlóerő-paritáson való számbavétel), a szabadidő figyelmen kívül hagyása és a nyers mutatószám felhasználása alapvető torzítást visz az elemzésbe.

A GDC adatbázisában rendelkezésünkre áll az egyes országok munkásai által ledolgozott átlagos évi munkaórák száma. Az adatbázis által meghatározott évekre (1950-2000, sajnos Magyarország esetében csak 1980-2000) kiszámítottam a „megtermelt szabadidővel” korrigált GDP/fő értékeket a napi nyolcórás, heti hatnapos munkával, éves

¹²⁶ Az egyetlen utalás, amit a szabadidő GDP-ben való szerepeltetésének lehetőségére találtam a következő volt: „Per capita gross domestic product (GDP) is a poor indicator of economic well-being. It measures effective consumption poorly (ignoring *the value of leisure* and of longer life spans) and it also ignores the value of accumulation for the benefit of future generations.” Ld. Osberg, Lars and Sharpe, Andrew, "An Index of Economic Well-being for Selected OECD Countries" . Review of Income and Wealth, Vol. 48, pp. 291-316, 2002. Kiemelés tőlem: M-Z.P.

¹²⁷ Fontos kiemelnünk, hogy nem az Unió átlagáról, hanem egyes Európai országokról beszélünk (2004-ben csak Belgium, Franciaország, Luxemburg, és Norvégia - forrás: Groningen Growth and Development Centre and the Conference Board, Total Economy Database, August 2005, <http://www.ggdc.net>). Hogy csak néhány sajátosságot emeljünk ki a munkaidő terén: míg Franciaországban a dolgozók átlagosan évi hat hét szabadsággal rendelkeznek, egy kezdő munkavállaló éves szabadsága Észak-Amerikában 10 nap, ami csak 5-7 év munkaviszony után emelkedik 15-re, és csak 8-12 év után 20 napra. Az 5 hetes éves szabadság szinte hallatlan. A heti munkaórák száma Európa egyre több országában csökkent 40 óra alá (jellemző a 35-37 óráa munkahét), míg Amerikában a 40 óra abszolút minimum, rugalmas munkakör és különösen az önfoglalkoztatás esetében ennél lényegesen több is lehet. Az élömunka költségét ezen túl Európában még számtalan járulék, adó, szociális juttatás és munkahelyi továbbképzés terheli, ami adott esetben a szabadidőt nem, de munkabér-arányos termelékenységet szintén befolyásolja.

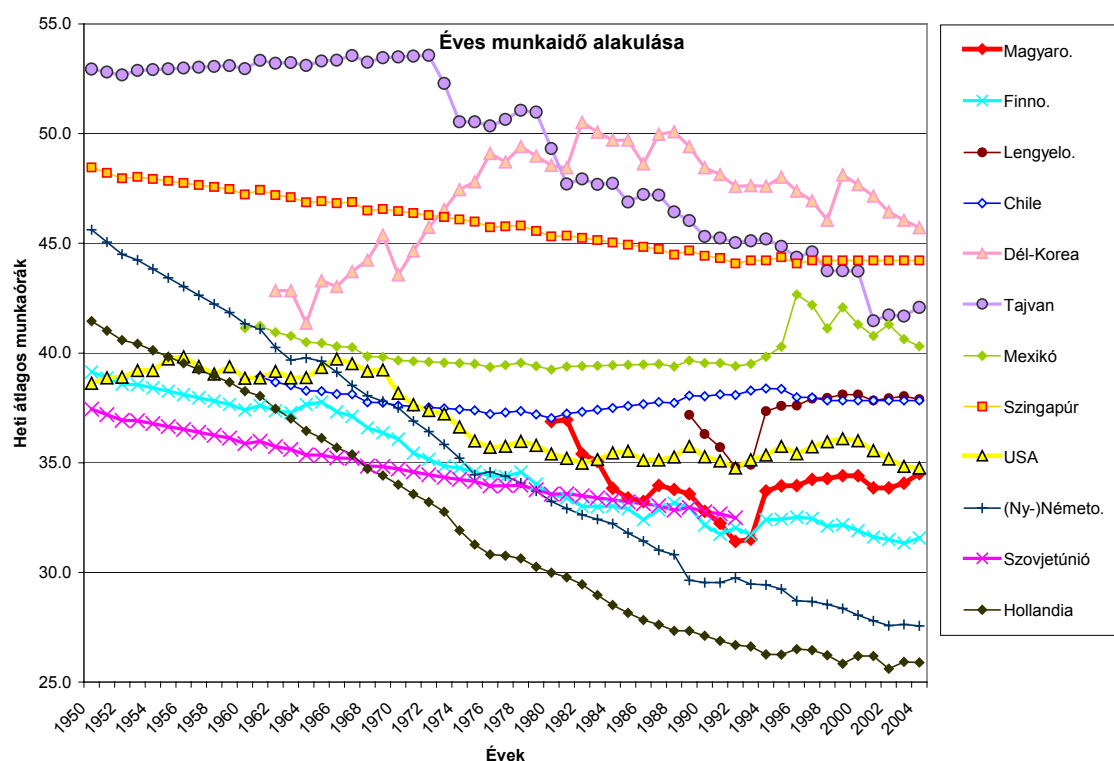
¹²⁸ Mirror, mirror on the wall (*Tükröm, tükröm...*), The Economist, 2004. június 17.

nulla szabadnappal meghatározott nulla szabadidőhöz képest (tudjuk, hogy ez nem abszolút határ – erre utalnak a 100% feletti eredmények is). A számítás eredményeként kapott újabb adatsorok az átlagos munkaidő nemzetközi viszonylatban is csökkenő (így a szabadidő növekvő) tendenciája miatt a 2.2. fejezetben kiszámítottaknál meredekebben emelkedő nemzeti jövedelmeket kaptam, az országok sorrendjében azonban ez ritkán okozott változásokat (leszámítva természetesen a fejlettség szintjében bekövetkezett előzés-lemaradás időpontjának kérdését). A legalapvetőbb sajátosságok a következők voltak:

1. Délkelet-Ázsia. Ezen országok az átlagos munkaidejét az amerikai és magyar szint alá letornázó Japán kivételével még mindig heti 40 óra felett dolgoznak, heti átlagra átszámított 53,6, ill. 53,7 órájukkal Hong Kong és Tajvan rekordot képviselnek a vizsgálatban. Említésre méltó továbbá a kivételesen a 70-es években jelentősen emelkedő tendenciájú dél-koreai munkaidő, az itt is jellemző általánosan csökkenő tendenciával ellentétben.
2. Latin-Amerika következik ezután a rangsorban: Mexikó a század utolsó évtizedében szintén kivételesnek számító jelentős emelkedéssel, majd a semmi csökkenést nem mutató Chile, és végül az Egyesült Államok-beli tendenciákat és szintet egyaránt jól követő Argentína és Brazília.
3. A volt szocialista országok közül csak Lengyelország relatíve magas és az ezredvégre még növekvőben lévő adatsora (37-38 óra), Magyarország 1992-ben 31,4 órával minimumát elérő, majd újra emelkedő grafikonja, illetve a meglepő módon ezen országoknál alacsonyabb szovjet adatok állnak rendelkezésünkre (1992-re a magyar szinttel szinte egyező 32,5 órára csökkenő, a 80-as évekig azonban lényegesen a magyar szint alatt lévő munkaóráival). A térség összességében a középmezőnyben foglal helyet, és évtizedes csökkenő tendenciái ellenére ebben a vonatkozásban sem tűnik szociálisabbnak Nyugat-Európánál.
4. Az Egyesült Államokban is tapasztalható egy enyhe csökkenés ezen évek alatt, azonban a munkaidő mindig a nyugat-európai és többnyire a szocialista országok szintje felett maradt, 2000-ben gyakorlatilag éppen egyezve Magyarország adatával.
5. Nyugat-Európa láthatóan vezető helyet foglal el a „szabadidő-termelésben”: az abszolút csúcsot Norvégia 2003-as heti 25,6 munkaórája jelenti, de a skandináv országok, a Benelux-államok, és Franciaország, valamint

Németország és Svájc egyaránt élenjártak az átlagos munkaidő csökkentésében. Anglia, Írország, és Dél-Európa hasonlóan csökkenő tendenciát, de még mindig számottevően magasabb óraszámot mutat, Magyarországhoz közelebb álló ezredvégi értékek mellett.

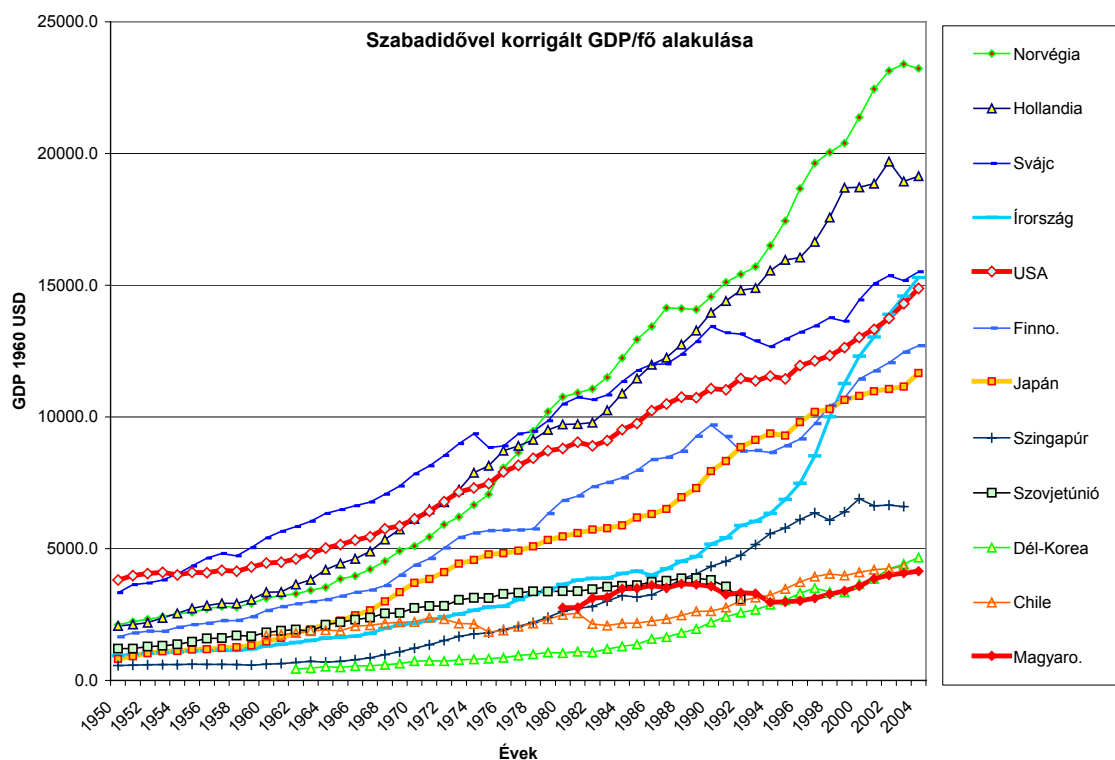
A „szabadidő-termelés” számításához alapul használt heti munkaórák alakulását az egyes államokban a 17. ábra szemlélteti (átlagos heti munkaóra-számban kifejezve), míg a GDP/fő értékekre átváltva kapott értékek diagramját a 18. ábrán jelenítettem meg.¹²⁹ (Az egyszerűsített ábrák az eredeti vizsgálatnál kevesebb országot tartalmaznak, az eredeti ábrák a 14. és 15. mellékletben megtekinthetők.)

17. ábra: Éves munkaidő alakulása heti átlagos munkaórászámban kifejezve, 1950-2000¹³⁰

¹²⁹ Iacocca (1984) igyekszik azzal diszkreditálni a több éves szabadnapot vagy rövidebb munkanapokat kiharcoló autóiipari szakszervezeteket, hogy céljuk a „négynapos munkahét”. Mint a 15. ábrán látható, 2004-re a norvég dolgozók gyakorlatilag elérték a háromnapos munkahetet is...

¹³⁰ GDC adatbázis alapján készített saját számítások

18. ábra: Szabadidővel korrigált nemzeti jövedelem adatok alakulása, 1950-2004¹³¹

A munkaidő alakulása által magyarázott módosított GDP-értékek ábrán kiemelendő az ázsiai tigrisek magas munkaórái miatt csökkentett fejlettségi szintje, és a megemelkedett nyugat-európai mutatók – amelyek ezzel lényegesen a japán és amerikai értékek fölé kerülnek. Magyarországgal való összevetésben inkább csak az elsőnek van jelentősége, azonban ott is elmondható, hogy a módszer alkalmazása legfeljebb a vezetés átvételének időpontján változtatott, az alapvető trendeken nem. Az amerikai vezető helyezést a második világháború után 10 éven belül átvette Svájc, majd az európai államok gazdasági fellendülése és szociális fejlődése következtében előbb Svédország, majd tartósan Norvégia tört az élre. Időközben Hollandia, Franciaország, Dánia is az USA elé került, és az utóbbi években először Ausztria, majd Írország is, igen látványos felemelkedést produkálva. A 18. ábra jelmagyarázatában az országok sorrendje egyben a 2004-es módosított GDP/fő-helyezésüket is mutatja (ahol nem volt 2004-es adat, ott a korábban kivívott pozíció szerepel). Az ábrához használt GDP/fő adatok kivonatos táblázatát 16. mellékletként csatoltam a dolgozathoz.

Bár személy szerint ennek a felismerésnek az egyes országok és gazdaságok fejlettségének összehasonlításában nagy jelentőséget tulajdonítok, az így módosított adatsorokat dolgozatom további részében mégsem alkalmazom. Elsősorban az tántorít vissza,

¹³¹ GDC adatbázis alapján készített saját számítások

hogy a dolgozat szempontjából ez a tényező nem ad kielégítő magyarázatot a vizsgált országok közötti különbségekre, például nem változtat Latin-Amerika és Délkelet-Ázsia fejlődésének megítélésén (Magyarország és európai versenytársai között pedig ebben a tekintetben sem a szabadidő átlagos mértékében, sem fejlődési tendenciáiban nincs meghatározó különbség). A másik ok, ami a részletes vizsgálat ellen szól, hogy alacsonyabb fejlettségi fokon és történelmi távlatokban a szabadidő értéke az átlagos munkabérrel arányosan egyre csökken, és a fent leírt választás csak kevesek esetében állt fenn ténylegesen (például a nagy gazdasági világválság alatt legtöbbször nem tudták jövedelmüket növelni szabadidejük feláldozásával¹³²). Ha ezek az okok nem is teszik indokolttá a statisztikai adatok átdolgozását, mindenképpen hasznosan mutatnak rá arra, hogy ezek az adatok a fejlettséget jelző potenciális nemzeti jövedelem (a Jánossy által is definiált trendvonal) helyett a tényleges kibocsátásra alapulnak, függetlenül a társadalmi preferenciáktól, és attól, hogy ezekben az összehasonlításokban gyakorta éppen a jólétet akarjuk mérni.

5.5. Technológiai vezetés és a „későn jövők előnye”

A gazdasági elméletek többsége feltételezi, hogy bármely adott korban a tudomány és technológia adott szintje meghatározza az elérhető fejlettséget, és egyúttal azt is, hogy a már ismert és a világon valahol alkalmazásba vett legfejlettebb módszerek átvételével gyorsított ütemű gazdasági növekedés és ezáltal a vezető gazdaságokhoz történő fokozatos felzárkózás érhető el¹³³. Ez a gyors növekedés azonban csak a világgazdaság legfejlettebb technológiával rendelkező gazdaságának utoléréséig vagy megközelítéséig tartható, hiszen itt az átvehető technológia okozta előnyök kimerülnek, a további fejlődéshez az országnak már komolyabban kell a kutatás-fejlesztésbe investálnia, növekedése lelassul. A második világháború óta ezt a technológiai vezető gazdaságot kimondva-kimondatlanul többnyire az Egyesült Államokkal szokás azonosítani, ezért az amerikai érték százalékában megadott (azaz relatív) fejlettségi adatok emelkedését mint a konvergencia-elméletek bizonyítékát mutatják

¹³² Fejlettebb országokban konjunktúra idején nagy biztonsággal elmondható, hogy a munkás szabad akaratából preferálja a szabadidőt a munkával szemben – szemben egyiptomi taxisoferőrrünkkel 1999-ben, aki bátyjával osztozott annak harmincéves Peugeot-ján, gyakorlatilag napi 24 órában kihasználva a járművet, így hiába akarta volna, egyszerűen nem tudta jövedelmét szabadidejének feláldozásával tovább növelni.

¹³³ Példaként a 19. század végi Japánt és Németországot, illetve a később a vezető szerepet tartósan átvevő Egyesült Államokat szokás említeni.

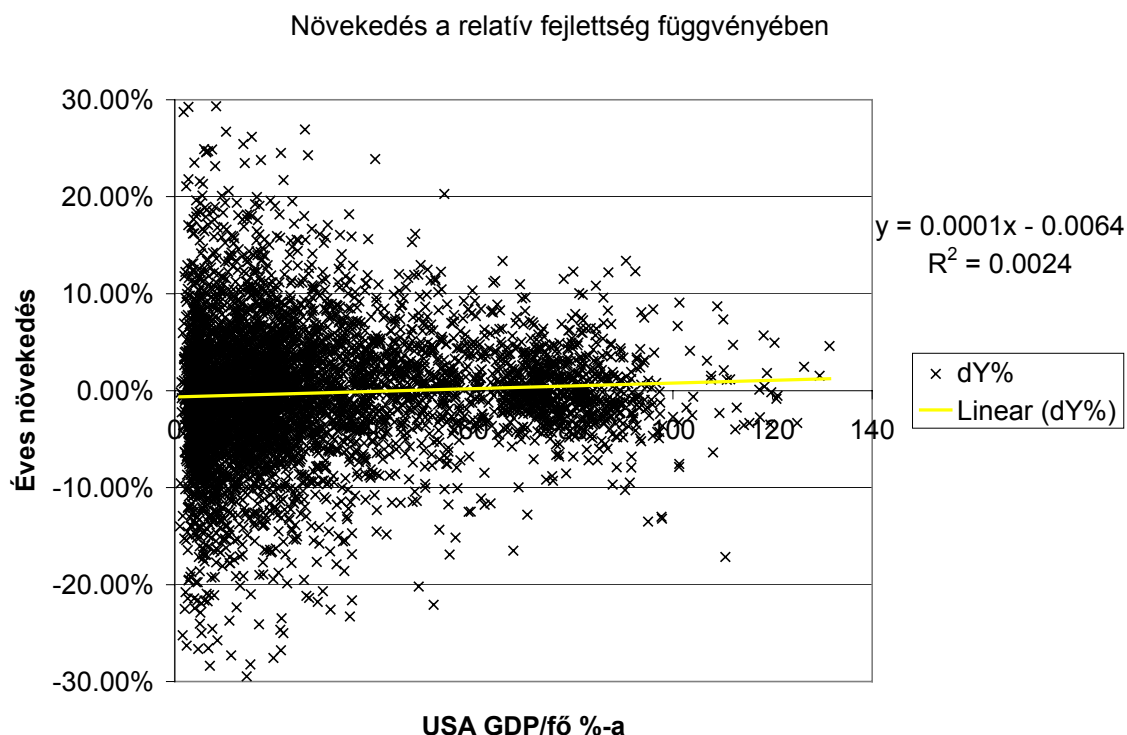
be¹³⁴. Az 5. fejezet bevezetőjében idézett klasszikus modellben a gazdaság törvényei miatt logikusan csökkennek a fejlettségbeli különbségek, ezzel szemben az endogén növekedési elmélet szerint ezek az egyenlőtlenségek tartósan is fennállhatnak, sőt akár növekedhetnek is.

A felzárkózási elmélet feltételezi, hogy a fejlődésben elmaradt országok átlagosan gyorsabb növekedési ütemet produkálnának, és hogy az USA szintjéhez közelítve ez a növekedési ütem fokozatosan lassul. A kérdés vizsgálatához az adatbázisunkban szereplő éves növekedési adatokat¹³⁵ egy koordináta rendszerben a relatív fejlettség függvényében ábrázoltam, ld. a 19. ábrát. Az adatpontok medúza alakja azt mutatja, hogy az alacsonyabb fejlettségű országokban nemcsak a gyors ütemű fejlődés, hanem a nagyarányú visszaesések esélye is magasabb. Ezt követően regressziószámítással megállapíthatjuk, hogy van-e függvényszerű kapcsolat az adatpontok elhelyezkedésében, megállapítva a független változó (jelen esetben a relatív fejlettség) hatásának jellegét és erősségét a független változó (itt a növekedési ütem) alakulására. A 19. ábrába berajzolt regressziós egyenes például azt mutatja, hogy a relatív fejlettségtől úgyszólván függetlenül a fejlődésre éppen annyi az esély, mint a visszaesésre, az átlagérték nulla közeli, ráadásul az egyenes szerény, 0,01%-os meredekségű emelkedést is mutat (azaz éppen a fejlettebb országoknak magasabb az átlagos növekedési üteme), és a nulla alatti szintről indulva csak 64%-os relatív fejlettségnél lépi át az X-tengelyt (azaz az USA 64%-át el nem érő jövedelemmel rendelkező országok átlagosan inkább lemaradnak, semmint felzárkóznak). Ez azt jelenti a legelmaradottabb országokra nézve, hogy elmaradásuk a fejlett világ mögött gyakorlatilag semmivel sem csökkent az elmúlt évtizedek során, sőt, a százalékos lemaradás értéke egyre nagyobb abszolút különbséget jelent.¹³⁶

¹³⁴ Ahogy például a bevezetőben idézett Ehrlich Éva-tanulmány szerint is Magyarország fejlettsége – egy igen alacsony értékről – látványosan emelkedett 1937 és 1980 között, a felzárkózást az Egyesült Államok szintjéhez mérve.

¹³⁵ Itt éppen a Penn World Table adatbázisát használtam fel, mely 115 ország 1950 és 2000 közötti fejlődését mutatja be, összesen több mint 5000, éves növekedési adatot szolgáltatva.

¹³⁶ Ezért hangoztatják különösen a pesszimisták, hogy a különbségek még csak tovább növekedtek – elvégre azt is jogosan mondhatnánk, hogy a fejlődési ütem lépést tart a fejlett világgal.

19. ábra: Felzárkózás a relatív fejlettség függvényében¹³⁷

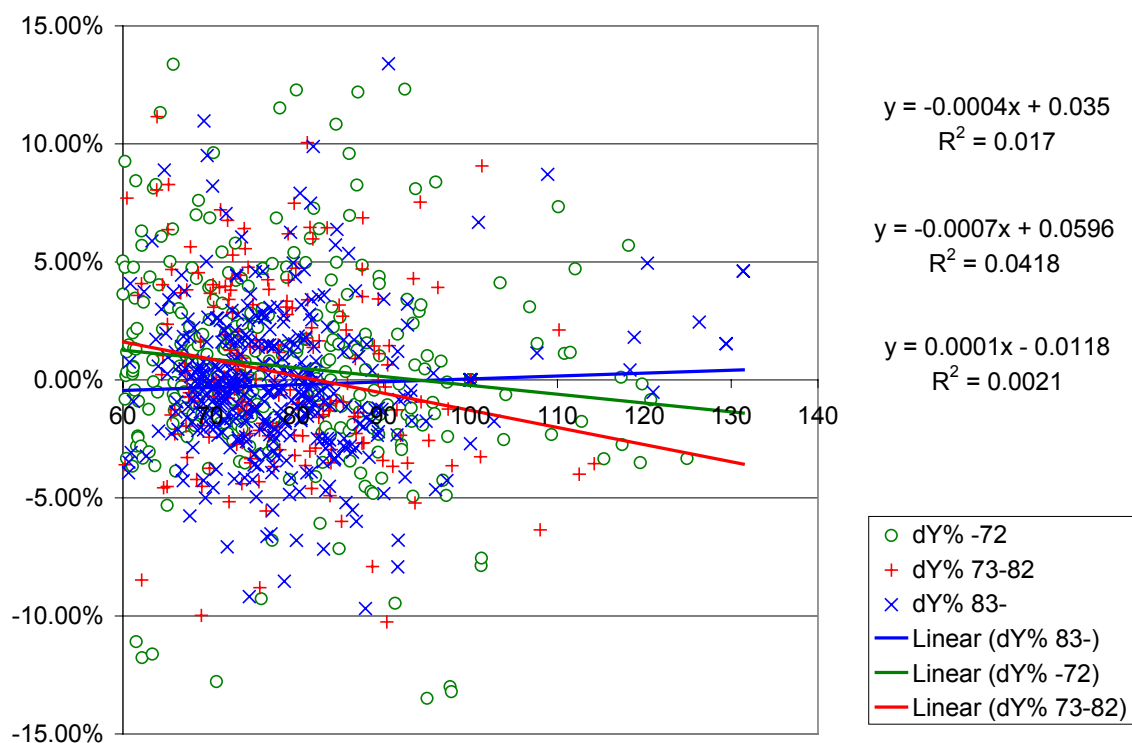
Fontos kiemelni, hogy a regressziós egyenes korrelációs együtthatója (r^2) gyakorlatilag nulla. Ez azt jelenti, hogy a technológiai vezetőhöz viszonyított relatív fejlettség és az átlagos növekedési ütem között globálisan semmilyen összefüggés nincs, azaz a „későn jövők előnye” és a globális konvergencia a 20. század második felének adatain nem igazolható. Amennyiben tehát egyes országok, közelítettek az USA fejlettségéhez ebben az időszakban, az egyéni okoknak köszönhető, nem pedig elmaradottságukból következő valamiféle automatizmus.

Kirajzolódik viszont egy másik összefüggés a relatív fejlettségi szint és a növekedési ütem között: a lemaradás és felzárkózás tendenciája ugyan egyenlő eséllyel jelentkezik, azonban a relatív változás átlagos mértéke a fejlettség szintjével folyamatosan csökken (a fejlettség a világgazdaságba való integrálódást is jelent, ami a vezető országok tendenciáinak szorosabb követését is jelentheti).

Külön megvizsgáltam a regressziós egyeneseket az aranykori fejlődés, az olajválság és a századvég időszakára, és megbontottam az adatbázist fejlettségi szintek szerint is. A

¹³⁷ Saját számítások a PWT alapján.

felzárkózás technológiatranszferrel magyarázható jelensége egyedül a 60% relatív fejlettség feletti országok esetében kimutatható¹³⁸, ezt emeltem ki a 20. ábrán.

20. ábra: Felzárkózás a relatív fejlettség függvényében, fejlett országok¹³⁹

A felzárkózást igazoló negatív meredekségű egyenes az 50-es és 60-as években éppen 100%-nál metszette az X-tengelyt, azaz a gazdasági különbségek ebben az időszakban csökkentek és az amerikai jövedelmi szint felé konvergáltak (átlagosan 0,4%-os ütemű felzárkózást biztosítva 10%-os szintkülönbség esetén). A felzárkózás erősödött az olajválság alatt (0,7% / 10%), azonban a görbe lefelé tolódott: a konvergencia középpontja az amerikai fejlettség 100 helyett annak 85%-a lett (az ennél fejlettebb országok átlagos növekedése ezen 10 év alatt negatív volt). Az 1983 utáni adatok esetében ez a tendencia megfordult, konvergencia helyett a divergencia, a különbségek növekedése lett jellemző (ennek oka az amerikai gyors, és a néhány nála is fejlettebb ország még ennél is gyorsabb fejlődése).

¹³⁸ Az egyes korszakokban a regressziós egyenesek meredeksége között érdemben nincs különbség, az átlagos fejlődési szintek viszont egyenletes lassulást mutattak. A legerősebben lemaradt országokban az olajválság idején tapasztalható volt némi felzárkózás, azonban 1983 óta a lemaradásuk fokozódott. A közepesen fejlett országok felzárkózási üteme egyenletesen csökkent, őket már az olajválság is sújtotta (minél fejlettebbek voltak, annál inkább), és 83 után itt is a lemaradás az általános tendencia.

¹³⁹ PWT alapján készített saját számítások

A vizsgálatot elvégeztem az éves adatok gazdaságföldrajzi régiókénti bontásában is, az így kapott hasonló (de sokkal zsúfoltabb) ábrát a 17. mellékletben szerepeltetem. Úgy tűnik, hogy az adatok többségét adó afrikai, latin-amerikai, arab, és a mai Európai Unión kívüli fejlett ipari országokban nincs felzárkózási folyamat, így a „későn jövők előnye” inkább kivételnek, semmint szabálynak tekintendő¹⁴⁰. Felzárkózást mutató, azaz negatív meredekségű a regressziós egyenes az uniós országok és Dél-Európa esetében¹⁴¹, illetve a szocialista országok 1990 előtti éveiben. A szocialista gazdaságok regressziós egyenese jelentős részében a 0% alatt húzódik: azaz itt nem is a fejlettebbek lassuló felzárkózásáról, hanem a 20% feletti fejlettségű szocialista gazdaságok egyre fokozódó lemaradásáról van szó. Ez a jelenség érte el csúcsát az átmeneti (rendszerátváltó) országok és a FÁK-tagállamok mutatóiban, ahol a nagyobb fejlettségű gazdaságok nagyobb visszaesést éltek meg (alternatív értelmezés szerint minél mélyebbre süllyedtek, úgy fékeződött a visszaesés üteme). Ugyanakkor a fejlettségi szint és növekedési ütem közötti összefüggés elhanyagolható.

A leírt vizsgálat azonban csak részben cáfolja a technológiai fejlődésben elmaradott országok gyorsabb fejlődését. Mivel a felzárkózást az Egyesült Államok tényleges adatainak alakulásához viszonyítottuk, csak azt állíthatjuk, hogy nem találtunk olyan automatizmust, mely az egyes országok jövedelmét az *amerikai* fejlettségi szinthez közelítené. De vajon az Egyesült Államok akárcsak potenciális GDP/fő szintjét azonosíthatjuk-e a technológiai vezetés világszínvonalával?

Hatással van a kimutatott fejlettségi szintre, hogy bizonyos szolgáltatások esetében a finanszírozás terhei és a vásárlói döntéshozatal elválnak egymástól: ilyen a társadalombiztosítás esete, vagy a közbeszerzések. A lobbizás, és annak hatása a GDP-re különösen jelentős az Egyesült Államokban: az egyes érdekcsoportok szűk anyagi érdekei a hadiiparon túl is sok olyan szolgáltatás elvégzését eredményezik, melyek a mért GDP-t jelentősen emelik, de az ország gazdasági fejlődése és a lakosság jóléte szempontjából közömbösek. A hadsereg az ország legnagyobb foglalkoztatója, a hadiipar és a katonai célú technológiai fejlesztések finanszírozója, ami a GDP jelentős hányadát képezi, ugyanakkor a gazdasági fejlődés és társadalmi jólét szempontjából hatása legfeljebb közvetett. Az üzemanyag-költségek alacsony szinten tartása egy sokkal általánosabb jelenség része: a

¹⁴⁰ Ugyanerre a következtetésre jut Maddison (2004), 6. old.

¹⁴¹ A fejlettséggel csökkenő ütemű felzárkózás a 100% felé konvergál az uniós országok esetében, és ennél magasabb szinten van Dél-Európa országaira (köztük azonban nincs az USA-t meghaladó fejlettségű, így ez nem mérvadó). A vizsgálat természetesen nem mond ellent a klubokon belüli konvergencia elméletének.

gazdasági fejlődést és a hazai ipar érdekeit nem korlátozzák megfelelő környezetvédelmi előírások, és a negatív externáliák okozta társadalmi többletköltségeket csak ritkán sikerül a károkozó iparágakra hárítani. Az amerikai dollár világpénz-szerepe is befolyásolja az Egyesült Államok kimutatott nemzeti jövedelmét. A munka termelékenysége Európában már régóta magasabb, így joggal megkérdőjelezhető, hogy valóban Amerika lenne a technológiai vezető gazdaság. De érdemes-e egyáltalán ezt a fogalmat valamely kiválasztott országgal azonosítanunk? Nézzük meg az USA egyes tagállamainak GDP-adatait, és azt találjuk, hogy ott is vannak szegényebb és gazdagabb államok¹⁴². Az egyes államokon belül is vannak olyan „szigetek” (iparágak és vállalatok), melyek korszerűbbek, és vannak, amelyek elavult technikai színvonalon termelnek.¹⁴³ Hogy a jelenleg vezető amerikai fejlettségi szint megközelítése, sőt meghaladása sem jelenti a további relatív növekedés lehetetlenségét, azt jól mutatják Svájc és Luxemburg GDP-adatai, melyek az USA egy főre jutó (ráadásul vásárlóerő-paritásos) GDP/fő jövedelmét 10-20%-kal meghaladva is jellemzően az amerikaiénál 1-2%-kal magasabb éves növekedési ütemet mutatnak¹⁴⁴. A 19. század elején az abszolút technológiai vezető ország még Hollandia, majd a század nagyobbik részében Anglia volt, ami nem akadályozta meg előbb Angliát, majd az Egyesült Államokat, hogy ezt a szerepet átvegye. Az előzés nem jelentette azt, hogy valamennyi iparág valamennyi üzeme hatékonyabb lett volna, egyszerűen a „gazdasági mix” a gyorsabban fejlődő és termelékenyebb iparágak javára tolódott el. Mindezeket figyelembe véve úgy gondolom, hogy amikor a legfejlettebb gazdaságoknak a technológia által limitált ütemű fejlődéséről beszélünk, az adott korszak abszolút technológiai fejlettségi szintjét jelképező szintet semmi esetre sem szabad egyetlen országgal azonosítanunk.

Magyarország esetében a felzárkózás folyamata a 60-as évekig kimutatható – a nehézipar fejlesztése sem tűnik annyira elhibázottnak abban a korban, amikor Japán és Korea is a kohászatot és hajóépítést fejlesztette¹⁴⁵ –, nem úgy a hetvenes évektől, amikor a

¹⁴² McMahon (2003): 19-21. old. Connecticut és Nyugat-Virginia egy főre jutó jövedelme között több mint kétszeres különbség van.

¹⁴³ Az ezredfordulóra az a sajátos helyzet állt elő, hogy sok esetben a részben automatizált tömegtermelést telepítették a tengeren túlra, míg jónéhány élőmunka-igényes gyártási folyamat Észak-Amerikában maradt (elsősorban ahol a „Made in USA” a drágább terméket is eladhatóvá teszi).

¹⁴⁴ Saját számítások a PWT statisztikák alapján. Ld. még 21. ábra, 1983 utáni adatsor 100% érték után is emelkedő regressziós egyenese.

¹⁴⁵ Johnson – Tyson – Zysman (1989), 186.old.

világgazdasági fejlődés áthelyeződött az alapanyag- és energiatakarékos gyártmányokra, az automatizálásra és miniatürizálásra, végső soron a mennyiségi szemléletről a minőségi fejlődésre¹⁴⁶. Ezt a technológiai váltást a rugalmatlannak bizonyuló szocialista országok már nem tudták követni¹⁴⁷. Ahogy a regressziószámítás általában is mutatta, Magyarország esetében sem eredményezett a relatív elmaradottság automatikus felzárkózást, így a sikeres időszakokban elért eredményeket más tényezőkre kell visszavezetnünk.

5.6. Iparosodás és gazdasági növekedés

A fentebb hivatkozott Lewis modellben explicite is, több más elméletben pedig impliciten benne foglaltatik, hogy az országok gazdasági fejlődése leginkább az iparosodás folyamatának köszönhető – a munkaerő az alacsonyabb termelékenyséű mezőgazdaságból a magasabb termelékenyséű iparba áramlik, ami az output növekedéséhez vezet¹⁴⁸. E felismerés jelentősége a gazdaság tartós növekedési pályára állításában valóban meghatározó, ahogy erre vezethető vissza az is, hogy az szocialista országok a beruházások ipari szektorra koncentráálásával igyekeztek nagyobb növekedési ütemet elérni – de vajon általános érvényű-e és mennyiben tekinthető célravezetőnek ez a módszer?

Az iparfejlesztés Széchenyi és Kossuth óta témája a magyar közéletnek. Magyarország a Monarchia-beli időkben az ipar és közlekedés gyors fejlődését élte meg, ez a folyamat tovább azután lelassult a nyersanyag-lelőhelyek elvesztése miatt Trianon után, majd a gazdasági válság éveiben, és végül a 30-as években az olasz és német külkereskedelem „mezőgazdasági export – iparcikk-import” vonalon való fejlődése miatt ismét¹⁴⁹. Ez az irány kedvezett a már a század elején is erős élelmiszeriparnak, de ennek ellenére olyan modern, világszínvonalat képviselő ágazatok is kifejlődtek ekkoriban, mint az izzólámpagyártás,

¹⁴⁶ Paepke (1993) odáig megy, hogy a hagyományos mutatókkal mért kibocsátás növekedésének megállását és a fejlődés minőségi mutatókra történő áthelyezését jósolta – egyelőre tévesen.

¹⁴⁷ Walters – Blake (1992), 179. old. és Spero (1985) 363. old. is jellemzi azt a folyamatot, ahogy a Szovjetunió és a kelet-európai országok 1963 után folyamatosan vásárolni kezdték a nyugati technológiát, és hogy exportlehetőségeik kimerülése miatt ez a folyamat a 80-as évek elején lelassult, végképp biztosítva a lemaradást.

¹⁴⁸ Erre vezeti vissza Berend (1999), 267. old. is a magyar és kelet-európai kommunista rendszerek kezdeti sikeres növekedését.

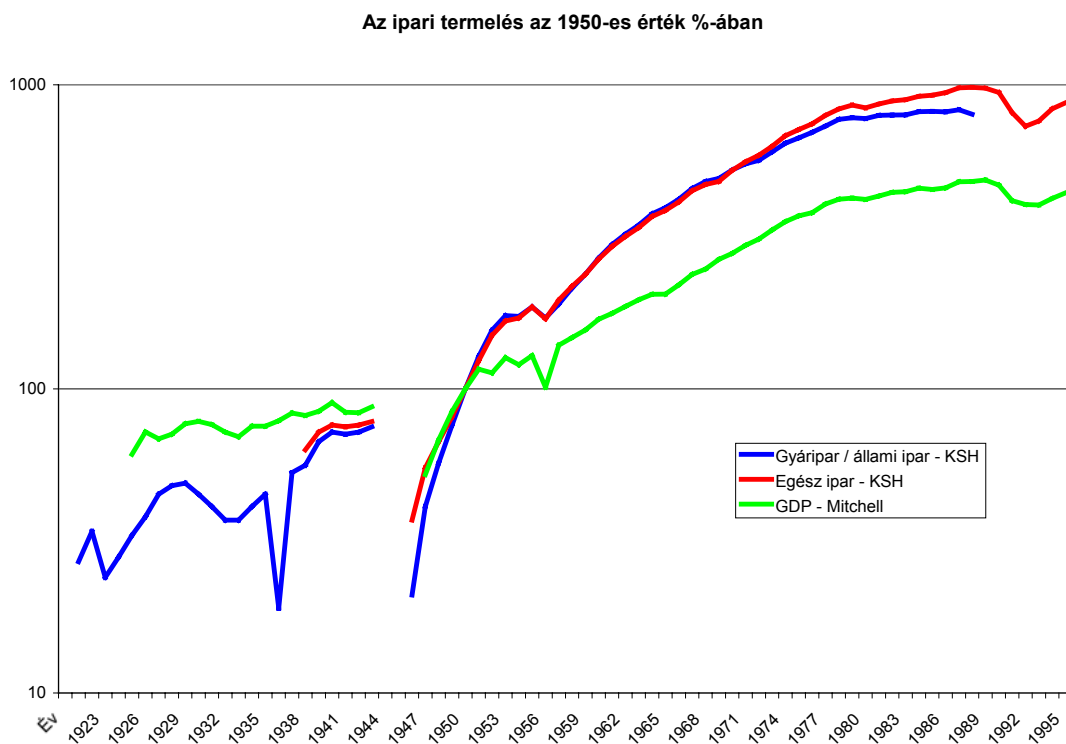
¹⁴⁹ Berend – Szuhay (1975), 235-268. old.

villamosipar, villamos gépgyártás, gyógyszeripar.¹⁵⁰ A magyar vállalatok csúcstechnikát képviselő innovációkkal és jelentős exporttal rendelkeztek, pozíciójukat mutatja, hogy részt vettek a korabeli Európa ipari kartelljeiben is, felosztva a szűkös és erősen védett piacokat egymás között. A második világháború előtt azután a háborús felkészülés határozta meg az iparfejlesztést, ahogy az 1950-es években a hidegháború diktálta a nehézipar erőltetett fejlesztését. A 60-as évektől ismét nagyobb hangsúlyt kapott a könnyűipar és a tartós fogyasztási cikkek gyártása, és kedvező tendenciát az ipartelepítés, a vidéki városok ipari munkahelyeinek növelése. A rendszerváltáskor azután leginkább az ipari termelés esett vissza, sok nagyvállalat bezárt, vagy néhány jogutód kft-re oszlott fel. A sikeres privatizációk többsége a multinacionális vállalatok magyarországi megjelenéséhez köthető, aminek kapcsán viszont feltárult a rendszerváltó gazdaságokkal kapcsolatban gyakran hangsúlyozott gyengeség: a közép- és kisvállalatok hálózatának hiánya¹⁵¹. Ezen sikeres átalakítások is általában nem az 50-es években létrehozott és az ország adottságainak nem megfelelő nehéziparban, hanem a harmincas években kifejlesztett akkoriban modern és az imént felsorolt iparágakban történt. A technológia legújabb és még mindig dinamikusan fejlődő hullámát képviselő mikroelektronika, számítástechnika, szoftverfejlesztés, biotechnika csak sporadikusan és minden esetben zöldmezős beruházásként jelent meg Magyarországon, jelezve a szocialista gazdaság képtelenségét a világgazdasági folyamatok követésére¹⁵². A magyar ipar termelésének a GDP-nél lényegesen gyorsabb emelkedését a 20. században és rendszerváltáskori nagyobb visszaesését a 21. ábra, szerkezetének alakulását pedig a 13. táblázat mutatja be:

¹⁵⁰ Romsics (2000): néhány további példa: Kandó-féle villanymozdony, Csonka-féle motrbicikli, gyógyszeripar, wolframszálas izzó - Tungstam.

¹⁵¹ Kregel-Matzner-Grabher (1992) 82. old.

¹⁵² Berend (1999), 237. old.

21. ábra: A magyar ipari termelés volumene a 20. században, 1950=100 (log-lineáris skálán)¹⁵³

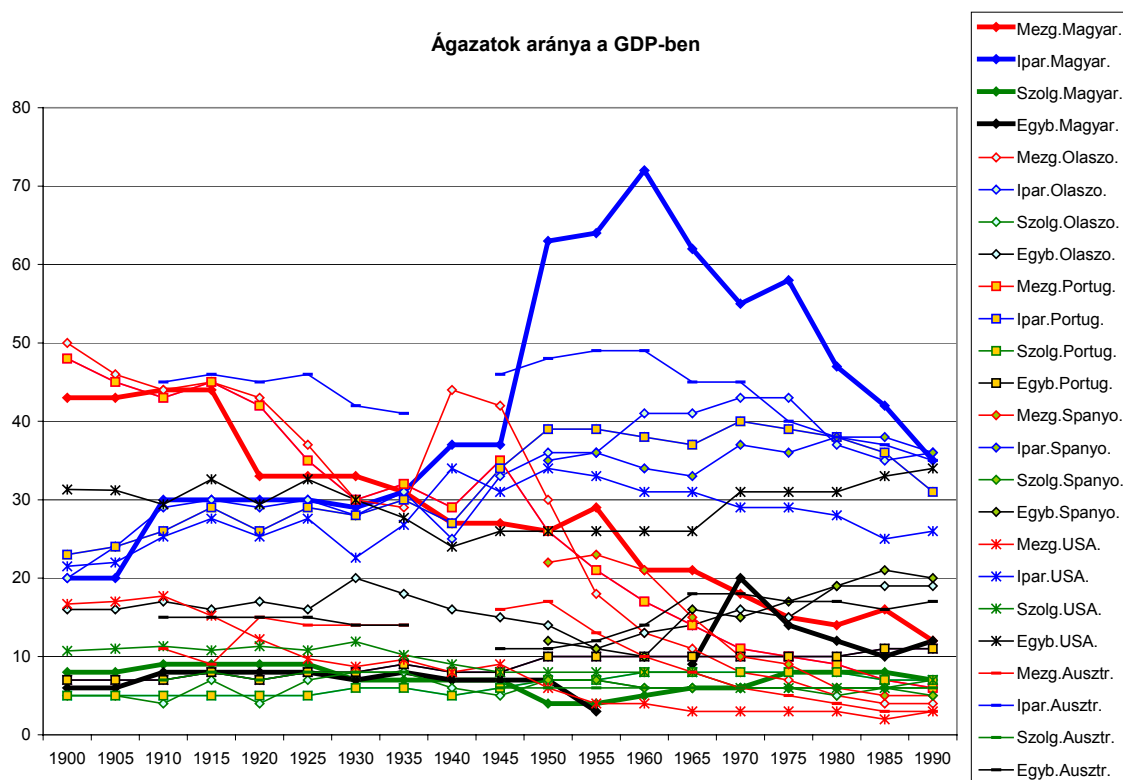
Ágazat	1913	1950	1980	1995
Bányászat	5.4	10	3.6	1.1
Villamosenergia -ipar	2.3	4.2	3.5	12.1
Élelmiszerek, italok és dohány-termékeke	38.9	26.1	18.9	22.7
Textíliák és ruházati termékek	10	15.3	10.3	4.8
Fa-, papír- és nyomdaipari termékek	0.9	3.6	4.9	5.9
Vegyipar	7.3	4.8	17	19.1
Nemfém ásványi termékek	4.1	3.2	3.2	3.2
Kohászat	15.2	13	9.1	10.4
Gépipar	6.9	19.7	26.7	19.4
Egyéb ipar, kézmű- és háziipar		0.1	2.8	1.3
Feldolgozóipar összesen:	83.3	85.8	92.9	86.8
Ipar összesen	100	100	100	100

13. táblázat: A magyar ipar ágazati összetételének alakulása a 20. században¹⁵⁴

A 13. táblázatból a rendszerváltás világgpiaci megmérettetést jelentő volta miatt az is kiolvasható, hogy mely iparágak fejlesztése volt valóban előremutató (vegyipar, papíripar), és melyek azok, amik csak veszteséget termeltek, ugyanakkor hosszabb távon eleve kudarcra voltak ítélve (bányászat, gépipar). A textil- és ruházati ipar egyértelműen hanyatlásnak indult, míg a villamosipar, élelmiszeripar és a kohászat részarányát inkább a többi iparág fejlődése csökkenthette, ezt mutatja az 1995-ös arányok újbóli emelkedése is (ami ebben az esetben

¹⁵³ KSH (1996) adatok alapján

nyilván nem jelent volumennövekedést). A rendszerváltás az ipar számára a KGST jelentette védőbúra megszűntét jelentette, és a világpiaci megmérettetés bizony felfedte a szocialista gyáripár versenyképtelen költség szintjét, különösen a nehéziparban: „Csehszlovákia az 1960-as években 1000 tonna ipari termék előállításához háromszor annyi energiát használt fel, mint Franciaország, és ötször annyit, mint az Egyesült Államok.”... „Egy tonna nyersvas előállításához Magyarország és Lengyelország csaknem 40 százalékkal több kokszot használt, mint Svédország. Gépiparuk 1000 dollár értékű gyártmányhoz kettő-négyszer annyi acélt használt, mint Nyugat-Németország, Olaszország, vagy Ausztria.”

22. ábra: Iparosodás és gazdasági fejlettség összefüggésének vizsgálata¹⁵⁵

A 22. ábra mutatja az egyes ágazatok részesedését a hazai GDP-ből. Megállapítható, hogy a mezőgazdaság a század eleji 40% feletti részesedéséről viszonylag egyenletesen süllyedt a 90-es évekre 10% körüli értékre, szemben ezzel az ipar részesedése a 40-es évek elejére szerves fejlődéssel megközelítette a 40%-ot, majd ugrásszerűen emelkedett a történeti rekordnak tekinthető 72%-ra, hogy azután folyamatos csökkenéssel 35%-os arányig jusson a rendszerváltásra.

¹⁵⁴ KSH (1996)

¹⁵⁵ Mitchell statisztikai alapján (IHS)

Hogy ez a fejlődés nemzetközi viszonylatban is egészen szokatlan, jól látható a 14. táblázat adatsorain, melyeken három kiválasztott esztendőre mutattam be az egyes országok ágazatainak GDP-ből való részesedését. A táblázat fentről lefelé az 1950-es ipari részesedés csökkenő sorrendjében mutatja az egyes államokat, látható, hogy a csúcsot még el nem ért Magyarországot máris csak a hagyományosan iparosodottabb Csehszlovákia előzi meg, a valóban példátlan 75%-os értékkel. Külön figyelemre méltó, hogy ezek az arányok mindkét ország esetében még a mezőgazdasági termelés viszonylag magas aránya mellett fordulnak elő.

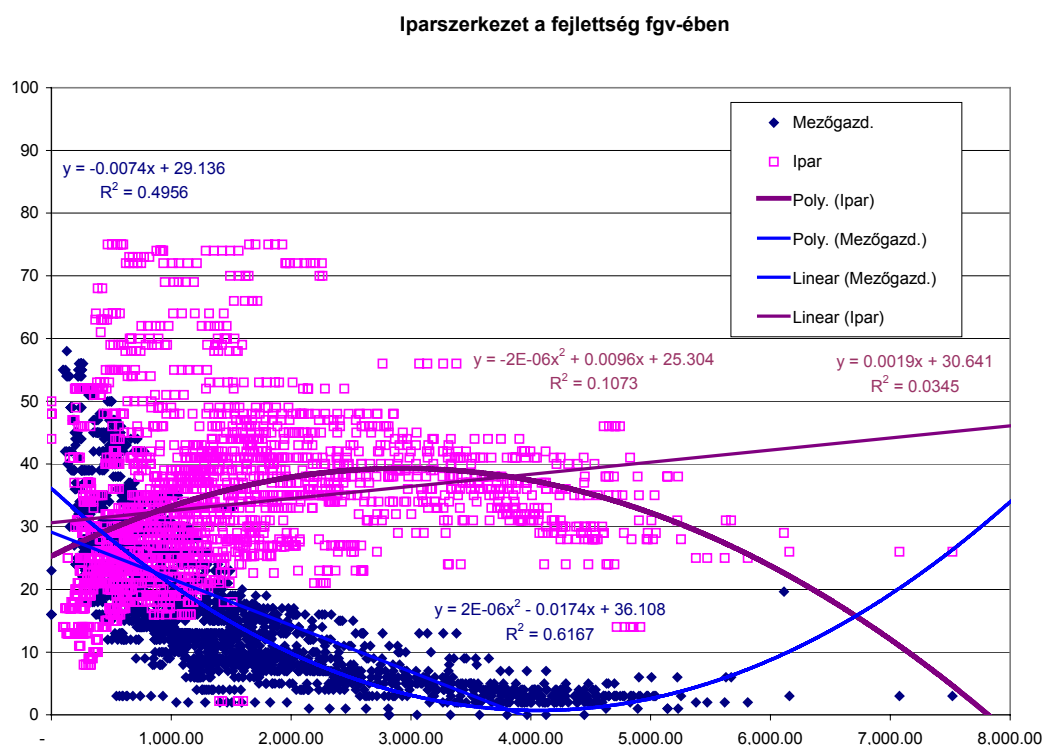
1920	1950	1990	Mezőgazd.			Ipar			Szolgáltatás			Keresked.			Egyéb		
Csehszlovákia	25	12	9	31	75	70	10	3	3	9	7	17					
Magyarország	33	26	12	30	63	35	9	4	7	8	7	12					
Lengyelország		35	8		52	52			5			13					
Jugoszlávia		28	12		51	41		5	15		8	13					
Németország	23	10	1	44	51	38	6	7	6	9	13	10					
Románia		31	20		49	41		4	7		11	13					
Ausztria	15	17	3	45	48	35	7	6	6	15	11	17					
Franciaország	32	13	3	40	48	46	7	6	6	20	12	15					
Anglia	6	5	2	39	47	29	10	9	7	13	13	12					
Svédország	19	13	2	32	45	28	9	9	6	24	10	10					
Belgium		8	2		44	30		9	8		12	18					
Bulgária		30	12		41	44		4	7		22	10					
Hollandia		13	4		41	28		9	6		13	15					
Finnország	42	26	6	26	39	31	5	7	7	7	10	11					
Olaszország	43	30	4	29	36	36	4	7	6	17	14	19					
Dánia	25	21	3	23	36	14	9	9	5	25	19	7					
Norvégia		13	3		36	35		18	10		16	11					
Chile		11	9		36	29		3	7		16	0		5	5		
Spanyolország		22	5		35	36		7	5		12	20					
Egyesült Államok	12	6	3	25	34	26	11	8	7	29	26	34	22	5	4		
Portugália		31	7		32	40		5	9		12	22					
Japán	23	23	2	22	30	41	12	8	6	41	37	13				42	
Írország		30	13		28	56		17	29								
Argentína	28	16	8	19	25	31	7	11	5	22	17	31	4	5	5		
Mexikó	24	18	8	21	23	28	2	3	7		29	37	55	4	5		
Brazília	24	16	9	13	23	30	3	5	6	21	22	0		10	7		
Uruguay		13	11		22	29		10	6					5	4		
Görögország		31	13		21	23		7	6		11	11					
Szingapúr		3	0		19	37		13	13		32	18		33	40		
Törökország		47	15		17	33		7	12		11	19		18	19		
Thaiföld		49	12		13	38		5	7		18	23		13	19		
Kína		56	29		11	55		3	5		14	10	11	11			

14. táblázat: GDP ágazati megoszlása néhány országban 1920, 1950, 1990 években¹⁵⁶

A táblázat sorrendjéből egyértelműen látszik, hogy az ipari termelés aránya nem jó mutatója a gazdasági fejlettségnek. Ezzel szemben úgy látszik, hogy a már idézett Lewis-

¹⁵⁶ Mitchell statisztikái alapján (IHS)

modell annyiban teljesen helytálló, hogy a gazdasági fejlődéssel egyidejűleg a mezőgazdaság szerepe a nemzeti jövedelem termelésében fokozatosan hanyatlik, grafikonon ábrázolva az $1/x$ görbét megközelítő tendencia szerint. A jövedelemszint és az egyes ágazatok részesedése közötti vizsgálatom eredményét a 23. ábra mutatja. A mezőgazdasági termelést egy csökkenő meredekségű görbével közelítve (itt éppen egy másodfokú függvény ereszkedő szárával) a lineárisnál is jobb regressziót kapunk, $R^2=0.61$, szemben a lineáris 0,49-cel. A korreláció ilyen magas foka azt mutatja, hogy a mezőgazdasági termelés aránya minden eddig vizsgálatnál jobb fokmérője egy ország fejlettségének.

23. ábra: Iparosodás és gazdasági fejlettség összefüggésének vizsgálata¹⁵⁷

Vajon elmondható-e ugyanez akárcsak részben is az ipari termelésről? Ahogy a 23. ábrán is látható, és közgazdászok is rámutattak, az ipar nemzetgazdasági részesedése a gazdasági fejlődés előrehaladtával egy fordított U-görbére emlékeztet¹⁵⁸, azaz mint a számok és az adatpontokra illesztett regressziós egyenes mutatják, mintegy 40%-os részesedés elérése után ismét csökkenésnek indul, ezáltal természetesen nem a mezőgazdaság, hanem a szolgáltatások és egyéb szektorok javára (itt sajnos definíciós nehézségekbe ütközünk, ami a

¹⁵⁷ Saját számítások Mitchell statisztikái alapján (IHS)

¹⁵⁸ Ennek a görbének a korrelációja 10% körüli, még mindig nem elhanyagolható, és többszöröse a lineáris regresszióknak, ami az U-görbe valóságosságát támasztja alá.

statisztikák értelmezését megnehezíti, és ami nagyrészt felelős azért, hogy a szolgáltatások arányáról nem lehet ilyen szép grafikont felrajzolni – az „Egyéb” adatsor nagymértékben független volt minden egyéb változó alakulásától¹⁵⁹). Hogy Magyarország és más szocialista országok esetében az ipar a mezőgazdaság viszonylag magas aránya mellett másfélszeresen túlhaladta a nemzetközileg átlagos legmagasabb értéket anélkül, hogy a visszafordulás bekövetkezett volna, az mindennél jobban mutatja az iparosítás erőltetett jellegét és a más gazdaságokban erőre kapó szolgáltatási szektor gyengeségét.

Egy hasonló számítással meggyőződtem róla, hogy az összefüggés fordítva is hasonló korreláció (11,6%) mellett igaz, az iparosodás függvényében a nemzeti jövedelmek eleinte emelkednek, majd 42-44% körül érik el a maximumot, és lassan csökenni kezdenek.

A mezőgazdaság aránya szempontjából Magyarország elmaradottnak számított már 1913-ban is, azonban azt is megállapíthatjuk, hogy hasonló szintet Franciaország már 1950-re hatékonyan csökkentett 13%-ra, és még 1950-es hasonlószintről is csökkentek más országok jóval a magyar 1990-es arányok alá. Ebben az időszakban még az olyan jelentős és exportképes mezőgazdasággal rendelkező országok is, mint Hollandia (4%), vagy Dánia, Franciaország, az Egyesült Államok 3% körülre mérsékeltek az ágazat arányát a GDP termelésében, a velünk összehasonlítható fejlődést mutatók pedig az ír 13% kivételével 4-7%-ra. A magyar mezőgazdaság az évszázad nagyobb részében a birtokszerkezet és társadalmi vonatkozásai miatt elsősorban politikai kérdés volt, földosztásra már a század első felében is kétszer sor került, azután a háború utáni demokratizálás jegyében valóban megszüntették a nagybirtokokat. A mezőgazdaság „szocialista átszervezése” és a beruházások nehéziparra koncentrálása miatt a hatékonyság eleinte nem hogy javult volna, hanem a hagyományosan agrárexportőr Magyarország az 50-es években behozatalra is szorult. A kádári konszolidáció sikere a téeszesítésben, és a háztáji gazdálkodásnak tett engedményei végül meghozták a mezőgazdaság nyugati normák szerinti hatékonyságát¹⁶⁰, és a 70-es években úgy tűnt, hogy az évszázados kérdés végre megoldódott. A rendszerváltás a birtokszerkezetet ismét módosította ugyan, a földterület nagy része azonban modern technológiával gazdálkodó vállalkozók és mezőgazdasági vállalatok kezelésében van, és a mezőgazdaság inkább az értékesítés és az időjárás kiszámíthatatlanságától szenved, mint technológia és a beruházások

¹⁵⁹ Kimutatásonként és országonként változik az egyéb oszlop tartalma, bányásztól az építőiparig, közösségi és kormányzati tevékenységektől a közlekedésig többféle tevékenységet is takarhat, nagymértékben önkényes tehát. Ez indokolja, hogy a vizsgálatunk során megmaradjunk a mezőgazdaság és ipar arányánál.

¹⁶⁰ Romsics (2000), 444-445. old.

hiányától. Természetesen ezek a változások ezen időszak alatt más országokban is végbementek, így nem állítható, hogy ehhez a szocializmus vargabetűjére volt szükség.

A szolgáltató szektor fontossága vitathatatlan, és elmaradottságának következményei a szocialista gazdaságokban máig érezhetőek, mégsem látható olyan tendencia, hogy ez az ágazat önmagában képes lenne eltartani egy gazdaságot. A primer és szekunder ágazatok, valamint a kormányzat hatékonyságának, illetve a lakosság jólétének emelésében kiemelt szerepet játszik a terciér szektor¹⁶¹, azonban a szolgáltatások exportja még mindig nem jellemző, az ország kereskedelmi mérlegében nem helyettesítheti az ipari exportot, így a gazdaság egyensúlyához önmagában nem elegendő.¹⁶² A nem szállítható, helyhez kötött ágazatok kevesebb nemzetközi versenynek vannak kitéve, növekedésük az egyre nagyobb helyi igényekre épül, így sokkal inkább mutatói, semmint generálói egy nemzet fejlettségének. A szolgáltatások jelentős része természetes monopólium, ezek hatékony megszervezése és közösségi kontrollja nagymértékben befolyásolja az egész gazdaság versenyképességét. A második világháború előtt e közszolgáltatók hálózata Magyarországon a nyugati gyakorlatnak megfelelően többnyire önkormányzati vagy állami tulajdonban volt, és legfeljebb koncesszióban működtették és fejlesztették magánvállalatok. A szocialista állam, mint tulajdonos és működtető nyilvánvalóan nem volt hatékony, a rendszerváltás után azonban a korábbi állapotokat megváltoztatva, többnyire a hálózatok tulajdonjogát is privatizálták, ami a közösségi kontroll korlátozása mellett a társadalmi vagyont a háború előtti szinthez képest is komolyan csökkentette.

Magyarországon az ipar súlya éppen akkor kezdett növekedni, mikor Nyugaton már a posztindusztriális társadalom bontakozott ki, ezért amikor történelmi magasságokba repítették az ipar részarányát a GDP-ben, az nem szolgálta a felzárkózást, sőt, rövid időn belül kimondottan improduktívnak bizonyult. A fejlettség szempontjából ezzel szemben valóban sokatmondó adat a mezőgazdaság aránya, ami Magyarországon nem csökkent megfelelő mértékben, mutatva a Nyugaton ekkor már legfontosabb ágazattá váló szolgáltatások elmaradottságát is, és ez a későbbi fejlődés akadálya lett.

5.7. A piacok szerepe és a gazdasági integráció

Mint azt a gyors növekedést felmutató országok példája is jelzi, akár az ipar, akár a nagyüzemi mezőgazdaság fejlődése szempontjából a felvevőpiacnak kiemelkedő szerepe van.

¹⁶¹ Közlekedés, szállítás, telekommunikáció, pénzügyek, energiaszolgáltatás, kereskedelem

¹⁶² Cohen – Zysman (1987), 49-58. old.

A védett hazai piacok ezen ágazatok kezdeti fejlődésére nagy hatással van, később azonban az elérhető piacok mérete válik meghatározóvá, vagy a hazai piac jelentős mérete által, vagy az exportlehetőségeken keresztül (a felzárkózó országok története az exportpiac jelentőségét mutatja, a fejlődés ezen szakaszában ugyanis a korlátozott hazai fogyasztás a népességtől függetlenül elégtelen méretű belső keresletet eredményez – ezért is sikeresebbek az exportorientált, mint az importhelyettesítő stratégiák). Az 5.5. fejezetben arra a következtetésre jutottunk, hogy a mai világ egyetlen katonai szuperhatalma, az Egyesült Államok gazdasági vezető szerepe visszaszorulóban van – ám mind a mai napig ez a világgazdaság legnagyobb piaca. Ha az integrációs törekvések a NAFTA-n belül nem is olyan előrehaladottak, mint az Európai Unióban, maga az 50 amerikai állam vásárlóereje is óriási, és Európa egységes piaca meg sem közelíti az amerikai piac szabadságát: egységes szabványok, egységes nyelvi és kulturális térség, minimális állami beavatkozás, újabb anyagi javak megszerzéséért eladósodni, majd többet dolgozni hajlandó lakosság, népes, nyereségorientált és kötöttségektől mentes, mobil és rugalmas vállalkozói réteg. Ennek a hatalmas piacnak számtalan előnye van az amerikai gazdaságra nézve: a kompetitivitás magas foka miatt rendkívül költséghatékony működés, az alacsony adók miatt is alacsony fogyasztói árak, a lakossági fogyasztás ennek megfelelően magas szintje, a szolgáltatások kiemelkedő színvonala (pénzügyek, telekommunikáció), a nagy forgalom miatt alacsony közlekedési tarifák (légiközlekedés, áruszállítás, gyorsposta). Éppen a nagy egységes piac ezen előnyei győzték meg az Európai Unió megálmodóit és megalkotóit, hogy a gazdasági integráció valamennyi tagállam számára előnyös, és hogy az integrációban a tagállamok jövedelmi szintje a kiegyenlítődés mellett (hiszen az olcsóbb erőforrások miatt a beruházások a szegényebb, alacsonyabb bérekkel rendelkező régiók felé gravitálnak) együttesen is gyorsabban nő. A nagyobb piac nagyobb vállalatokat tud eltartani, a növekvő termelés a skáláhozadék miatt alacsonyabb költségeket és fokozott globális versenyképességet jelent.¹⁶³ A külső határok relatív megerősödése miatt a nagyobb piac a tőkebefektetésekre és így a foglalkoztatásra is kedvező hatással van, aminek Magyarország is érezhette hatását, mikor az Unió piacához való hozzáférés miatt ruháztak be nálunk japán, koreai, vagy amerikai cégek. A piac mérete természetesen nem földrajzi tényező, sőt, éppen a hatalmas Észak-Amerika példája mutatja a lakosság-koncentráció fontosságát: a gazdasági tevékenység a milliós

¹⁶³ Könnyebben megtérülnek a szállítási, fejlesztési, kultúra- és nyelvspecifikus költségek egy nagyobb országban, népesebb nyelvterületen, nemzetközileg elterjedtebb szabványzónában, stb.

metropoliszokban koncentrálódik, nem véletlen, hogy történelmi távlatokban is a gazdasági növekedés egyik legfontosabb előfeltétele a népesség megfelelő sűrűsége.¹⁶⁴

A vásárlóerő részben tehát a lakosság létszámától függ, ami a piac mérete mellett egyben a rendelkezésre álló munkaerő mennyiségét is meghatározza, ezért ennek hatásaival részletesen a 6.2. fejezetben foglalkozunk. Kelet-Közép-Európában ebből a szempontból előnyben vagyunk a környező kisebb államokkal szemben, de a lengyelek, és majdan a románok is kedvezőbb helyzetben vannak nálunk. Az ennél is fontosabb vásárlóerő nagysága azonban a lakosság fogyasztásától is függ, így lehetséges az, hogy az ötmillió Finnország jóval nagyobb piac, mint a kétszer annyi lakosú Magyarország, de az még így is jelentősebb az ismét kétszer népesebb Romániánál (ez utóbbi ugyan egyre kevésbé érvényes).

Az elérhető piacméretet és az immár megfelelő tőkeerejű vállalatok további fejlődésre a verseny intenzitása miatt kedvező hatású a gazdasági integráció is, amire az Európai Unió is példa. Az integráció fejlődést gyorsító hatására nem annyira az átlagos növekedési ütemet, mint a fejlettségi szintek közeledését, konvergenciáját szokás mutatószámként felhasználni¹⁶⁵ (az USA tagállamok között még nagyobb a konvergencia, gyorsabb a közeledés, mint az Európai unió tagállamai között – ami szintén az integráció és konvergencia összefüggésére utal: minél mélyebb az integráció, annál hatásosabbnak tűnik¹⁶⁶). Az unióra készített számításokat megismételve magam is hasonló konvergenciát tapasztaltam, majd elvégeztem ezt a számítást a KGST-tagállamokra is, ahol legalább ilyen mértékben csökkentek a különbségek a tagállamok között – igaz, még így is sokkal jelentősebb szinten voltak az 1980-as évek végére, amikor is a konvergencia lelassult, majd megállt.

A 20. századra visszatekintve az integráció problémája nálunk először Trianon következtében merült fel: a korábbi nagy-Magyarország magában is egy nagyobb térséget integrált, az integráció fentebb ismertetett kedvező gazdasági hatásai megmutatkoztak a 19. század utolsó harmadában indult fellendülésben is, ahogy a dezintegráció pusztító hatása is hozzájárult a térség és Magyarország nyomorához a két háború közötti években. Ennek az időszaknak a tapasztalata, és a válságot jelentős részben a dezintegrálódás és elzárkózás

¹⁶⁴ Todaro (2000)

¹⁶⁵ Howitt (1996), 130. old.

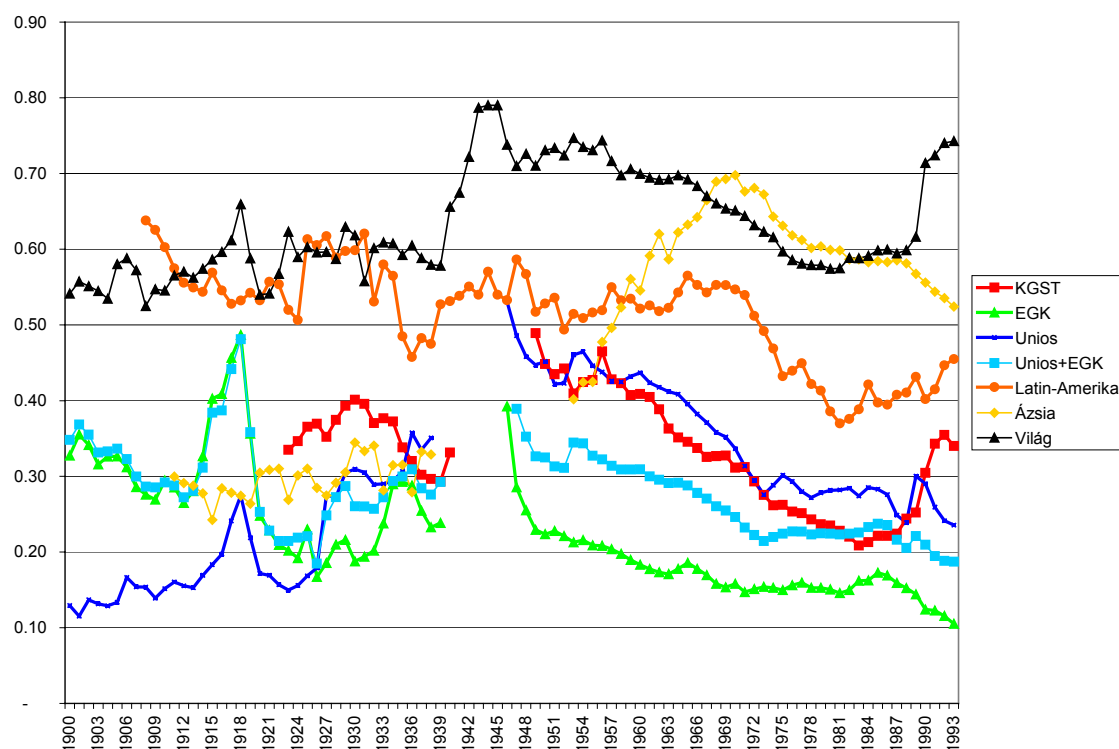
¹⁶⁶ A „későn jövők előnye” úgy tűnik, működik az integráción belül, a szélesebb világ gazdaságban a még mindig jelezhető elzárkózás miatt nem (ld. 5.5. fejezet). A KGST meglehetősen zárkózott volt az egyre fokozódó globalizáció idején is, ismét egy világ gazdasággal ellentétes tendencia, ami nem szolgálta a konvergencia további előrehaladását sem.

gazdasági következményének tekintő szakemberek véleménye vezetett az Európai Unió fokozatos létrehozásához és bővítéséhez a világháború óta eltelt évtizedekben. Az Unió által realizálható előnyök vizionáriusa éppen egy magyar származású Scitovsky Tibor volt 1958-ban, ezek későbbi ellenőrzésében és számszerűsítésében pedig Balassa Béla 1982-es munkája volt úttörő jelentőségű.¹⁶⁷ Ben-David 1993-as tanulmányában levezette, hogy az uniós tagállamok jövedelmi szintjében mért konvergencia (σ értéke az 1950-es 0,33-ról 1981-re 0,12-re csökkent) a gazdasági integráció eredménye.¹⁶⁸ Az előzőekben az 5.2. fejezetben láthattuk, hogy az integrációs folyamat megindulásával párhuzamosan a volt szocialista országok is felzárkózó tendenciát mutatnak a nyugat-európai államok gazdaságához, ami legalább annyira vagy sokkal inkább magyarázható az integrálódással, mint a rendszerváltás utáni helyreállítási folyamatokkal.

A nyugat-európai integrációval egyidejűleg Magyarország a KGST tagja volt, ami ha integrációnak nem is tekinthető, a belső kereskedelmi megállapodások alapján alapvetően ugyanazt a célt szolgálta. Ben-David vizsgálata alapján magam is elvégeztem az egyes gazdasági térségek államai közötti szórások elemzését, kutatásaim eredményeit az alábbi 24. ábra mutatja. A háború előtti szintek sok esetben a hiányos adatok miatt térnek el a háború utáni szinttől, a kevesebb (és gyakran fejlettebb) ország adata kisebb szórást mutat. A gazdasági fejlettség szintje az unió hat alapító és három 1973-ban csatlakozott tagja között a leghomogénebb, és folyamatos csökkenést mutat (a 2004-es adat már csak 0,07 lenne). Az „Unió” néven szereplő diagram a 80-as és 90-es években csatlakozott országokat takarja (ezen adatsor a háború előtt szintén a kevesebb adat miatt alacsonyabb), és látható a 16 ország jövedelmi szintjeinek együttes szórása is. Viszonyításul a KGST adatsorán kívül szerepeltettem Latin-Amerika és Délkelet-Ázsia országainak szórási diagramját is, és a vizsgált ország összességét „Világ” néven. A diagram fontosabb adatsorait kiemelt évekre a következő 15. táblázat tartalmazza:

¹⁶⁷ Howitt (1996), 119-123. old.

¹⁶⁸ Howitt (1996), 130-131. old. Az idézett vizsgálatok arra is rámutattak, hogy az Unió kevésbé homogén térségében mért jelentős konvergencia a várakozásnak megfelelően még mindig kisebb mértékű, mint az Egyesült Államok tagállamai közötti.

24. ábra: Az egyes gazdasági térségek jövedelmi szintjei közötti szórások alakulása¹⁶⁹

	KGST			EGK			Unios			Világ		
Mitchell (1960 USD)	N	Y átl.	σ	N	Y átl.	σ	N	Y átl.	σ	N	Y átl.	σ
1900	0			5	730	0.33	2	487	0.13	13	604	0.54
1910	0			5	790	0.29	3	596	0.15	16	682	0.55
1920	1	212	0.00	5	835	0.25	4	631	0.17	18	671	0.54
1930	3	236	0.40	7	1075	0.19	5	797	0.31	26	809	0.62
1940	2	248	0.33	4	1168	0.35	3	902	0.34	20	862	0.66
1950	6	313	0.45	7	1274	0.22	5	978	0.45	36	858	0.73
1955	6	445	0.43	7	1474	0.21	6	1110	0.45	41	956	0.73
1960	6	588	0.41	7	1698	0.18	6	1326	0.44	44	1065	0.70
1965	6	711	0.35	7	2061	0.19	6	1687	0.40	45	1274	0.69
1970	6	948	0.31	7	2506	0.16	6	2136	0.34	46	1537	0.65
1975	6	1301	0.26	7	2888	0.15	6	2539	0.30	46	1789	0.60
1980	6	1523	0.23	7	3434	0.15	6	2848	0.28	46	2108	0.57
1985	6	1621	0.22	7	3730	0.17	6	3107	0.28	46	2270	0.60
1990	6	1646	0.30	7	4265	0.12	6	3824	0.29	46	2647	0.63
1993	6	1498	0.34	7	4337	0.11	6	3689	0.24	46	2756	0.64
Vált.(1970/1950)			69%			71%			75%			89%
Vált.(1989/1970)			98%			79%			86%			110%
Vált (1990/1950):			68%			56%			64%			98%
<u>GDC, GK (1990 USD)</u>												
Vált.(1970/1950)			69%			72%			63%			87%
Vált.(1989/1970)			115%			68%			73%			97%
Vált (1990/1950):			79%			49%			46%			84%
<u>PWT (1996 USD)</u>												
Vált.(1970/1950)						76%			57%			98%
Vált.(1989/1970)			79%			58%			89%			96%
Vált (1990/1950):						44%			51%			94%

15. táblázat: Az Európai Unió tagországai és a KGST-államok közötti belső különbségek csökkenése

¹⁶⁹ Mitchell statisztikái alapján készített saját számítások

A táblázat azonnal átláthatóvá teszi, hogy a KGST-országok közötti különbségek csökkenésének üteme az 50-es és 60-as években még az Európai Unió alapító tagjait is felülmúlta, azonban ez a konvergencia 1980-ra gyakorlatilag leállt. A csökkenés az 1950-es 0.45 és az 1980-as 0.23 között a magasabb szintek ellenére is látványosan nagyobb, mint az uniós 0,22 és 0,15 – egyetlen szépséghibája a már fentebb tárgyalt hitelesség. A nagyobb különbségek és ezek csökkenése egyaránt Romániára és Bulgáriára vezethetőek vissza, ahol azután a 80-as évek végétől a visszaesés is a legnagyobb volt (emellett Romániáról meg kell jegyezzük, hogy Ceausescu 1968-as döntését követően nem vett részt a központi tervezésben¹⁷⁰). A KGST kétségkívül nagyobb piacokat biztosított a tagállamok kedvezményezett vállalatai számára, ami a fejlesztések megtérülésével kecsesített komolyabb technológiai váltások esetén is, anélkül azonban, hogy a versenypiac a megfelelő minőséget is kikényszerítette volna¹⁷¹.

Az egyes adatforrások használata eltérő dinamikájuk miatt ugyan ebben az esetben is szignifikáns különbségeket eredményez, az egyes régiók közötti különbségek azonban nagy vonalakban változatlanok maradnak. Az „N” oszlopban megadtam az átlagok és szórások képzésekor használt országos adatok számát, ennek változása ugyanis nagyobb hatással van a szórásra, mint a tényleges gazdasági folyamatok. A vizsgált 1950-1990 közötti időszak ebben szerencsére viszonylagos stabilitást mutat.

A KGST alapvetően eredményes volt a tagállamok közötti különbségek csökkentésében (de még így is nagyobb különbségek maradtak köztük, mint a Közös piac országai között), a fejlődés szempontjából ennél is fontosabb azonban a növekedés ütemének alakulása, a konvergencia erre viszont nem utal egyértelműen. Márpedig amennyiben a periféria-közi integráció tagországai a centrumhoz történő felzárkózásban nem tudnak sikereket felmutatni, akkor Churchill szavaival élve csak a szegénységet osztják el egymás között¹⁷², egyenlőbben.

¹⁷⁰ Berend (1999), 168-169. old.

¹⁷¹ A KGST protekcionizmusáról ld. Hillman (1992), 271-277. old.

¹⁷² Berend (1999), 256. old.

5.8. Az államszocializmus, mint felzárkózási kísérlet

Történészek körében ma sincs egyetértés abban, hogy jogosan nevezhetjük-e az egész kelet-európai szocializmust egy nagy felzárkózási kísérletnek¹⁷³. A kérdést a rendszerek meghirdetett ideológiájára hivatkozva (midőn is a „válságban lévő” kapitalista országok fejlettségi szintjének adott – egyre hosszabb – időszakon belüli utolérését és leelőzését tűzték ki maguk és a lakosság elé) magam részéről nem másodrangúnak tartom ahhoz képest, hogy ezen cél elérésében mennyiben voltak sikeresek. Azonosíthatóak-e sikeres és kevésbé sikeres országok és szakaszok? Az imént kimutatott konvergencia azt mutatja például, hogy az alacsonyabb fejlettségű államokban sikeresebb volt, mint a fejlettebbekben. Már a prágai tavasz szereplői megfogalmazták, hogy a rájuk erőszakolt szovjet iparosítási politika jó lehet az elmaradott országokban, a Balkánon, de káros Csehszlovákiában. A fejlett országokban vajon átmeneti sikereket sem ért el a tervgazdaság?

A fejlettebb országok (centrum) és a periféria közötti határ bár jelentős, de semmiképpen nem átjárhatatlan, ahogy ezt a sikeresen iparosodó országok példája mutatja a 19. századi Európában (Svájc, Skandinávia)¹⁷⁴, majd a 20. század második felében Kelet-Ázsiában és Európa peremén is (kiemelkedő a legutóbbi sikeres Írország példája, elég egy pillantás a 18. ábrára, hogy értékeljük kiemelkedő teljesítményét). Az egyes országok különböző utakat választottak lemaradásuk ledolgozására, és ezek némelyike sikeresnek bizonyult, mások bukásra ítéltettek – sokszor nem is a módszertan, hanem az elszántság és következetesség hiányában. Eric Hobsbawm történész a kelet-európai szocializmus egészét egy ilyen felzárkózási kísérletnek nevezte¹⁷⁵, teljes joggal: erre utal ezen országok „utolérni és meghaladni” retorikája, ezzel a szent céllal biztatták a lakosságot újabb áldozatok vállalására, és még a szakmai munkákban is eme felzárkózás szemszögéből ítélték meg saját teljesítményünket.¹⁷⁶ Fogadjuk tehát el munkahipotézisként mi is ezt a megközelítést, és nézzük meg, hogy ennek fényében mennyire volt sikeres a szocialista felzárkózási kísérlet.

¹⁷³ Az elmélet támogatói között van Berend (1999), az általa idézett Eric Hobsbawm, vagy akár Bogár (1989).

¹⁷⁴ Berend – Ránki (1987), 201-208., ill. 301-359. old.

¹⁷⁵ Idézi Berend (1999), 8. old.

¹⁷⁶ Bairoch 1973-ig tartó vizsgálata alapján Berend T. Iván egy 1984-es konferencián az alábbi – feltehetően kissé túlföntül optimista – következtetést vonta le: „Bairoch számításai szerint az évi 4,5%-os átlagos európai növekedési ütem az egy főre jutó bruttó nemzeti termék színvonalát az 1950. évi 560 dollárról (1960. évi dollárparitáson számolva), vagyis az európai átlag 76%-áról, a fordulatot hozó 1973-as évre 1851 (1960. évi)

Bár az imént több fejezetben is érintettük már a kérdést, nézzük meg a 16. táblázatot az 1950 és 1990 közötti egy főre jutó nemzeti jövedelemszintek alakulásának bemutatására. Mint a táblázatból kiderül, a szocialista országok fejlődésének megítélése az adatforrásokban nem egységes, a PWT hiányossága ellenére inkább alátámasztja, a GDC ellenben ellentmond saját számításaimnak, Nyugat-Európa fejlődését a szocialista országokénál magasabbra értékelve. Ugyanígy nem mindegy, hogy a keleti blokk országainak fejlődése 267 : 243 vagy 525 : 251-hez viszonyul egymáshoz, közös azonban ezen országoknak a világgazdaság fejletlenebb régióihoz képest felmutatott kedvező fejlődése, és legalább az 50-es és 60-as évekre a felzárkózás tényének elismerése is.

Mitchell (1960 USD)	DK-Á.	KGST	M.o.	Úniós	EGK	Világ	USA	L-Am.
1950	366	313	367	978	1274	858	2823	679
1955	346	445	471	1110	1474	956	3217	829
1960	434	588	621	1326	1698	1065	3277	892
1965	632	711	751	1687	2061	1274	3822	996
1970	907	948	1023	2136	2506	1537	4190	1096
1975	1171	1301	1359	2539	2888	1789	4438	1170
1980	1625	1523	1539	2848	3434	2108	4976	1337
1985	1993	1621	1659	3107	3730	2270	5379	1197
1990	2717	1646	1716	3824	4265	2647	7077	1229
1993	3099	1498	1476	3689	4337	2756	8537	1338
Vált.(1970/1950)	248%	303%	279%	218%	197%	179%	148%	161%
Vált.(1990/1970)	299%	174%	168%	179%	170%	172%	169%	112%
Vált (1990/1950):	743%	525%	468%	391%	335%	308%	251%	181%
<u>GDC, GK (1990 USD)</u>								
Vált.(1970/1950)	264%	212%	203%	240%	204%	202%	157%	149%
Vált.(1990/1970)	271%	126%	128%	169%	157%	159%	154%	105%
Vált (1990/1950):	714%	267%	260%	404%	321%	323%	243%	156%
<u>PWT (1996 USD)</u>								
Vált.(1970/1950)	284%			229%	196%	184%	156%	142%
Vált.(1990/1970)	277%	176%	179%	167%	158%	163%	161%	107%
Vált (1990/1950):	787%			381%	310%	300%	250%	152%

16. táblázat: Felzárkózás vizsgálata világgazdasági régióként

Saját számításaim ennél lényegesen komolyabb mértékű, csak Délkelet-Ázsia mögött lemaradó felzárkózást mutatnak, ami ezt a korszakot alapvetően sikerként mutatja be. A történészek és közgazdászok között vita leginkább az általam korábban már érintett probléma kapcsán merülhet fel, nevezetesen, hogy a rendszerváltás visszaesése bizony szerves következménye volt a negyven év szocializmusnak, attól tehát az értékelés során is

dollárra, vagyis az európai átlag 90%-ra emelte, hogy még ugyanebben az évtizedben azután nagyjából el is érje az európai átlagot. A legfejlettebb Európát – a Közös Piac alapító országainak átlagát – figyelembe véve Magyarország 1950 és 1973 között azok fejlettségi szintjének alig több mint feléről (55%) éppen háromnegyedére rukkolt előre.” (Az Új Magyarország 40 éve, 25. old.)

félrevezető leválasztani, és akkor bizony a kép már nem ilyen rózsás.¹⁷⁷ Végezetül – azonosulás nélkül – hadd idézzem egy nyugati egyetemi közgazdasági tankönyv sommás összefoglalását a szocialista társadalom-átalakító kísérlet bukásáról: „a munkavállalók nem voltak ösztönözve arra, hogy dolgozzanak, a termelés nem volt hatékony, a fogyasztási cikkek vagy egyáltalán nem voltak elérhetőek, vagy gyenge minőségűek voltak” és a vezetők sem bizonyultak önzetlennek és visszaéltek pozíciójukkal.¹⁷⁸

A rendszerváltás alapvető okait vagy eseménysorát illetően nem bocsátkozom részletekbe, de a fentebb már vizsgált transzformációs veszteség és a rendszerváltás időtartama kapcsán megemlíthetjük, hogy a sokkterápia nem az egyetlen és nem is feltétlenül a leghatékonyabb módja volt a piaci változások bevezetésének, bár kétségtelenül a leggyorsabb. A rendszerváltásnak a jelentős visszaesés nem feltétlenül velejárója, mint ezt általában Kína példáján szokták bemutatni¹⁷⁹, ahol a gazdasági liberalizáció, a piacgazdaság fokozatos kiterjesztése, a részleges privatizáció és gazdasági nyitás az állam politikai ellenőrző szerepének megtartása mellett (politikai reformok nélkül) ment végbe, ami a gazdasági növekedés – de nem a szabadságjogok – szempontjából sokkal kedvezőbb megoldás volt.¹⁸⁰

A HDI-számok azt mutatják, hogy a szocializmus, mint Nyugathoz történő felzárkózási kísérlet, már 1965-re megbukott. Onnan kezdve ezt a misszióját már nem tudta betölteni, azonban megvalósított egy másikat: a lakosság számára azonban ez az időszak éppen a soha nem látott jólét időszaka¹⁸¹, a biztonság és szociális ellátások rendszere, a csökkenő munkaóraké, és az oldódó politikai nyomásé. Ha nem a gazdaságban, akkor hol kell keressük azokat a tényezőket, melyek miatt ez a szakasz olyannyira kedvező hatással volt az életszínvonalra, és annyira romboló hatással a gazdasági növekedésre? A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy melyek a növekedésnek ezen nem gazdasági összetevői, hogyan alakultak Magyarországon, és milyen mértékben felelősek az ország teljesítményének alakulásáért.

¹⁷⁷ Csaba László (2003), ill. Berend T. Iván - Csató Tamás (2002)

¹⁷⁸ Colander – Sephton (1996), 75. old.

¹⁷⁹ Arbatov (2001), 175-177. old.

¹⁸⁰ Elster (1993), 267-275. old.

¹⁸¹ Berend (1999), 188-189. old.

6. A gazdasági növekedés összetevői

A II. részben részletesen bemutatott számítások eredményeképpen a „rövid huszadik század” éveire egy – sok tekintetben még pontatlan, de a növekedési folyamatokat hűen tükröző – valamennyi eddiginél részletesebb adatbázist állítottam fel a kiválasztott országok gazdasági fejlettségének alakulásáról. A kapott adatsorok lehetőséget adtak a magyar fejlettség és gazdasági növekedés tényezőinek empirikus vizsgálatára, és számos, a szakirodalomban felmerülő tétel ellenőrzésére a tapasztalatok függvényében.

Hol tartana ma Magyarország, ha 1945-ben nem a szovjet érdekszférába kerül? – a „Mi lett volna, ha...” mégoly történelmietlen kérdése óhatatlanul is megmozgatja a szakemberek fantáziáját is. Ha erre a kérdésre közvetlenül nem is adhatunk választ, a következő oldalakon egyesével megvizsgálom a gazdasági növekedést összetevő tényezők alakulását a világháború előtt és után, majd elemzem hatásukat az ország gazdasági fejlődésére, az adatbázis magyar vagy más nemzetekre vonatkozó adatsorainak segítségével.

A gazdasági növekedés tényezőinek számbavételéhez induljunk ki a termelési függvényből: a nemzeti jövedelem alapvetően a természeti erőforrások, a befektetett tőke, a felhasznált munkaerő és a technológia gyümölcse:

$$Y = f(N, K, L, I), \text{ ahol}$$

Y a nemzeti jövedelem,

N a természeti erőforrások,

K a tőke,

L a munkaerő,

I a technológia, kultúra, környezet, és a társadalmi-gazdasági környezet egyéb befolyásoló elemei.

A fenti függvényben összefoglalóan csak „I”-vel jelölt politikai/kulturális tényezők vizsgálatára és gazdasági növekedésre kifejtett hatásuknak kimutatására a következő fejezet alfejezeteiben teszek kísérletet, ismét nemzetközi összevetéssel.

A termelési függvény esetünkben legkevésbé releváns tényezője a Természeti erőforrások – Magyarországon elsősorban a termőföld (de természetesen vannak ásványkincsek is, és a turizmus egyre fontosabbá válásával nyugodtan idesorolhatjuk a gyógyvizeket is). Ezen tényező rendelkezésre állásában utoljára a trianoni

határmódosításokkor állt be komolyabb változás¹⁸², ez azonban a vizsgált időszakon kívül esik. A továbbiakban ezt a változót konstansnak vesszük, és hatását külön nem elemezzük.

6.1. A tőke szerepe a fejlődésben

Nemcsak azért érdemes a növekedést meghatározó tényezők közül elsőként a tőkével foglalkozni, mert adott esetben a növekedést leíró közgazdasági képletben megelőzi a munkaerőt és a technológiát, hanem azért is, mert általában erről esik a legtöbb szó. Jellemző, hogy az első növekedési elméletek még kizárólag erre a termelési tényezőre koncentráltak, és még a legfrissebb elméletek is inkább a tőke fogalma alá igyekeznek bevonni a munkaerőt, illetve szélesebb értelemben az emberi tőkét is. Jellemző továbbá, hogy Fukuyama is általánosítottan társadalmi tőkéként azonosítja egy ország felhalmozott kulturális hagyományait, melyek meghatározzák viszonyát az új technológiákhoz, a modern intézményrendszerhez, vagy akár a kapitalizmushoz általában.

A másik oka a fizikai tőke kitüntetett szerepének a fejlődéssel kapcsolatos közgazdasági (és egyelőre talán kevésbé, de egyértelműen a történelmi) szakirodalomban, hogy ez a szűk keresztmetszet a periféria és félperiféria legtöbb fejlődni vágyó országában. Munkaerő fölös mennyiségben is áll rendelkezésre, a termelés bővítéséhez szükséges technológia megszerezhető és átültethető (különösen azért, mert ezen országok sajátosságainak a munkaintenzív gyártási folyamatok felelnek meg, melyeknek technológiája már szellemi értéket alig képvisel), befektetendő tőke azonban soha nincs elegendő.

A Harrod-Domar modell szerint a növekedés ütemét kizárólag a megtakarítások üteme határozza meg, hiszen a megtakarítások adott gazdaságban egy az egyben megegyeznek a befektetésekkel¹⁸³. Az önfenntartó növekedés beindításához szükséges megtakarítások és így befektetések szintjét általánosságban 15-20%-ban határozták meg, magasabb arányokkal ugyanakkor gyorsabb növekedés érhető el, így nem véletlen a mutatóknak tulajdonított kiemelt jelentőség. De vajon a beruházások kizárólag a megtakarítási rátától függenek? Az adatbázison elvégzett regressziós számítás szerint az 1950-2000 közötti nemzetközi adatok

¹⁸² Az ország természeti erőforrásokban gazdagabb, azonban általánosságban gazdaságilag kevésbé fejlett részét – összességében a nemzeti vagyon 62%-át, míg a lakosságnak 57%-át veszítettük el. Ez önmagában a fajlagos mutatók 31,6%-os javulását indokolná, ha nem vesszük figyelembe a habárú utáni állapotokat és a trianoni országterületen kialakult súlyos szerkezeti aránytalanságokat. Adatok forrása: Romsics (2002), 147-154. old.

átlagosan 65%-os korrelációt mutatnak. Bár ezen adatok szilárd kapcsolatot mutatnak ($R^2=0,65$), a fennmaradó 35% és a fellelhető kivételek miatt a közgazdászok a megtakarítások szintje és a növekedés üteme közötti összefüggést nem tekintik automatikusnak. Számos ország ért el alacsony megtakarítási ráta mellett is kiemelkedő növekedést (Dél-Korea példája a legismertebb), míg mások relatíve magas megtakarítások mellett sem fejlődtek megfelelően¹⁸⁴. A klasszikus modell ugyanis zárt gazdaságra vonatkozott, míg globalizálódó világunkban egyre jelentősebb a külföldi tőkeáramlás szerepe a beruházásokban. Ez ugyan módosítja a klasszikus közgazdaságtani képletet, de semmiesetre sem helyezi hatályon kívül a megtakarítások jelentőségét, a beruházások hazai és külföldi forrása közül az esetek többségében ugyanis hosszútávon az első nem nélkülözhető. Arról a nyilvánvaló összefüggésről nem is beszélve, hogy a fejlett hazai tőkepiac a külföldi befektetésekre is ösztönzőleg hat, míg azon országok iránt, ahonnan menekül a hazai tőke, a külföldi beruházók bizalma sem osztatlan. A megtakarítási ráta értelemszerűen arányos a jövedelemszinttel, és vizsgálatok igazolták, hogy fordítottan arányos a jövedelemelosztás egyenlőségével (sok kisember megtakarítása nem ér fel néhány gazdag emberével, akik személyes fogyasztásukat már nyilván kielégítették). A lakosság (sok esetben kényszer-) megtakarítása azonban még a szegényebb országokban is számottevő, például a rendszerváltás éveiben mindvégig jelentős maradt.¹⁸⁵

A beruházási ráta és gazdasági növekedés kapcsolatát elemezve a PWT 45 ország 50 esztendejére történt vizsgálatát ellenőriztem a Mitchell adatbázison történt tőkeképződés 93 évre közel 40 országra kiterjedő elemzésének eredményeivel (a PWT értékek után zárójelben közlöm a Mitchell-statisztikákon alapuló számítás megfelelő adatait is). A vizsgált országok és évek átlagos beruházási (tőkeképződési) mutatója 22,19% (19,39%), átlagos növekedése évi 3% (3,7%). A legközvetlenebb összefüggés az ország Amerikához mért relatív fejlettsége és a tőkeképződés üteme között állítható fel, de ennek korrelációs együtthatója is csak 0,176 (0,18), mutatva, hogy minél fejlettebb egy ország, annál magasabb a tőkeképződési mutatója. Ennél is kisebb, viszont kivétel nélkül pozitív összefüggést mutatnak a nemzeti jövedelem növekedési ütemével végzett vizsgálatok, valamennyi már említett adatsor esetében. A lineáris regressziós egyenesek szerint a beruházások arányának 1 százalékpontos emelése a

¹⁸³ Félreértések elkerülése végett dolgozatomban a befektetés és beruházás kifejezéseket szinonimaként használok, bár tisztában vagyok a megkülönböztetésükre irányuló kísérletekkel.

¹⁸⁴ Ennek oka elsősorban a fejlődő országokból menekülő hazai tőke.

¹⁸⁵ Belousov – Taylor (2001), 203-204. old.

nemzeti jövedelem növekedésének ütemét 0,12-0,14 (0,09-0,16) százalékponttal növeli (a nem mérvadó folyóáras adatsor esetén ez 0,25%). Az alacsony korreláció esetleg további vizsgálódást indokol, például átlagértékekkel (tekintettel arra, hogy a beruházások hatása csak évekkel később jelentkezik a gazdasági növekedésben), erre terjedelmi korlátok miatt egyelőre nem tértem ki. (Maddison egy vizsgálatában a tőke súlyát a növekedés meghatározásában 30%-ra teszi nemzetközi átlagok alapján, ami 0,3 körüli korrelációt indokolna ideális esetben.¹⁸⁶)

A nemzetközi tőkeáramlásról történeti távlatokban nem találtam statisztikákat, de a Penn World Table hazai fogyasztást irányaira bontó adatsorainak nemzeti jövedelemmel megvont egyenlege kiadja a nettó külföldi tőkeegyenleget¹⁸⁷, amiből legalábbis 1950 utánra (sajnos Magyarország esetében az adatsor csonkasága miatt 1970 utánra) bizonyos következtetéseket levonhatunk. Az ábra közlésétől az alacsony korrelációs értékek miatt eltekintek, eredménye szerint a pozitív külső egyenleg (nettó tőkeexport) általánosan alacsonyabb beruházási mutatókkal jár együtt, és fordítva (a GDP 1%-kát kitevő elmozdulás a külső egyenlegben átlagosan 0,17 százalékponttal csökkenti a hazai beruházási rátát). A külső egyenleg a gazdasági növekedésre láthatóan nincs hatással, fejlett országok között sok esetben tartós tőkeimportot láthatunk, fejlődő országok pedig sokszor nettó tőkeexportőrök (ennek egyik oka az adósságok kamatainak fizetése). Ez az összefüggés annyira tipikus, hogy 10% feletti tőkeexport adott évben (Norvégia 2000-es évét leszámítva) kizárólag fejlődő országokban fordult elő. Ezek közül is megkülönböztethető a fejlődési céljaikat nagymértékben megvalósított többnyire dél-kelet-ázsiai országok (Tajvan a 80-as években, Szingapúr és Írország a 90-es években), és olyan országok, mint Irán, Venezuela, Ecuador (olajjövedelmek és menekülő tőke, ahogy gyaníthatóan Oroszország 1999-es és 2000-es adatai mögött is ez áll). A tíznél is nagyobb tőkeimportot mutató országok között Guayana, Paraguay, Bolívia kivételével a fejlesztésbe investáló gyors növekedést megalapozó külföldi hitelek és működőtőke-beruházások tartoznak (Dél-Korea a 60-as és 70-es, Portugália és Írország a 70-es és 80-as évek fordulóján, Ciprus rendszeresen, Izrael pedig gyakorlatilag mindig). Kirívó példaként említhető még Románia 1982 és 1989 között, amikor a Ceaușescu-rezsim előbb a hazai fogyasztás, majd a beruházások visszafogásával törlesztette külföldi adósságait.

¹⁸⁶ Maddison (1989), 81. old., 6.10. táblázat. Ugyanitt a munkaerő súlya 60%.

¹⁸⁷ Net Foreign Balance = GDP – (Consumption + Government + Investment)

év	Fogy./ GDP	Beruh./ GDP	Korm./ GDP	Nettó Külső Egyenleg	Megtak. ráta	Fogy /reál GDP	Korm /reál GDP	Beruh /reál GDP	GDP növ. Ütem
1970	69.9	19.3	12.4	-1.6	17.7	75.5	14.2	18.2	na
1971	69.8	22.7	13.2	-5.8	17.0	75.6	14.8	21.7	2.5
1972	66.6	19.2	12.0	2.1	21.4	73.4	13.4	18.8	10.6
1973	64.6	18.1	11.3	6.0	24.1	72.5	12.6	18.0	8.1
1974	70.7	20.9	11.8	-3.4	17.5	75.4	12.3	19.4	3.3
1975	69.9	24.5	12.2	-6.6	17.9	73.1	12.5	21.9	2.2
1976	68.2	23.1	11.9	-3.2	19.9	72.7	12.5	21.2	3.4
1977	67.0	24.7	11.8	-3.4	21.3	69.5	11.7	22.3	7.2
1978	68.8	27.5	12.2	-8.5	19.0	70.7	12.0	24.4	-1.1
1979	66.3	24.3	11.6	-2.3	22.1	68.7	11.7	21.9	8.0
1980	66.7	22.6	11.7	-1.0	21.7	69.3	11.7	20.8	-0.2
1981	66.7	21.4	11.8	0.1	21.5	69.4	11.8	19.8	3.1
1982	66.3	20.2	11.5	2.0	22.3	68.9	11.5	18.5	3.5
1983	66.9	18.4	11.4	3.2	21.6	69.1	11.4	16.9	1.3
1984	67.0	17.1	11.3	4.6	21.7	68.7	11.2	16.0	3.1
1985	68.0	16.7	11.9	3.4	20.1	69.3	11.7	15.5	0.3
1986	69.6	18.1	12.5	-0.2	17.9	69.2	12.1	16.6	1.8
1987	69.8	17.7	11.8	0.6	18.4	69.2	11.6	16.4	4.5
1988	66.9	16.9	12.3	3.9	20.8	67.4	12.2	15.9	0.7
1989	67.1	16.8	11.5	4.6	21.4	68.2	11.4	16.0	1.1
1990	67.3	16.4	12.6	3.7	20.1	68.1	12.1	15.8	-3.3
1991	71.7	15.1	13.3	0.0	15.0	71.1	13.3	14.1	-11.4
1992	73.5	11.3	14.5	0.6	12.0	72.6	14.3	11.0	-1.8
1993	74.5	14.8	18.4	-7.8	7.0	74.3	18.4	14.4	0.7
1994	72.6	17.5	15.7	-5.9	11.6	73.1	15.8	17.4	2.0
1995	66.8	19.2	15.2	-1.3	18.0	67.5	15.1	19.2	0.7
1996	64.9	21.8	14.4	-1.1	20.7	64.9	14.4	21.8	0.8
1997	63.1	22.4	14.5	0.0	22.5	63.3	14.6	22.7	4.6
1998	63.7	24.7	13.8	-2.1	22.6	63.9	14.0	25.6	4.0
1999	64.6	24.1	13.7	-2.5	21.6	64.3	13.7	25.4	4.8
2000	64.1	25.5	14.4	-4.0	21.4	63.9	13.5	26.1	5.1

17. táblázat. GDP irányonkénti bontása Magyarországon, 1970-2000¹⁸⁸

A 17. táblázatban bemutatott magyar adatsor csak 1970-től 2000-ig terjed, és talán időnként némi fenntartással kezelendő. A kormányzati kiadások meglehetősen állandó 12% körüli értéket mutatnak (éppen a rendszerváltáskor emelkedtek 15-18%-ra), a fogyasztás részesedése a stagnáló GDP-ből (mely 1976-tól rendszerváltásig lassan csökkent, onnan hasonló lassúsággal emelkedett) 66-68% körül ingadozott, sőt a rendszerváltás első kormánya alatt 70% fölé került, hogy azután a Bokros-csomag eredményeképpen 64% körülire csökkenjen (úgy tűnik ennél lényegesen alacsonyabb értékek csak nagyon fejlett országokban vagy ún. fejlődési diktatúrákban fordulnak elő). A visszaesés egyértelműen a beruházásokat sújtotta: a 70-es években még csak kivételesen estek 20% alá, míg 1983-tól 1995-ig egyszer

¹⁸⁸ PWT adatbázis alapján.

sem érték el ezt a szintet. A számadatok némileg változnak, de a tendenciák ugyanezek maradnak, ha a PWT reál-mutatóit használjuk.

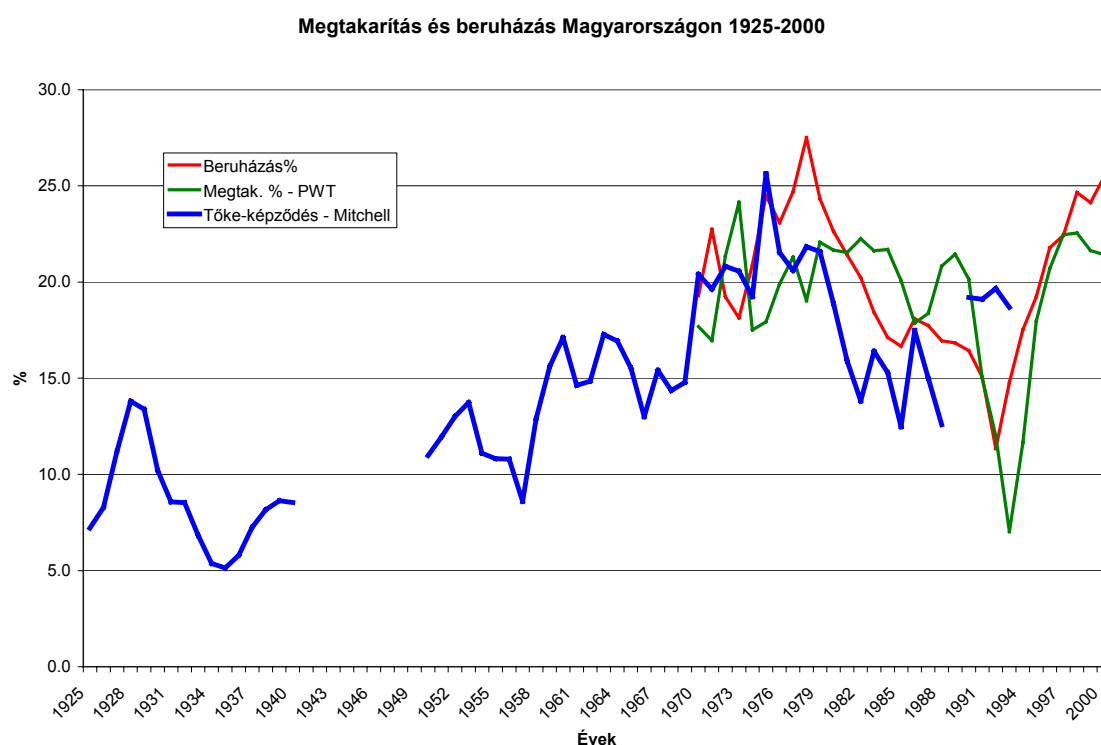
A táblázat első oszlopában lévő évszámok színe külső aktívumra, illetve 4% feletti deficitre utal. Magyarország esetében úgy tűnik, hogy az eladósodás néhány kiemelkedően deficités év (1971, 1975, 1978) és az 1974-1980 között végig negatív külső értékek következménye. Az egyensúlyhiány reakciójaként a 80-as években egy kivétellel mindig tőkeexportőrök voltunk (törlesztés és a jelentős kamatterhek), és csak a rendszerváltás folyamatai (privatizáció, külföldi tőkebefektetések, portfólió-befektetések) miatt lett ismét negatív az egyenleg. A növekedés gátja elsősorban az volt, hogy a 80-as évek adósságtörlesztései a tőkeberuházások kárára történtek meg, mint ahogy a beruházások és hazai fogyasztás magas szintjének együttes fenntartását szolgálta a 70-es évekbeli hitelfelvétel. Ez az időszak a nagy infrastrukturális beruházások időszaka volt Magyarországon, melyek ugyan ismét nem a nemzetközi fejlődés élvonalába tartozó területeken történtek, azonban helyenként a későbbi fejlettség vagy érzékelt életszínvonal javulásához vezettek.¹⁸⁹ Az ötvenes évek magas beruházási rátája ugyanakkor hazai viszonyok között életképtelen és a nemzetközi technológiai fejlődés által gyorsan feleslegessé tett nehézipari fejlesztéseket takart (melyeknek jelentős része katonai célokat szolgált¹⁹⁰). Ezt igazán a 90-es évek mutatták meg, amikor az új Magyarország sikeres ágazatai azok lettek, melyeknek alapjait még a 30-as években rakták le: gyógyszeripar, villamosipar, konzervipar, stb. Szemben ezzel az 50-es évek nehézipari beruházásai azóta is állami támogatást igényelnek, sikeresen és nyereségesen aligha működtethetők, néhány kivételtől eltekintve (vegyipar).

A beruházások értékéről hosszabb távra és más forrásból is igyekeztem képet alkotni, a GDC adatait és az 1925-től kezdődő Mitchell-féle tőkeképződési adatokat a 25. ábrán mutattam be. Feltűnő, hogy a három adatforrás viszonylag széles sávban ingadozó eredményeket mutat ki, valamint különlegesnek tűnik az az eredmény, hogy a 70-es évek előtt a tőkeképződés mutatója soha nem érte el a 20%-ot. Ennek ellentmond Berend T. Iván, aki

¹⁸⁹ Az paksi atomerőmű például igen jelentős beruházás volt, és hazánk energiaellátásában kiemelkedő szerepe van. Az orenburgi gázvezeték-építés nyomán a vezetékes gázszolgáltatás bevezetése a magyar falvakba kétségtől felülmúlta az ország akkori reális lehetőségeit, azonban ennek eredménye az, hogy ma Szerbiával vagy akár Csehországgal ellentétben télen a magyar vidéken autózva nem a füst és szmog uralja az élményt.

¹⁹⁰ Berend (1999), 113. old. 50% feletti arányra tehető, érdekes, hogy a harmincas évekbeli győri program arányait hasonló szintre teszi a szerző 1975-ös munkájában.

egy helyütt a következőket írja: „A bruttó hazai termék 25-35 százalékát is kitevő ötvenes évek eleji felhalmozási ráta általában 20-25 százalék közötti szintre mérséklődött a hatvanas évektől”.¹⁹¹ Külön említést érdemel Bogár László megjegyzése arról, hogy a felhalmozás szintjében kimutatott ugrások mögött („a háború után 6 évvel, már a két világháború közötti felhalmozási ráta háromszorosát produkálja a magyar gazdaság”) a háztartásoktól elvont források állnak, azaz nem többletmegtakarításról, hanem azok átcsoportosításáról van szó: „A társadalom mikroszféráiban – a család- és a háztartás-gazdaságokban – zajló „mikrofelhalmozás” valóságos méreteiről a statisztika szinte egyáltalán nem tudósít, hiszen ez „nem termelő” szféra!”.¹⁹²

25. ábra. Megtakarítási és beruházási ráta alakulása Magyarországon, 1925-2000¹⁹³

A fent említett beruházások kivételével a szocializmus 40 évét a termelő beruházások előnyben részesítése és az infrastrukturális beruházások mellőzése, gyakran állagmegóvásra sem elegendő szintje jellemezte. Ez a tendencia a Kádár-korszakban sem változott különösebben, amikor a fogyasztásra és az alapvető szolgáltatásokra már a korábbiaknál több

¹⁹¹ Berend (1999), 201.old. Igaz, ő felhalmozásról, én pedig befektetésről beszélek, de nem hiszem, hogy ez magyarázná a számok közötti lényeges eltérést.

¹⁹² Bogár (1989), 42. old.

¹⁹³ Mitchell és a PWT alapján.

gondot fordítottak, de például a telefonhálózat, úthálózat fejlesztése és a középületek felújítása olymértékben elmaradt, hogy a rendszerváltáskor már a gazdasági fejlődés gátját képezte, és a források aránytalanul nagy hányadát kötötte le ezek színvonalának emelése (általában koncessziós szerződések keretében bevont külföldi szakmai befektetők segítségével). A fejlesztési források belföldi elégtelensége miatt Magyarországon történelmi viszonylatban is kiemelkedően magas a külföldi beruházók szerepe, a mai magyar GDP 40%-át külföldi vállalatok termelik (szemben a cseh és lengyel 20-25%-kal, vagy a még alacsonyabb szlovák mutatókkal).

A modern szakmaiság által gyakorta megkövetelt értéksemlegesség jegyében itt meg is állhatnánk, mondván, mindegy milyen forrásból teremtettük elő a beruházásokat, azok a hazai gazdaság növekedését szolgálják. De tényleg mindegy-e, hogy a forrás a hazai megtakarítás, vagy a beáramló külföldi tőke volt? Egyáltalán nem. A külföldi tulajdonosok magyarországi tőkebefektetésének egyetlen célja a hosszú távon nemzetközi átlagnál magasabb profitok repatriálása.¹⁹⁴ Ezt szem előtt tartva nem feltételezhető, hogy a profitjukat tartósan is Magyarországon fogják ismét befektetni, és ahogy arra számos példa volt már eddig is, amennyiben a globalizálódó világban az adott gyártási tevékenységgel máshol magasabb nyereség érhető el, akkor bizony a gyárat leszerelik, a munkásokat elbocsátják, és a vállalatnak csak a kereskedelmi képviselője marad Magyarországon. A hazai tőke esetén általában ennél sokkal nagyobb lojalitás tapasztalható: a gyártás jövedelmezősége mellett érzelmi kötődések, a közösség iránt érzett nagyobb felelősség, és bizony az altruizmus jelei is megmutatkoznak¹⁹⁵. A Nokia alkalmazottainak fele ma is Finnországban dolgozik, noha mind a nyereségadózási, mind a bérjellegű költségek színvonala miatt hatékonyabb lenne ezzel szakítani. Az IKEA-áruházak világszerte a svéd bútorexport előmozdítói, jóllehet a Távol-Keleten előállított termékek ára sokkal alacsonyabb. Közismert ezen és más multinacionálisnak nevezett vállalatok (Ericsson, TetraPak, SKF, Philips, Hyundai, Daewoo, stb.) pozitív hatása anyaországuk exportjára és ezen keresztül gazdasági növekedésük

¹⁹⁴ Spero (1985) 274-278. old. számos példával mutatja be a multinacionális vállalatoknak a fogadó országok hosszútávú fejlődésére káros hatását – az alapvető (már rövidebb távon jelentkező) előnyök mellett.

¹⁹⁵ Kalecki óta témája a közgazdasági szakirodalomnak a tőkés személyes fogyasztásának jelentősége a gazdaság növekedésében, minthogy a megtermelt jövedelmek nem elhanyagolható hányada esik a profit kategóriába. Tehetős polgárokként százalékos arányuknál sokkal jelentősebb a részesedésük a fogyasztásban, a luxusjavak kereslete és az erre a közönségre szabott szolgáltatások igen jelentősek a gazdaság egésze szempontjából.

egészére. A rendszerváltáskor nyilvánult meg igazán a negyvenéves magyar szocializmus magyar tőkésosztályra gyakorolt pusztító hatása: a magyar tulajdonosok szerepe még a többi volt szocialista országhoz képest is jelentéktelen (szemben a sok más szempontból kedvezőtlenebb helyzetben lévő Oroszországgal, ahol a hazai tőke és a hazánkban is megjelenő tőkeexport révén az erőviszonyok kiegyenlítettebbek). A háború előtt még létezett egy erős (jelentős részben zsidó származású, kisebb részben arisztokrata) magyar tőkésosztály, a magyar vállalatok részt vettek a nemzetközi kartellekben, éllavasai voltak az iparosításnak, és az innováció révén a világ élvonalába tartozó vállalatokat irányítottak (ld. a wolframszálas izzólámpa, a Kandó-rendszerű villanymozdony, vagy a Csonka-féle motorkerékpár példáját). Bátran állíthatjuk, hogy ezen vállalatokra építve a magyar ipar és a gazdaság egésze is összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben volt a nemzetközi versenyben, mint a rendszerváltáskor.

A szocializmus éveiben voltak ugyan vegyesvállalatok (különösen a korábbi német érdekeltségek szovjet kézbe kerülése miatt), azonban ezek aránya idővel egyre csökkent, és a korszak egészére nézve nem volt jelentős a GDP-ben való részesedésük, és nem képviseltek valódi működőtőke-befektetést. Szigorúan hangsúlyozva, hogy nem a hazai tőke aránya, hanem mennyisége számít, ez bizonyos szempontból pozitívumként is értékelhető. Tudjuk ugyanakkor, hogy a külföldi tőke aránya a magyar iparban 1929-ben 28%, 1938-ban pedig 24,6% volt¹⁹⁶, ezt felhasználva számításainkhoz¹⁹⁷ a harmincas évek hazai GDP-jének előbb 13,3%, majd mindössze 12,3%-a tulajdonítható külföldi tulajdonú vállalatoknak¹⁹⁸, szemben a fentebb említett jelenlegi 40%-kal. Még szemléletesebb, ha úgy fogalmazunk, hogy a hazai tőke részesedése a nemzeti jövedelem termelésben a szocializmus előtti 88%-ról a rendszerváltás utánra 60%-ra esett vissza – ez igen komoly veszteség a gazdaság számára, és egyben sokkal kiszolgáltatottabbá is teszi a gazdaságot a globalizálódó világ gazdaság változó viszonyainak.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Berend-Szuhay (1975), 222.old.

¹⁹⁷ Az ipar részarányát a gyakorlatilag tisztán magyar tulajdonú mezőgazdasággal korrigáltam (33-30%, ill. 31-31%), és ezt az arányt vetítettem ki a fennmaradó hányadra is (közelítő értéként, hiszen a bankszektor például jelentősebb részben volt külföldi érdekeltségű, más szolgáltatások, így a közlekedés pedig kevésbé)

¹⁹⁸ A háborús években ez az arány a tőkekivonások miatt tovább csökkent, ahogy ez az egy százalék csökkenés is leginkább a gazdasági világválságnak köszönhető.

¹⁹⁹ Ahogy rontja a munkahelyek biztonságát és csökkenti az állam adóbevételeit is – ugyanis a multinacionális vállalatok nemcsak könnyen költöznek, hanem ezen döntéseiket az adókedvezmények erősen befolyásolják.

A kiesett ötven év más korabeli magyar fejlettségbeli előnyöket is erodált: a háború előtt Magyarországon – a fejlődésben mai versenytársaink többségével szemben – működő pénz- és tőkepiac, bankrendszer, nyugdíj- és takarékpénztárak hálózata, gazdasági felsőoktatás, szakmai tapasztalatokkal és konszolidált erkölcsi háttérrel rendelkező szakembergárda működtette a gazdaságot, míg a rendszerváltás újra a kalandor vállalkozók, vadnyugati viszonyok 19. században egyszer már megtapasztalt korszakába vezette az országot. A szocializmus a tőkejavak államosítása után azokat két generáció alatt amortizálta, likvid eszközeit társadalompolitikai céljaira fordította, majd hazai vevőt sok esetben nem találva külföldi tulajdonosoknak értékesítette. Az ország és az állam vagyonmérlege ezen évek alatt hatalmas hiányt mutatna, a képet pedig tovább rontotta a kényszerűen felgyorsított és az ágazatok példátlanul széles spektrumára kiterjedő privatizáció. Talán megkockáztatható, hogy éppen a magyar állam és lakosainak vagyonmérlege mutatja a legkritikusabb képet a szocializmus korszakáról.

6.2. A munkaerő mennyisége – a népesség hatása a növekedésre

„Fogy a magyar!” – hangzik el hol komoly aggodalommal, hol gúnyosan immár évtizedek óta jogosan hazánkban. De van-e hatása (az érzelmen túl) a lakosságszám változásának (és itt elsősorban a növekedést meghatározó születésszámmra és nettó bevándorlásra gondolunk) egy ország gazdasági növekedésére?

Természetesen nagyon is szoros az összefüggés a lakosság számának alakulása és az országok nemzeti jövedelmének változása között: a munkaerő a gazdasági termelés egyik legfontosabb, nélkülözhetetlen inputja, többlet munkaerő bevonásával emelkedik a nemzeti össztermék is (ahogy ezt a 6. fejezet bevezetőjében idézett képlet L tényezője is mutatja). A GDP abszolút értéke és a termelésben résztvevő munkaerő létszáma közötti nyilvánvaló összefüggés mellett logikus a GDP-nél nagyobb népességnövekedés esetén az egy főre jutó jövedelem csökkenését is feltételezni (tipikusan ez történik egyes ázsiai és a legtöbb fekete afrikai országban²⁰⁰).

²⁰⁰ Ezért van az, hogy Kínában, Hong Kongban a lakosság felvilágosításával igyekeznek a népességnövekedés által a lakásépítésre, oktatásra, munkahelyteremtésre, egészségügyi és szociális ellátásra, a közüzemi szolgáltatásokra, a szabadidős tevékenységeket ellátó létesítményekre, és a kormányzat szolgáltatásaira rótt terheket csökkenteni. Nyilvánvalóan nem fenyegeti ugyanez a veszély a csökkenő népességű fejlett országokat, és Magyarországot sem. Ld. részletesebben: Chang (1989), 235-236. old.

A népességnövekedés makroökonómiai elmélete szerint²⁰¹ nagyobb növekedési ütem már a munkásonkénti állótőke szintjének megőrzéséhez is egyre fokozódó tőkebefektetést és így megtakarítást igényel, ennek hiányában az új egyensúlyi állapot alacsonyabb munkásonkénti tőkeállomány és emiatt alacsonyabb fejenkénti kibocsátás mellett valósul meg. Van azonban ebben a fejtegetésben több félrevezető momentum is.

Először is, a népesség és a munkáslétszám nem azonos. A kettő közötti különbség a nem aktív népesség, aminek mutatója az egy dolgozóra jutó eltartottak aránya. Érthető, hogy a gazdasági hatékonyság szempontjából az a jó, ha ez az arány alacsony: ebben az esetben a jövedelem nagyobb részét lehet megtakarítani, nem beszélve az eltartottakkal járó általában magasabb egészségügyi és szociális költségekről. Különbséget tehetünk továbbá az idősebbek és a gyermekek rétege között is. Az utóbbiak ugyanis a későbbi munkásnemzedéket jelentik, és így minden társadalomban elengedhetetlen szükség van rájuk, míg a nyugdíjasok és csökkent munkaképességűek növekvő aránya elsősorban a társadalmi kiadásokat emeli, és bár a fejlett országokban szerepük megtakarításaik és vásárlóerejük miatt egyre jelentősebb, a növekvő társadalmi költségek számos megszorítást tettek szükségessé²⁰². Míg a fejlődő országokban a népességnövekedés elsősorban a fiatalok nagy számában és arányában mutatkozik meg²⁰³, a fejlett gazdaságokban éppen az idősebbek arányának növekedése és a születésszám elégtelensége jelent veszélyt a társadalmi-gazdasági egyensúlyra. A nyers termelékenységi mutatók (és ilyennek vehetjük a GDP/fő mutatót is) a kibocsátást az összlakosság egészére vetítik, ami rendkívül félrevezető az egyes országok nagyon is eltérő korfái miatt.

A munkáslétszám fenntartása és megfelelő ütemű növelése valamennyi fejlődő gazdaság alapvető szükséglete. A második világháború utáni konjunktúra idején (amikor még nem a termelést, hanem a munkaerőt telepítették át a gazdasági szükségleteknek megfelelően) a legtöbb fejlett országban munkaerőhiány lépett fel, amit a nyugat-németek török, spanyol, jugoszláv vendégmunkásokkal, a franciák a Maghreb-térségből érkezett bevándorlókkal, az angolok a korábbi gyarmatbirodalom lakóival oldottak meg. A jelenség nem korlátozódott a kapitalista országokra, mint azt az NDK-ban dolgozó vietnámi vendégmunkások mutatják, de

²⁰¹ Dornbush (1989), 666-668. old.

²⁰² Így például az Unió több országában kellett 2004-ben emelni a nyugdíjkorhatárt és csökkenteni a kedvezményeket és juttatásokat, hogy a társadalombiztosítás pénzügyi egyensúlya fenntartható legyen.

²⁰³ Törökországban a közelmúltban közel 50%-ot tett ki a fiatalok aránya a népességben, és ez a kevésbé fejlett országokban még inkább jellemző lehet.

még hazánkban is dolgoztak szlovák bányászok (ugyanakkor például nem sorolhatjuk ide a Szovjetunióban először hadifoglyokként, később nemzetközi megállapodások és projektek keretében dolgozó magyarokat). Hasonló szerepet töltenek be a volt telepesgyarmatokon a bevándorlók, Amerikában, Kanadában, Ausztráliában a mexikóiak, kínaiak, perzsák, indiaiak, stb. Külön előnye ennek a megoldásnak a fogadó ország számára, hogy a munkaerő mennyiségét úgy tudják növelni, hogy annak felnevelési és oktatási költségei nem őket terhelte, sőt, a vendégmunkások és feketemunkások esetében a szociális terhek és költségek nagy része alól is mentesülnek. Minthogy a fejlett országokban napjainkban a népességnövekedés kizárólagos forrása a bevándorlás, joggal feltételezhetjük, hogy annak hatása azonnal megmutatkozik a munkaerő létszámának emelkedésében is. Ez azonnal használható inputot jelent a gazdaság további fejlődéséhez²⁰⁴ (általános esetben az átlagos bérszínvonal leszorításával a gazdaság versenyképességét is növeli) – szemben a vizsgálatunkban szereplő országok többségével, ahol a népességnövekedés az inaktív népesség körében jelentkezik elsősorban (magasabb születésszám esetében a fiatalkorúaknál, a halálozási mutatók javulása esetében pedig elsősorban a nyugdíjasoknál). Utóbbi esetben feltételezhetjük, hogy a népességszám emelkedése csak mintegy 17-23 év elteltével kezd pozitív hatást gyakorolni a gazdaság működésére, addig kizárólag többletterheket jelent – a népesség csökkenése azonban mind rövidebb (kevesebb munkaerő), mind hosszabb távon (korösszetétel átalakulása) kellemetlenül befolyásolja a gazdasági növekedés esélyeit.

A rendelkezésre álló adatbázisok segítségével a népességnövekedés és a gazdasági növekedés üteme közötti összefüggést is megvizsgáltam. Bár a kapcsolat gyengesége miatt korrelációról nem beszélhetünk, az átlagok alakulása azt mutatja, hogy a népességnövekedés kedvező, a csökkenés pedig negatív hatással van a növekedésre. (Érdekes, hogy az abszolút mutatók nulla népességnövekedés mellett is pozitív fejlődést mutatnak, míg az Egyesült Államokhoz képest mért relatív fejlettségben való felzárkózáshoz a regresszió szerint már népességgyarapodás szükséges.) Úgy tűnik, viszonylag korlátozott érvényessége van annak a javaslatnak, miszerint az egyes országok a népességnövekedés ütemének csökkentésével fokozni tudnák jólétüket (enyhíteni szegénységüket). Ez kizárólag az immár alacsony halandósággal, de még magas születésszámmal rendelkező, ún. demográfiai átmenet szakaszában lévő fejlődő országokra igaz, ahol a magas születésszám eredményeképpen az

²⁰⁴ Huntington (1996), 204. old. is ennek ad hangot, amikor megjósolja, hogy a bevándorlás korlátozásával Európa hosszabb távon „munkaerő-hiánnyal és ebből adódóan lassabb növekedéssel” nézhet szembe.

eltartottak száma kezelhetetlen mértéket ölt. A legalább közepesen fejlett országok esetében ez a probléma egyáltalán nem jellemző, sőt, a népesség fogyása jelent komoly társadalmi veszélyeket ugyanúgy az eltartottak számának és arányának emelkedése miatt. Az egyik oka Észak-Amerika vezető szerepének, hogy ebben a régióban a növekvő népesség (és a népesség növekedésének itt már a „mezőgazdaság korában” sem voltak természetes korlátai: a farmercsaládok a bőségesen rendelkezésre álló termőföld tudatában vállaltak 12-15 gyermeket) egyre bővülő piacot eredményez. Másrészt az építőipar folyamatosan a gazdaság egyik húzóágazata, a fogyasztási cikkek kereslete szüntelenül emelkedik, és a munkaerő-kínálat bővülése folyamatosan alacsony szinten tartja a népességen belül az eltartottak arányát. A nagyobb piacok okozta skáláhozadéka, ezáltal a szolgáltatások, a szállítás, és a tőkebefektetések hatékonyságának emelkedésére már az 5.7 fejezetben utaltunk – természetesen ez is velejárója a nagyobb népességnek.

A világ három legfejlettebb gazdasági térsége közül az öregedő népesség leginkább Európát fenyegeti – nemcsak a demográfiai trendek miatt (az Japánban is hasonló), hanem a szociális ellátórendszer viszonylagos fejletlensége miatt a másik két régióban. A korlátozott egészségügyi szolgáltatások (Egyesült Államok) és az alacsony állami nyugdíjak nemcsak az állam többletkiadásait csökkentik, de a magánemberek megtakarítására is ösztönzően hatnak. Magyarország helyzete ebben a tekintetben tipikusan európai volt a huszadik század folyamán – 1932 óta a születésszám az egyszerű reprodukciós szint alatt van²⁰⁵, ezt azonban 1981-ig ellensúlyozta az idősebb korúak arányának növekedése a lakosságban, így a népesség láthatóan csak ekkortól kezdett csökkenni.

Magyarország második világháborús embervesztesége meghaladta a félmillió főt, ráadásul a gazdasági fejlődés szempontjából még ennél is jelentősebb a kár. Mind a katonák, mind a hadifoglyok a munkaképes és aktív korú lakosságból kerültek ki. Ezen kívül mind a nagy számban elpusztult zsidóság, mind a háború elől, majd a kommunista hatalom elől nyugatra menekült lakosság a gazdaságban kulcspozíciót töltött be: értelmiségiként (kutatók, tanárok, orvosok, irodalmárok, művészek) a társadalom fejlődését, vagy gazdasági szereplőként (vállalkozók, tőkések, nagybirtokosok, gazdasági tisztviselők, gazdasági szakemberek) a gazdaság közvetlen működtetését szolgálták. Ennek a hatalmas veszteségnek a hatása a statisztikákban nem kimutatható (hiszen azok jogosan vagy jogtalanul gyors helyreállítást és a világméretű konjunktúrával párhuzamosan a háborút megelőző éveknél

²⁰⁵ Romsics (2001): 188. old.

dinamikusabb fejlődést mutatnak), de senkinek sem lehet kétsége affelől, hogy ezen anyagi és humán erőforrások birtokában akár a szocialista, akár egy helyette potenciálisan fennmaradó kapitalista rendszer sokkal jobb eredményekre lett volna képes.

A népesség csökkenésének megállítására tett lépések tehát a gazdasági növekedés szempontjából mindenképpen előremutató lépésnek tekinthetők, és ebből a szempontból a Ratkó-féle igen drasztikus rendeletek, vagy a gyés és a bölcsődék felállítása egyaránt említést érdemel²⁰⁶. A '70-es években rövidtávon (sajnos csak átmeneti jelleggel) valóban sikeres volt ez a politika, a gyermeküket nevelő családok azonban mind a mai napig kedvezőbb helyzetben vannak Magyarországon, mint Nyugat-Európa országaiban, nem is beszélve a világ többi régiójáról. A 3 éves gyermeknevelési szabadság egyedülálló lehetősége mellett megemlíthető az államilag finanszírozott bölcsődei és óvodai hálózat, és az önkormányzatok által biztosított és sok esetben támogatott tanintézeti étkeztetés is – és a kedvezmények rendszere a rendszerváltást követően még tovább bővült adókedvezményekkel, beiskolázási támogatásokkal, gyermekek után járó további szabadnapokkal és kedvezményes nyugdíjkorhatárral az anyák esetében. Ezek az intézkedések sajnos továbbra sem fordították meg a kedvezőtlen tendenciát, de mutatják, hogy az utóbbi három évtizedben a magyar kormányzat számára a kérdés folyamatosan kiemelt jelentőséggel bírt, és – bár ennek anyagi vonzata megterheli a koraszülött jóléti állam költségvetését, valamint a számos kedvezmény negatívan befolyásolja a magyarországi működőtőke-befektetések kilátásait – a lakosság jólétéhez érzékelhetően hozzájárult.

A lakosságszám és a munkaslétszám aránya az aktivitási rátától és a munkanélküliségtől is függ. Az aktivitási ráta maga is a lakosság korfájától (melynek kedvezőtlen alakulása az utóbbi időszakban nemcsak Magyarországot, hanem a legtöbb európai fejlett országot sújtja) és az aktív korú népesség munkavállalási hajlandóságától függ. Az 50-es évek gazdasági növekedése mögött Magyarországon éppen a korábban nem dolgozók (főként a női munkaerő) munkába állítása állt, ezzel az egyik legfőbb input-tényezőt emelve meg. A fentebb említett jóléti szolgáltatások éppen e folyamatnak a következményei: a bölcsőde, óvoda, napköziotthonos iskola iskolai étkeztetéssel. A széleskörű foglalkoztatás az aktivitás növelésével az eltartottak számát is csökkentette, ennek költségeivel együtt.

²⁰⁶ Ezen a téren a legdrasztikusabb (és következményeiben legembertelenebb) intézkedéseket Románia hozta térségünkben, ami mögött az 1966-ban meghirdetett 30 milliós Románia terve húzódott meg. Ld. Berend (1999), 167. old.

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Hollandia	41.5	39.8	38.3	36.1	34.0	31.3	30.0	28.2	27.1	26.3	26.2	25.9
Norvégia	39.2	38.1	37.0	36.6	34.2	32.0	28.9	28.2	27.5	27.2	26.4	26.0
Dánia	39.8	38.3	36.9	39.5	36.8	34.4	31.6	29.8	28.6	28.9	29.0	28.6
(Ny-)Németo.	45.6	43.4	41.3	39.6	37.5	34.4	33.2	31.8	29.5	29.2	28.1	27.6
Svédország	38.4	37.7	36.0	35.0	32.9	30.4	28.7	29.2	29.6	31.0	30.9	30.1
Franciao.	39.3	39.1	38.7	38.4	36.5	34.2	32.4	30.1	29.9	29.6	28.6	27.5
Svájc	40.2	38.6	37.0	36.5	35.8	34.0	32.6	31.5	30.8	30.7	30.3	29.3
Olaszo.	37.1	37.5	38.0	35.6	35.8	33.5	32.9	31.9	32.1	31.4	31.3	30.6
Finno.	39.1	38.3	37.4	37.8	36.1	34.6	33.6	32.9	32.2	32.4	31.9	31.6
Ausztria	40.4	40.0	39.6	38.3	37.0	35.4	33.5	32.8	32.3	30.0	29.3	28.6
Anglia	40.6	41.3	40.8	39.6	37.7	35.2	33.6	33.2	32.6	32.1	31.7	31.0
Belgium	46.2	45.0	43.7	40.1	36.7	34.8	33.2	33.2	32.6	31.6	31.1	30.5
Szovjetunió	37.4	36.7	35.9	35.3	34.7	34.1	33.6	33.2	32.8			
Magyaro.							36.9	33.4	32.8	33.9	34.4	34.5
Spanyolo.	39.5	39.1	38.8	39.9	41.0	40.5	38.3	35.6	35.0	34.9	34.8	34.3
USA	38.6	39.7	38.9	39.3	38.2	36.0	35.4	35.5	35.3	35.7	36.0	34.8
Argentína			39.6	39.1	38.5	38.1	37.7	36.6	35.5	36.2	36.5	36.5
Brazília			40.8	41.0	41.1	39.6	37.9	37.0	36.0	35.7	35.3	35.5
Portugália	45.1	43.5	42.0	40.8	39.5	38.3	37.1	35.8	36.1	35.0	32.9	32.8
Lengyelo.									36.3	37.6	38.1	37.9
Görögo.	44.7	43.6	42.6	41.8	41.0	39.8	38.3	37.3	36.7	37.0	36.8	36.7
Írország	46.9	45.6	44.3	42.8	41.2	39.5	37.3	36.5	36.8	35.3	32.5	31.5
Japán	37.7	37.6	40.0	39.5	39.5	37.5	38.2	38.4	37.5	35.7	34.1	33.4
Chile			38.8	38.3	37.6	37.4	37.0	37.6	38.0	38.4	37.8	37.8
Mexikó			41.1	40.5	39.7	39.5	39.2	39.5	39.5	40.3	41.3	40.3
Ciprus									40.2	40.6	40.4	40.2
Hong Kong	53.7	51.8	49.9	48.5	46.9	45.8	45.1	44.6	44.1	44.0	43.8	43.7
Szingapúr	48.5	47.8	47.2	46.9	46.5	46.0	45.3	44.9	44.4	44.4	44.2	44.2
Tajvan	52.9	53.0	53.0	53.3	53.5	50.5	49.3	46.9	45.3	44.9	43.7	42.1
Dél-Korea				43.3	43.6	47.8	48.6	49.7	48.4	48.0	47.7	45.7

18. táblázat. Heti átlagos munkaórák alakulása (éves átlagolás), 1950-2004²⁰⁷

A munkaerő létszámának bővítése a klasszikus közgazdasági gondolkodás szerint termelékenységének csökkenésével is jár, és általánosságban elmondható, hogy a „kapun belüli munkanélküliség” jelenségével ez fokozottan igaz volt (e politika további hatásai között szerepel a szociális költségek és a bűnözés alacsonyabb szintje, ugyanakkor a munkamorál romlása – mindemellett persze legfőképpen anyagilag nem volt fenntartható). Ahogy a rendszerváltáskor a volt állami vállalatok egy része megszűnt, más részénél pedig az új tulajdonos építette le a létszámot, ismét megjelent a második világháború előtt súlyos méreteket öltő munkanélküliség. A rendszerváltó gazdaságok között és még a nyugati szociális piacgazdaságokhoz képest is azonban ennek szintje viszonylag elfogadható mértékű maradt.

A létszám mellett a munkaerő mennyiségét az átlagos munkaidő befolyásolja. Ugyan a szocializmus alatt a részmunkaidős foglalkoztatás szinte ismeretlen volt, a Kádár-rendszerben a hivatalos munkaidő folyamatos csökkenése a jólét növelése mellett a rendelkezésre álló

²⁰⁷ GDC adatbázis alapján, saját átszámítással.

munkaidőalapot csökkentette. A munkaórák alakulását más országokkal összevetve az alábbi 18. táblázat tartalmazza.

A táblázat adatai csökkenő sorrendjükkel mutatják, hogy a magyar szintnél alacsonyabb munkaidőkkel csak a lényegesen magasabb fejlettségű országok rendelkeznek, és viszont, a felzárkózásban sikeres ázsiai és európai peremországok kivétel nélkül többen dolgoznak. Ebből a szempontból csak a Szovjetunió adatsora meglepő, mely a korabeli viszonyok között kimondottan alacsonynak számított.

A huszadik századi magyar fejlődésben a munkaerő mennyiségének mindvégig kiemelkedő szerep jutott: a két világháború között a munkanélküliség akadályozta a gazdasági potenciál kihasználását, a háború után a munkáslétszám felduzzasztása adta a növekedés fő forrását, majd a Kádár-rendszerben a formális foglalkoztatás és a munkaidő jóléti intézkedésekkel párhuzamos csökkentése további inputokat vont el a gazdasági növekedéstől.

6.3. A munkaerő minőségi mutatói

A termelési tényezőket sokáig homogénnek tekintették, a tőke és a munkaerő éppúgy standard minőséget takart, ahogy a konyhai receptekben a cukor és a só, és az árutőzsdéken az olaj vagy a búza. A tőke esetében ez jogos is volt, idővel azonban világossá vált, hogy a munkaerő, mint input hatékonysága a létszám mellett egyéb tulajdonságaitól is függ. Ezek a tulajdonságok pedig többnyire elsajátíthatóak, idővel és tanulással fejleszthetőek, összeadva pedig társadalmi szinten felhalmozhatóak, aminek felismerése vezetett a humán tőke kifejezés bevezetéséhez.

A munkaerő minősége természetesen szakmánként és foglalkozásonként eltérő mutatókkal mérhető, ahogy az elvárások is változatosak, így mérésére közvetlenül nincs módunk. Általános ugyanakkor az a felfogás, miszerint az iskolai oktatás átlagos időtartama meglehetősen jó mutatója az adott társadalom tanulási hajlandóságának, tudásszintjének, kreativitásának, nyelvtudásának és ha lehet ezt mondani: szorgalmának. Jobb híján én is ezzel a mutatóval foglalkozom ebben a fejezetben, nem feledve ennek kényszermegoldás jellegét.

Az iskolai oktatásról rendelkezésre álló statisztikák általában az általános iskolát végzettek, középfokú végzettségűek és felsőfokú diplomával rendelkezők szerint osztják négy csoportra a felnőttkorú lakosságot, és ezek arányát mérik a teljes sokasághoz. Általános tapasztalat szerint a magasabb végzettséggel rendelkezők könnyebben kapnak állást és jobb

állásokat kapnak²⁰⁸, magasabb a fizetésük, mert magasabb a termelékenységük is²⁰⁹. Ebből következik, hogy a magasabb átlagos képzettségű társadalmak magasabb átlagos termelékenységük folytán magasabb GDP-t tudnak előállítani, és következésképpen az iskolázottság szintjének emelésével hosszútávon a gazdasági növekedés üteme fokozható. Bár az összefüggés közvetett, munkahipotézisként elfogadva nézzük meg, hogy a felsőfokú oktatásban résztvevők nagyobb aránya valóban nagyobb GDP/fő szinttel, illetve magasabb növekedési rátával jár-e együtt.

Megvizsgáltam az egyes országok adott évben mért gazdasági teljesítményét az egyetemi hallgatók lakosságon belüli arányának függvényében.²¹⁰ A vizsgált adatsorok közül még a leginkább szignifikáns összefüggést mutató GDP USA-hoz mért relatív szintje adatsor is alig 12% korrelációt mutat (ugyan senki sem feltételezhette, hogy az országok felzárkózási üteme kizárólag az egyetemi hallgatók számától függ, amit a 100% korreláció jelentene statisztikailag), a többi adatsor gyakorlatilag semmilyen összefüggésre nem utal (1-2%). Logikus ugyanakkor feltételezni, hogy az USA-hoz mért fejlettség esetében is fordított az összefüggés, azaz éppen azért magasabb a hallgatók száma, mert gazdagabb az ország, és nem fordítva. A gazdasági felzárkózást ugyanennek a mutatónak a változása jelenti, annak alacsony korrelációja és gyakorlatilag teljesen egyenes vonala azonban azt mutatja, hogy a felzárkózásban az egyetemi oktatásban résztvevők aránya nem játszik szerepet. (Megjegyzem nehéz is lenne, hiszen mint a HDI-számítások során láthattuk a 3.3. fejezetben, valamennyi ország között az egész évszázad során kivétel nélkül magasan az Egyesült Államokban volt a legnagyobb a hallgatók aránya – ami viszont nem feltétlenül véletlen).

Ellenőrzésképpen saját számításaimat egy néhány éve publikált OECD-kiadvány eredményeivel vettem össze, mely 180 eurorégióban elemezte a lakosság adott szintű

²⁰⁸ Theodore Schultz szerint ugyan ez nem az iskolában elsajátított tudás, hanem a magasabb iskolai végzettséghez feltételezhetően szükséges eleve jobb képességeik miatt van – és nem zárhatjuk ki, hogy legalább részben igaza van.

²⁰⁹ Ez természetesen vitatható, hiszen sok értelmiségi hivatás esetében nem fizikai termék vagy szolgáltatás előállításáról van szó, így például a tanárok (kutatók, orvosok, stb) GDP-hez történő hozzájárulását is jobb híjján a fizetésükkel mérik. A két világháború között a diplomás állástalanság miatt, vagy a szocialista rendszerben ideológiai okokból a magasabb végzettségűek nem feltétlenül kerestek többet, így végső soron mért termelékenységük is alacsonyabb volt.

²¹⁰ Korábban említettem, hogy a lakosság egészéhez mért adat nyers mutatónak tekintendő, mert függ az egyetemista korú népesség lakosságon belüli arányától – tisztított mutatók hiányában azonban továbbra is ezt voltam kénytelen alkalmazni.

végzettséggel rendelkező hányada, illetve az egy főre jutó GDP szintje közötti összefüggést. A különböző mutatók alkalmazása csak kis részben indokolja az eredmények különbözőségét: a kutatás korrelációs együtthatója 0.27 volt, igaz, számottevően alacsonyabb, mint a középfokú végzettségre kapott 0,56, illetve az általános iskolára kapott -0,60.²¹¹ Hogy saját elemzésemben az egyértelműen pozitív korreláció ellenére az összefüggés a mutatók között még ennél is gyengébb, nagyrészt a vizsgálatba bevont országok sokkal alacsonyabb fejlettségének, és a vizsgálat kortárs stock-változók helyett 100 éven keresztül mért flow-változók alkalmazásának köszönhető. Egy az idézett OECD-tanulmányban devianciaként jelentkező érdekesség segít eme feltételezésem igazolásában: a felmért 180 régió közül az 5 legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező régió egyben az 5 legmagasabb legalább középfokú végzettséggel rendelkező régió is. És mind az öt a volt NDK területén található! A tanulmány által adott két lehetséges magyarázat²¹²:

- a. ezekben a régiókban az alapfokú és középfokú oktatás nem felel meg a régió gazdasági követelményeinek
- b. a régióbeli cégek nem használják ki megfelelően a rendelkezésükre álló potenciális tudást.

A keletnémet munkanélküliségi szint ismeretében a második magyarázat kétségtelenül jogosnak tűnik, én azonban az első lehetőségre szeretném felhívni a figyelmet. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy az OECD-tanulmány szerint a gazdasági fejlettség sokkal inkább a legalább középfokú végzettséggel rendelkezők arányától függ, semmint az egyetemi diplomásoktól, leginkább azért, mert az egyetemi tananyag jelentős része gazdaságilag nem alkalmazható.²¹³ Az összefüggést a példa kedvéért a magyar felsőoktatásra alkalmazva megkockáztatható, hogy az ógörög nyelvészet mellett bizony még a mérnökök és közgazdászok oktatásában is sok (volt?) a napi vállalati gyakorlatban nem alkalmazható, vagy éppen az ott szükséges, de a főiskolákon, egyetemeken nem oktatott tananyag. Hozzájárult ehhez a vállalati tapasztalattal, idegen nyelvtudással és a legmodernebb tudományos ismeretekkel nem rendelkező oktatók magas aránya (különösen a vidéki főiskolákon), az intézmények gyenge eszköz-ellátottsága, és megfelelő tankönyvek hiánya. Ha mindezt figyelembe vesszük, a számításaimban kapott gyengébb korreláció a vizsgált szélesebb korszak és a résztvevő országok körének ismeretében talán nem is annyira meglepő.

²¹¹ OECD (2001), 36-38. old.

²¹² OECD (2001), 37. old.

²¹³ OECD (2001), 98. old.

Itt ismét szeretném felidézni, hogy az iskolai végzettséggel szándékunk szerint a munkaerő minőségét szeretnénk mérni, a kettő közötti összefüggés pedig nemcsak hogy nem automatikus, hanem például a volt szocialista országok esetében bizonyítottan nem áll fenn. Fukuyama idézi²¹⁴, hogy a két Németország egyesítése után a volt NDK területén megtelepülő vállalatok menedzserei a klasszikus német erényeknek, mint a munkafegyelem és precizitás, nyomát is alig találták a keletnémet munkásaik magatartásában (összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb képről számolva be, mint például az e tekintetben már alkalmazkodott nyugati török vendégmunkások esetében). A keleti blokk valamennyi országára igaz, hogy a szocializmus felmérhetetlen károkat okozott az emberek (munka)erkölcsében – a jó hír az, hogy ez a folyamat a rendszerváltást követően lassan megfordult, és ma már általában javuló tendenciát mutat²¹⁵.

Amikor a munkaerő minőségéről beszélünk, értelemszerűen nem csak a fizikai dolgozók szakképesítéséről és motiváltságáról van szó, hanem a magasabb végzettségű szellemi munkát végzőkről és a vállalatok, intézmények, végső soron az ország vezetőiről is. Egy a versenyképességgel foglalkozó washingtoni intézet kutatásai szerint a termelékenység, és így közvetve az országok közötti versenyképességet a munkások képzettségénél sokkal inkább a vezetők képessége befolyásolja a munkások képzésére, vezetésére, a vállalat irányítására.²¹⁶ Nem kell külön hangsúlyozni, hogy ez nemcsak a vállalati vezetőségre igaz, mint ahogy az is köztudott, hogy a „banánköztársaságok” katonai diktátorai és a szocialista államok pártfőtitkárai nem szakmai kvalitásaik alapján kerültek kiválasztásra.

Magyarország – ebben a tekintetben sem kirívó – példáját kortárs beszámolók sokasága ismerteti²¹⁷: a háború után a korábbi szakmai tapasztalatokkal, idegen nyelvtudással, szakirányú végzettséggel rendelkező réteget szinte egyik napról a másikra felváltotta egy mindezeket nélkülöző, de politikailag lojális vezetőség, ami a beruházások hatékonyságának

²¹⁴ Fukuyama (1997), 285. old.

²¹⁵ Ezt számos saját tapasztalatom támasztja alá, 8 év munkatapasztalat két különböző szektorban tevékenykedő külföldi szakmai befektetőnek privatizált volt állami vállalatnál, azon számtalan vállalat, melyekkel ezen évek alatt munkából kifolyólag kapcsolatban álltam, illetve családi és baráti kapcsolatok révén szerzett tapasztalatok. A javulás egyértelműen a vállalatok piaci versenyben való helytállási kényszerének, a valódi tulajdonosi érdek megjelenésének, és a megélhetés és munkaerkölcsök közötti szoros kapcsolat helyreállításának következménye.

²¹⁶ Ld. Kellison (2004) összefoglalását a McKinsey Global Institute termelékenységi tanulmányáról.

²¹⁷ Pl. Kornai (1990)

és a termékek minőségének zuhanásszerű esését váltotta ki. Érdekes módon a munkások – őket nem cserélték le, de soraikat felhígították – esetében a minőségbeli esés fokozatosabb volt, a tapasztalatlan és nem megfelelő képzettségű újonnan felvettek mellett elsősorban az ösztönzők rendszerén keresztül valósult meg, mely többnyire a mennyiségi normák irreális emelését jelentette. Véleményem szerint ugyanakkor a dolgozók munkaerőköltségei a szocializmus korai éveiben a későbbiekhez viszonyítva csekélyebb romlást mutattak – a hidegháborús feszültségek idején, a szinte hadikommunizmus jelleggel kierőszakolt munkaerő- és termelés-bővülés idején nem is romolhattak jobban. Az 1956-os forradalom gazdasági oka éppen a munkások (beleértve a mezőgazdaságban dolgozókat is) teljesítményének fokozása és reálbérének csökkentése volt, és éppen ezért volt a kádári konszolidáció egyik legfontosabb eleme e tendencia megállítása, a munkaterhek csökkentése és az anyagi és szociális jólét kiterjesztése. Ez a változás kiegészült a munkaerő-tartalékok kimerülése okozta munkaerő-hiánnyal, az eredmény pedig a teljesítménytől nagymértékben független anyagi biztonság lett, ami viszont a munkaerőkölcsök gyors romlását okozta. A kapun belüli munkanélküliség, a munkamorál alacsony szintje („kis pénz – kis foci”), a köztulajdon semmibe vétele („Tiedé? – Nem. – Akkor mit érdekel?”) az állami vállalatok eszközeire is jellemzővé vált. Az egyre terjedő másodállások érdekében a főállás egyre inkább csak alibivé vált, esetleg ahhoz munkaeszközöket szolgáltatott (ld. gazdasági munkaközösségek). Ez a hozzáállás sajnos igen gyorsan a kultúra részévé vált, és a mindennapi élet minden területét beárnyékolta. Különösen károsan hatott, hogy az általános áruhiány következtében kialakult a vevők versenye²¹⁸, ami a kereskedelemben és szolgáltatásokban dolgozók alacsony motivációján keresztül a hozzáállásukig, a megtermelt áruk és nyújtott szolgáltatások minőségéig mindenre károsan hatott. Míg a nyugati gazdaságokban a vállalat közvetlen érdeke azonosulni a vevői elvárásokkal, a dolgozóké pedig a vállalati érdekekkel, addig ez a szocialista országokban hovatovább ritka kivételnek számított, és ezen a 60-as években megindult reformok is alig tudtak változtatni.

Bár mint fentebb jeleztem, az oktatási mutatók mennyiségi jellegüknél és közvetett korrelációjuk miatt nem igazán alkalmasak a munkaerő minőségének, az abban jelentkező változások követésére, az oktatásnak mégis kulcsszerepe van a minőség javításában. A HDI-mutatók rekonstruálásában (3.3. fejezet, 6. ábra) ugyan az egyetemi hallgatók lakosságon

²¹⁸ Mint a megvalósult szocializmus tapasztalatait a klasszikus közgazdaságtanba beépítő Kornai rámutatott, verseny mindenképpen van a gazdaságban, ha nem az eladók versenye, akkor a vevőké, a kereslet-kínálat viszonyainak megfelelően.

belüli arányával vettem figyelembe az oktatás területének fejlődését, ugyanakkor, amikor oktatásról beszélünk, az alap- és középfokú oktatásnak, sőt, a folyamatos továbbképzésnek is nagy jelentősége van.

Magyarország a közoktatás terén történelmi elmaradottsággal rendelkezett Európa centrumának fejlett országaihoz képest, a 19-20. század fordulóján azonban gyors ütemben terjesztették ki a népiskolai oktatást a lakosság mind szélesebb körére, így az analfabétizmus területén a 20. században már nemzetközi összehasonlításokban fokozatosan megszűnt a lemaradásunk.²¹⁹ A két háború között ugyan a népiskolák száma újabb 23%-kal bővült, a fejlesztés fókuszja ekkoriban azonban áthelyeződött a középiskolákra, a mennyiségi bővülés helyett (16-21%) azonban inkább az oktatás szellemiségének és minőségének átalakítása jellemezte a korszakot. Bár nincs okunk kételkedni az oktatás nemzetközi színvonalon is magas minőségében (amit elsősorban a nemzetközileg elismert tudósok és művészek az egész magyar történelem során legnagyobb koncentrációja jelez²²⁰), az egyetemi hallgatók száma és aránya a két háború között még csökkent is, nemzetközi összehasonlításban jelentős lemaradást szerezve. A 10 ezer főre jutó hallgatószám 1936-ban mindössze 11,5-nél elérte az évszázados minimumot (az első világháború éveit kivéve). Ekkoriban a megfelelő adat Bulgáriában 13,2, Romániában 17,7, Görögországban 12,8, Argentínában 19,8, Chilében 13,4, Japánban 22,6, Finnországban 31,6, az Egyesült Államokban pedig 94,2 volt, és csak olyan országok maradtak el mögöttünk, mint Lengyelország (4,2), Jugoszlávia (9,8), Portugália (9,2), Mexikó (6,5), Thaiföld (8,2). A többi év vizsgálata hasonló eredményeket mutat, hiszen a gazdasági válság okozta visszaesés a létszámban világszerte ekkoriban érte el csúcspontját.

A középiskolai és felsőoktatás mutatói Magyarországon csak a háború utáni években emelkedtek, az oktatás demokratizálásának látványos megnyilvánulásaként – igaz, a hirtelen képzett tanerők és tanulók tudásának minőségét illetően jogos kételyek merülnek fel.²²¹ A demokratizálás oktatási mutatókat javító hatása világjelenség volt, a magyar felzárkózás így

²¹⁹ 1925-ben már csak 15%, 1941-re pedig 7,3% volt az analfabétizmus aránya a felnőtt lakosságban, a tőlünk nyugatabbra jellemző legfeljebb 5% és a tőlünk keletebbre és délebbre jellemző 40% közül egyértelműen magasabb fejlettséget mutatva. Romsics (2001), 177. old.

²²⁰ Különösen a műszaki és az alaptudományok területén igen előkelő a névsor, ld. Romsics (2001), 184-186. old. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a magyar Nobel-díjasok kivétel nélkül a két háború között iskolarendszer végzettjei vagy oktatóként résztvevői voltak.

²²¹ Romsics (2001), 360-365. old.

az abszolút számok emelkedése ellenére (részben a '68-as visszaesés, majd általánosan inkább stagnáló tendencia miatt) 1965-ben megállt, majd 1976-tól a rendszerváltásig a lemaradás egyre fokozódott. A negatív trend ellenére a 90-es években a privatizációs folyamatok megindulásakor Magyarország mellett szóló érvként szerepelt szakképzett munkaerő-állománya és kiaknázható K+F kapacitása, ami ellentmondani látszik a fenti statisztikáknak, mindaddig, amíg nem a nálunk is rosszabb mutatókkal rendelkező beruházási célozásokhoz viszonyítjuk a hazai adatokat. Magyarország adatsorai ugyanis nagymértékben általános közép-kelet-európai tendenciákat követtek, és például a régió legnagyobb piacával rendelkező Lengyelország mutatóit jelentősen felülmúlták.

Az oktatás fejlődés szempontjából kiemelt jelentőségét mutatja, hogy a magyar közoktatás területén a század során számos reform igyekezett az ország minőségi és mennyiségi mutatóin javítani. A népiskolai oktatás bővítése a századelőn, majd a középiskolák reformja 1934-ben jelzik a korai kísérleteket. A két háború között előbb Klebelsberg, majd Hóman reformjait kiemelt költségvetési támogatás kísérte²²², és az ország kulturális fölényének kivívására tett erőfeszítések minden bizonnyal nagyban hozzájárultak a magyar tudósok e generációjának nemzetközi sikerességéhez. A két háború közötti állami közoktatásnak volt egy jellegzetessége, mely leginkább a francia – azóta is jellemző – oktatási viszonyokat idézte: a középiskolai tanárokat közhivatlanokká tették, és a minisztérium közvetlen irányítást és ellenőrzést gyakorolt felettük. Az autonómia modernizációs célú csökkentése a hatékonyság növelése mellett már a háború előtt is lehetővé tette politikai szempontok érvényesítését az oktatásban, a kommunista hatalomátvételt követően azonban egy további eszközt adott a diktatórikus kormányzat kezébe. A hatvanas évektől ez az ellenőrzés fokozatosan ismét fellazult és egyre inkább formálissá vált, míg a rendszerváltáskor, mint az ellenszenves központi hatalom megnyilvánulását, gyakorlatilag megszüntették – éppen akkor, amikor az új átalakítás a hatékonyság érdekében ismét erősebb központi irányítást és ellenőrzést igényelt volna.²²³ Az oktatásban bekövetkezett számszerű visszaeséssel egyidejűleg jelentkezett a rendszerváltást követően immár kontraszelekcióval, politikai szempontok előtérbe helyezésével kinevelt új tanárnemzedék többségbe kerülése a

²²² Az állami költségvetés 8-11%-át a kultusztárca kiadásai tették ki, ld. Romsics (2001), 174-176. old.

²²³ Még jól emlékszem, mikor 1990-ben a középiskolai diákok először fordultak petícióval az igazgatóhoz, és a tanár-diák nézeteltérésekben az igazgatók azóta egyre gyakrabban állnak a diákok oldalára. Az oktatás területén bevezetett demokrácia gyakran tapasztalható téves értelmezése, hogy a tanároknak joga van nem tanítani, a diákoknak pedig joguk van nem tanulni.

nevelői karban, ami az oktatás színvonala mellett a korábban magas etikai követelményekre is káros hatással volt.²²⁴ Mindezen átalakulások következtében a magyar oktatás korábban nemzetközi mezőnyben olyan jónak tartott színvonala immár az OECD-országok átlagát sem éri el, mint azt a 2000-ben és 2003-ban végzett PISA-felmérések eredményei mutatják²²⁵. Az OECD 29 kutatásban résztvevő tagállama közül csak 6 rendelkezik hazánknál rosszabb mutatókkal, köztük a hazánkhoz leginkább hasonló eredményt felmutató Egyesült Államok. Az oktatás jelentőségét a gazdasági fejlődés ütemére (sokkal inkább, mint jelenlegi szintjére) mutatják, hogy a 15 éves tanulók körében a szövegértésre és alapvető matematikai képességekre irányuló felmérésben a legjobb eredményeket olyan gazdaságilag is gyorsan fejlődő országok érték el, mint Finnország, Írország, Korea, Hong Kong, a gyengébbek között pedig Magyarország mellett Szlovákia, Oroszország, Törökország, Szerbia, Indonézia, Tunézia, Uruguay és Mexikó szerepelnek. Különösen szomorú, hogy Magyarország emellett még a különböző társadalmi rétegek közötti esélyegyenlőség tekintetében is a gyengén teljesítők között található (azaz a gimnáziumokban, vagy legalábbis egyes gimnáziumokban sokkal jobb az eredmények, míg a kedvezőtlenebb családi háttérrel rendelkező gyermekek még azonos iskolákban is jellemzően rosszabbul teljesítenek). Ezt is figyelembe véve pedig az összefoglaló táblázatban egyedül Magyarország szerepel az egyaránt átlag alatti teljesítményt és átlagosnál rosszabb esélyegyenlőséget nyújtó országok mezőjében. Az utóbbi három évben újabb visszaesést mutató Magyarországgal szemben figyelemre méltó, hogy például a régió belüli Csehország magasabb eredményekkel, nagyobb esélyegyenlőséggel, és javuló eredményekkel rendelkezik.²²⁶ A magyar hanyatlás okának kortárs szakemberek a tanárok (különösen a felsőoktatásban) alacsony fizetését, és a mennyiségi szemléletű fejlesztési politikát tartják²²⁷, mellyel azonban csak részben értek egyet – ld. a magyar fizetéseknel alacsonyabb cseh oktatói béreket, és Csehország régióban vezető oktatási eredményeit. A kutatás óta ráadásul a Medgyessy-kormány a minőségi elvárások teljes mellőzésével emelte jelentősen a közalkalmazotti béreket, a javuló eredményekre sarkalló ösztönzési rendszer közeljövőben történő bevezetésének esélyét is megsemmisítve.

²²⁴ Bár ennek megítélése rendkívül szubjektív, statisztikák a tanárok szabályokba (esetleg törvénybe) ütköző kihágásairól nincs, és különösen nem volt 1990 vagy 1945 előtt.

²²⁵ PISA = Programme for International Students Assessment

²²⁶ Ld. az OM honlapjáról letölthető rövid tájékoztatót, valamint Välijärvi et al. (2002), illetve az általuk is közzétett hivatalos eredményeket.

²²⁷ Polónyi István – Tímár János (2001)

A PISA-kutatás fókuszja is jelzi, hogy az alapvető képességek (olvasás, írás, számolás, elemzés és logikus következtetések levonása) fejlesztése – mely tipikusan az általános iskolákban kezdődik – az egyes országok gazdasági fejlődése szempontjából fontosabb, mint az iskolarendszerben töltött évek számának növelése. Magyarországon a rendszerváltás nemcsak az egyetemi hallgatók számának gyors emelkedését hozta, hanem ami a munkaerő minősége szempontjából sokkal jelentősebb, a vállalati tanfolyamok, menedzserképzők, munkanélküliek átképzése terén ugrásszerű változást jelentett, így enyhítve az utóbbi évtizedekben szerzett lemaradást. Az alapvető ismeretek és képességek megléte esetén ugyanis a dolgozók átképzése, a folyamatosan fejlődő technológiák követése nem okoz különösebb problémát. A folyamatos tanulás japán modellje, az életkortól függetlenül folyó erkölcsi és szakmai nevelés a munkaerő minőségének fontos eleme. A gyors iparosítás éveiben a szakmai ismeretek oktatása mellett a dolgozók erkölcsét is folyamatosan javítani igyekeztek, a nemzetközi szolidaritás, társadalmi munka, a kiemelkedő teljesítmények jutalmazása (sztahanovisták) – mind ennek voltak sajátos megnyilvánulásai. A Kádár-korszak konszolidációja után ez a folyamatos társadalmi nevelés nálunk hitelét veszítette – és ahogy a cserkészlet mintájára alakított úttörőmozgalom kimúlt a rendszerváltás idejére – az iskolai és munkahelyi nevelés is abbamaradt. Míg korábban a szocializmus társadalom-átalakító törekvéseinek megfelelően az általános iskolától a munkahelyekig pozitív példákat állítottak a lakosság elé, ez a tevékenység a rendszerváltás éveiben a minimumra csökkent, és ma már csak az uniós programok PR-kampányaira szorítkozik – ez lényegesen kevesebb annál, mint amit az olyan individualista kultúrájú, de határozott jövőképpel rendelkező országok folytatnak, mint Franciaország vagy Kanada. A társadalom hozzáállása itt az externális hatásokon és a közösségi szolgáltatások színvonalán keresztül közvetlenül is hat a gazdasági fejlődésre, de amennyiben ez a kultúra részévé válik – és a nemzetek kultúrája alakítható, mégpedig nemcsak negatív irányba –, a teljes munkaerő-állomány a japán munkavállalókhöz hasonlóan átképezhetőbbé, rugalmasabbá válik. Jánossy Ferenc (illetve az őt interpretáló Bekker Zsuzsa²²⁸) szerint éppen az a gátja a trendvonalától elszakadásnak, hogy a magatartásformákat, emberi reakciókat nem lehet rövidtávon átalakítani – véleményem szerint ugyanakkor a centrumhoz felzárkózó országok éppen erre törekedtek sikeresen. Fukuyama a fejlődésben a társas készség fontosságát tárgyaló munkájában olyan

²²⁸ Bekker Zsuzsa (1995)

további meghatározó készségekre is utal, mint a tisztesség, a takarékosági hajlam, a tehetség, a tudás, a vállalkozói energia, és a képzettség igénye.²²⁹

Kortárs források szerint a magyar gazdaságban már az ötvenes évek elejétől romlott a minőség, és azóta generációk nőttek fel ebben a munkamorálban²³⁰, ami rendkívül negatívan hatott a magyar fejlődésre. Szerencsére a rendszerváltás során a nyugati tulajdonosoknak privatizált magyar vállalatok tapasztalatai azt mutatják, hogy ezek a kulturális jegyek viszonylag gyorsan megváltoztathatóak, és megfelelő motiváció mellett a munkavállalók többsége képes alkalmazkodni. Továbbra is súlyos teher azonban a szocialista rendszer e kulturális öröksége azokon a területeken, ahol nincs etikai és szakmai nyomás (közszolgáltatások, oktatás, bürokrácia, nem privatizált állami vállalatok), vagy ez a nyomás nagyon áttételesen jelentkezik (új tulajdonosok, de változatlan menedzserréteg, akár külföldi szakmai befektető esetén is). A közoktatásban is uralkodó áldatlan állapotok annál is károsabbak, mert fiatal generációk egész soraira örökíti át a letűnt rendszer gazdasági növekedésre káros attitűdjeit, nem is beszélve arról a képzettségbeli lemaradásról, amit a fiatalok a sikeresebb országok jövőendő munkavállalóihoz képest elszenvednek.

6.4. A munka termelékenységé

Az egyes országok életszínvonala közötti különbséget jelentős részben a munka termelékenységében meglévő különbségekre vezetik vissza, melynek általános mutatószáma az egy lakosra, tisztított esetben egy dolgozóra, sőt egy munkaórára vetített nemzeti jövedelem. Gazdasági egyensúly esetén a munka termelékenységének növekedése limitálja a reálbérek emelkedését is, ami újabb ok a kitüntetett figyelemre. A termelékenység ezen mutató szerinti emelkedése azonban még mindig nagyobb ütemben nő, mint a reálbérek (bár itt természetesen szerepe van a dolgozók és tulajdonosok közötti alkunak is): a termelékenység ugyanis leginkább a tőkeellátottság szintjétől függ, és a tőke szintjének emelése ezen input tulajdonosainak is többletnyereséget kell biztosítson.

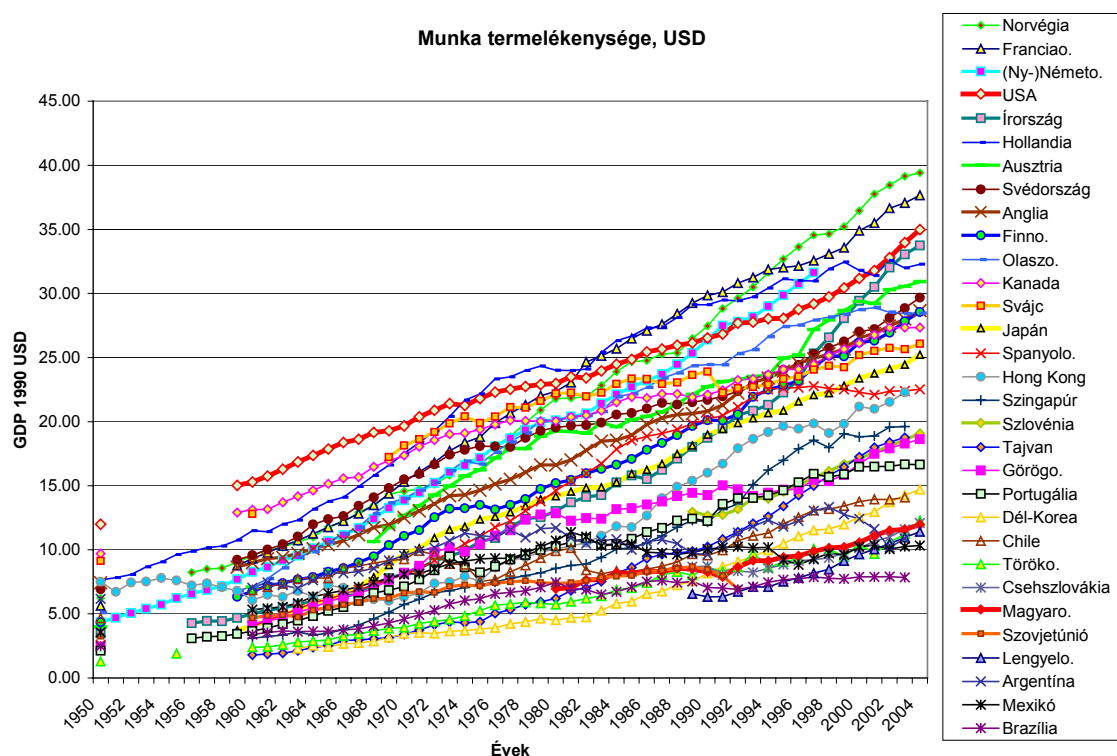
A növekvő termelékenység ugyanakkor romló gazdasági viszonyokkal is járhat együtt, ugyanis a termelékenység átlagos mutató lévén a kisebb termelékenységű munkavállalók elbocsátásával is emelkedik (példa erre a magyar rendszerváltás mellett a brit gazdaság a 80-as években²³¹). Adott tőkeellátottság mellett a termelékenységet pedig a technológia

²²⁹ Fukuyama (1997), 427. old.

²³⁰ Held (1992), 222. old.

²³¹ Ld. a www.economist.com lexikon „productivity” címszavát.

határozza meg, így ismét visszaérkezünk a gazdasági fejlődés trendvonalát fenti elemzésünkben meghatározó tényezőhöz. A termelékenység munkaóraóra osztott nemzeti jövedelem mutatószámának alakulását kiválasztott országok esetére a 26. ábra mutatja.

26. ábra. A munka termelékenységének alakulása 1950-2004 között²³²

Magyarország adatai sajnos csak 1980-tól állnak rendelkezésre, az 1991-es mélypontra zuhanás és az azóta tapasztalható újabb emelkedés jól követhető az ábrán. A munkaerő mennyiségének tárgyalásakor kimutatott relatíve alacsony munkaóraszám úgy tűnik, nem mentette meg hazánkat a szégyenletesen rossz helyezéstől: az ábra jelmagyarázata egyúttal a 2004-es sorrendet is tükrözi (ezért is nem tisztítottam meg az ábrát az átláthatatlanul sok adatsortól), mutatva, hogy a rendszerváltás előtti években termelékenységben megelőzött Dél-Korea mellett Törökország is (igaz, a török adatok azután 1992 és 2003 között ismét alattunk voltak). Az egyetlen régió, mely általánosan romló tendenciát mutat, ismét Latin-Amerika, ezt azonban a volt szocialista országok követik a ranglétra alján (Magyarország a Szovjetunióval nagyon szoros hasonlóságot mutat, a

²³² GDC adatbázis alapján

csehszlovák²³³ adatok némileg jobbák, a lengyelek pedig rosszabbak voltak). A régió legerősebb országa az itt kivételesen külön szerepeltetett Szlovénia, Görögországgal és az ázsiai kistigrisekkel azonos színvonalon. A szabadidővel korrigált GDP/fő adatokkal természetesen nagy a korreláció, és ez különösen a fejlettebb országok sorrendjénél jelentkezik is: a legmagasabb mutatóval Norvégia, majd Franciaország, Németország és az USA rendelkezik.

A 6.2. alfejezet összefoglalását csak alátámasztják az itt kapott adatok, és egyúttal rámutatnak, hogy az alacsonyabb munkaóraszám sajnos alacsonyabb munkahatékonysággal is párosul, ami nagymértékben rontja nemcsak egy távol-keleti, de még egy ír vagy spanyol típusú felemelkedés esélyét is.

6.5. Gazdasági környezet - Kultúra és innováció

Friedrich List nemzeti gazdaságtana óta (melyben az angol közgazdászok által propagált szabadkereskedelemmel szemben a fejlődő német ipar számára szükségesnek tartotta a védővámokat) folyik a vita a szabad verseny és a protekcionizmus hatékonyságáról, alkalmazási lehetőségeiről. A kérdés beláthatatlanul széles és ma is egyre bővülő irodalmára tekintettel az alábbi áttekintés nagymértékben önkényes, a dolgozat egészéhez hasonlóan nem is törekszik a teljeskörűsége, és kizárólag a magyar gazdaság és a velünk hasonló helyzetben lévő országok gazdasági fejlődésére koncentrál.

Mint annyi más területen, a kormányzati beavatkozások és gazdasági szabadság területén is jelentkeztek kutatók egy új összetett nemzetközi mérőszám kidolgozásával és bevezetésének szándékával.²³⁴ A 38 mutatóból 0 és 10 közötti értékelések rendszerén keresztül kiszámolt EFW-indexnek nevezett mutató (a „világ gazdasági szabadsága”) az alábbi szempontokat érvényesíti:

1. Állami szektor mérete: Kiadások, adók, állami vállalatok (állami újraelosztás mérete, állami támogatások, állami beruházások aránya, legmagasabb adóhányad és az így adóztatott jövedelem szintje)

²³³ Itt és a dolgozatban több helyen a cseh- és szlovák adatok egy adatsorban szerepelnek 1992 után is, ahogy a német adatsorokat is többször arányosítottam kelet- és nyugat-német tartományokra a rendszerváltást átívelő adatsorokban – csakis az elemezhetőség kedvéért, ez indokolja a pontatlannak tűnő szóhasználatot is.

²³⁴ James Gwartney and Robert Lawson with Erik Gartzke: Economic Freedom of the World: 2005 Annual Report, <http://www.freetheworld.com/>

2. Jogrendszer és a tulajdonjogok védelme (bírói függetlenség, pártatlan bíróságokon megtámadható-e egy kormány-intézkedés, szellemi tulajdon védelme, katonai beavatkozás a jogrendbe, politikai folyamatok és a jogrendszer következetessége)
3. Pénzpiac, tőkéhez való hozzáférés (pénzkínálat és GDP növekedésének aránya, infláció szintje és ingadozásának mértéke, külföldi fizetőeszközök birtoklásának szabadsága, bankszámlanyitás lehetősége belföldön és külföldön)
4. Nemzetközi kereskedelem szabadsága (külkereskedelemben beszedett adók aránya a kereskedelmi forgalomhoz, átlagos vámtételek, vámtarifák szórása, kereskedelmi akadályok, kvóták, egyéb rejtett akadályok, importtevékenység költségei, hivatalos és fekete piaci árfolyamok különbsége, nemzetközi tőkemozgások ellenőrzésének mértéke)
5. Hitelezés, munkavállalás, és általános üzleti szabályozások (hitelpiaci szabályozások, bankok tulajdonlása, külföldi bankok és hazai intézetek versenye, magánszektorban nyújtott hitelek részesedése, negatív reálkamatlábak, minimálbér hatása a gazdaságban, magánszerződések szerepe a munkavállalásban, kollektív alku során kialakított bérrel rendelkező munkavállalók aránya, munkanélküli juttatások túlzottan magas szintje, kötelező sorkatonai szolgálat, hatósági árkontroll a belső piacon, új vállalkozás bejegyzéséhez igényelt adminisztráció, felső vállalatvezetés munkaidejének állami bürokráciához kapcsolódó hányada, üzleti folyamatok járulékos adminisztratív költségei)

Az indexet visszamenőleg csak 1970-ig számították ki, és mivel az eredmények az interneten könnyen hozzáférhetőek, itt azokat jelentős helyigényük miatt nem közlöm. Említésre érdemes, hogy Magyarországon a rendszerváltás során a központi költségvetés aránya az összes fogyasztásból nem csökkent, noha a támogatások aránya, az állami vállalatok részesedése természetesen igen. Ez a jelenség és a nemzetközi összehasonlításban is jelentős adók Európa szociális piacgazdaságainak képét mutatják. A tulajdonjogok biztonsága és a jogrendszer, a hadsereg szerepének marginalizálása mind a rendszerváltás érdeme, e mutatók a szocializmus éveiben sokkal kedvezőtlenebbek voltak. A magas, bár mindvégig kiszámítható infláció már a nyolcvanas években probléma volt ugyan, de inkább a rendszerváltás során öltött komolyabb mértéket, a pénzpiacok és valutagazdálkodás liberalizálása ugyanakkor nyitottá tette a gazdaságot az állampolgárok és a vállalatok számára egyaránt. A munkaerőpiac szabályozása enyhült, azonban az adminisztráció még mindig jelentős teher a gyorsabban fejlődő versenytárs országokhoz képest. Az EFW index e

változások következtében az 1980-as 4,6-ról (országok között 78. helyezés) 1990-re 5,1-re (70. hely), majd 2000-re 6,7-re (46. hely), végül 2003-ra 7,4-re emelkedett (20. helyezés!). Ennél a 7,4-es szintnél magasabb értékekkel az általam vizsgált országok közül csak az USA és a fejlett nyugat-európai államok rendelkeznek, valamint a kis tigrisek közül a kereskedelemre épülő Hong Kong és Szingapúr. A korlátozások feloldása ugyanakkor nemzetközi tendencia, az 1970-es években még Spanyolországnak is 5-6 körüli indexe volt, 2000-re már 7 fölötti.

Mint az emelkedő mutatók is jelzik, a gazdasági versenyt nemcsak a szocialista országokban korlátozták, hanem például a két háború közötti piacvédelmi intézkedésekkel már sokkal előbb is. E korlátok jelentős részét az érintett vállalatok harcolják ki (lobbi-tevékenység, ami a háború előtti magyar iparmágnásokat is jellemezte), ahogy természetes a vállalatok azon törekvése, hogy gyakorlatilag monopol-helyzetbe kerüljenek egy adott piacon (ez a mai Egyesült Államokban is számos esetben így van, nemcsak a közelmúltban az anti-tröszt bizottság elé idézett Microsoft esetében), és ennek megfelelően többlet-nyereségre tehessenek szert. Ennek eszközei a törvények és szabványok befolyásolása mellett (az egyik leghatékonyabb piacvédelem) a versenytársakkal való egyezkedés, vagy még inkább a velük való egyesülés vagy egyszerű felvásárlásuk. Erre számos példával szolgál a hazai privatizáció története is. A munkavállalók érdekvédelme mellett a szakszervezetek is a verseny korlátozásának eszközei – bár e funkciójukat sem kellett betölteniük a szocializmus mindenféle versenyt kiiktató rendszere idején (árak és bérek hatósági megállapítása).

A tulajdonjogok és a megbízható jogrendszer a vállalkozás szabadságának alapfeltétele, melyek adottak voltak Magyarországon a 20. század első felében, és melynek korlátozása a szocializmus idején minden bizonnyal rendkívül károsan hatott a magyarok üzleti kultúrájára, vállalkozó szellemére is. Elmondható ez annak ellenére, hogy más szocialista országokhoz képest nálunk viszonylag hamar elkezdődött a „rendszerelváltás”: a háztájkák, majd a jövedelemérdekeltségek, gazdasági munkaközösségek, és végül a 80-as évek első vállalkozásai egyfajta tanulóidőt biztosítottak. A rendszerelváltás gyors meggazdagodási vágya azonban minden bizonnyal kevésbé jellemezte a háború előtti magyar gazdasági életet (inkább a 19. század végi botrányokról jobban ismert időszakra emlékeztet). Az ismert magyar találmányok és innovációk száma csökkent, és még a külföldre talán egyedül sikerrel betört Rubik-kockát sem a magyar ipar gyártotta le. Az egész ország vesztesége, hogy a vállalkozói energia, szellemi és fizikai tőke nemcsak a szocializmus rendszere miatt csökkent, hanem a korábban felhalmozott is elmenekült a háború előtt vagy után, vagy meghalt (zsidó

tőkések és értelmiségiek), és 1956-ban a veszteség csak fokozódott (ekkor már inkább csak szellemi tőke távozott).

A gazdasági verseny nemcsak az országon belül, hanem nemzetközi viszonylatban is egyre szabadabbá vált az utóbbi évtizedekben. A Trianon előtti Magyarország maga is egy nagyobb vámunió részese volt, ehhez képest nagy visszaesés volt a két háború közötti protekcionizmus, ami az egész világot jellemezte. A szocialista országok ezt az elzártságot kifelé (elsősorban a kapitalista Nyugat felé) tartósan megőrizték, míg tőlünk nyugatabbra a korlátozásokat fokozatosan feloldották. Magyarország a külföldi kölcsönökre rászorulva és a visszafizetéshez szükséges valutabevételek érdekében csatlakozott ehhez a folyamathoz a 80-as évek elején, majd az európai integráció felé haladva a rendszerváltás során érte el a fentebb ismertetett nemzetközi viszonylatban is jelentős gazdasági nyitottságot.

Természetes, hogy a technológiai, termelékenységi előnnyel rendelkező gazdaságok a korlátozások lebontása mellett vannak, hiszen ez biztosít exportjuk számára gazdaságos piacméretet versenyképes árakkal. Az Egyesült Államok, mint széles körben elismert technológiai vezető gazdaság, egyetemei és kutatóintézetei egyértelműen a nyitott piacok és a szabadkereskedelem mellett érvelnek, akárcsak a 19. századi Anglia tudósai, List kortársai. Századunk második felében egész intézményrendszert építettek e tanításokra, mint a WTO, de az IMF és a Világbank is normatív elvárásként fogalmazza meg a tagországok piacainak nemzetközi nyitottságát. Mindezek alapján azt gondolnánk, hogy korunkban e fejlett államokban ismeretlen fogalom a protekcionizmus, vagy legalábbis kizárólag kereskedelempolitikai szankcióként alkalmazzák (dömpingvadás vagy a partnerország diszkriminatív lépései esetén, mint például újabban, amikor az USA Kínát a júan felértékelésére ösztönözte²³⁵), azonban nem ez a helyzet. A legtöbb fejlett országban néhány százaléktól általában 30%-ig terjedő importvámokkal igyekeznek a hazai termelés versenyhelyzetét javítani, még az iparcikkek piacán is, a mezőgazdaság szubvencionálása pedig elfogadott nemzetközi gyakorlat. Egyáltalán nem nyitott továbbá a fegyverpiac és más stratégiainak nevezett ágazatok, más területeken pedig az engedélyeztetés, eltérő szabványok hatékonyan biztosítják a hazai termelők előnyben részesítését (nem beszélve például az állami közbeszerzésekről, ahol kinyilvánított előnyt élveznek a hazai vállalatok). Hogy az Egyesült Államok nem minden területen „technológiai vezető”, azt jól mutatja, hogy e protekcionista

²³⁵ Akik azonban inkább önkéntes exportkorlátozással, vagy hihetetlenül magas exportvámokkal élnek, semmint hogy a leértékelés növekedést fékező hatásának az egész gazdaságot kitegyék, ld. 2005. június-július.

lépésekre egyáltalán szüksége van (bár emlékezetes, hogy a 19. századi Angliában sem volt mindenki a szabadkereskedelem híve: a mezőgazdasági termelők a védővámokat támogatták).

A szocialista országok és a fejlődő világ valóban fejlődő államai széleskörűen alkalmazták a protekcionizmus eszközeit, legyen szó kvótákról és adminisztratív eszközökről, védővámokról, exporttámogatásról, kötött devizagazdálkodásról, vagy egyszerűen központosított beszerzési döntésekről. A szocialista blokk érdekes kísérlete volt fentebb már elemzés tárgyát képező saját „Közös Piac”, a KGST megteremtése, ahol az egyes országok specializációjával igyekeztek a skála-hozadék révén versenyképes költségeket elérni. A kezdeményezés életképességét nehéz megítélni, egyrészt, mert helyenként valóban látványos fejlődést eredményezett (pl. közlekedés, haditechnika, vegyipar, gyógyszeripar, élelmiszeripar, stb.), másrészt, mert a kísérleti eredményeket meghamisította a szocialista gazdaság számtalan belső betegsége. A fejlődés több szükséges eleme mindenesetre megvolt az együttműködésben: a japán és koreai gazdasági csodához Amerika nyitotta meg belső piacát²³⁶, a KGST-országok iparosodásának a Szovjetunió volt felvevőpiaca és alapanyag-forrása. Mi hiányzott? Sikerről általában csak azok az országok számolhatnak be, ahol a támogatások (külső piacrajutás és a belső piac védelme) révén egyes iparágak nemzetközileg is versenyképesé váltak, és a világ gazdaság élvonalába küzdötték fel magukat (japán fototechnika, koreai autógyártás, chilei borászat, ír szoftverfejlesztés, francia villamosipar, stb.). Ez a nemzetközi versenyképesség a szocialista viszonyok között soha nem következett be, bár hogy a rendszer lényegéből adódóan, azt számomra cáfolja az a pálya, amit napjaink kínai állami vállalatok bejárta.

A harmadik világ országaira a fejlett országok által működtetett tanácsadó és segélyszervezetek a támogatások előfeltételeként erőltetik rá a szabadkereskedelmi elvek elfogadását, belső piacuk megnyitását – minimális engedményekkel. Ezen országok iparfejlesztése a megfelelő infrastruktúra, képzett munkaerő, és befektetendő tőke hiánya mellett még a fejlett országok világpiaci méretekre termelő modern iparcikkeivel is meg kell birkózzon – nem csoda, hogy alulmarad. Újabb kutatási eredmények azt mutatják, hogy az

²³⁶ Ezekben az országokban – ahogy napjaink Kínájában sem – az aggregát belső kereslet és kínálat nem volt összhangban, azt az export igen magas volumene tartotta fenn. Ehhez nagy külső kereslet kell, alacsony hazai bérek, magas befektetési ráta. Az egyensúly itt el van tolva a növekedés irányába. Ez volt a szocialista országok terve is – de nem volt meg az aggregát kereslet, mert nem volt piac, és legfőképpen nem volt export. Ez a következménye, hogy a KGST-ben nem voltak fejlett országok, csak szegények...

évtizedek alatt a fejlődő országok gazdaságát a kapott támogatásoknál sokkal nagyobb kár érte a piacaik liberalizálása következtében.²³⁷

Az EFW mutatók közül nem ez az egyetlen, ahol a mutató „elvárásoknak megfelelő” teljesítése egyáltalán nem feltétlenül szolgálja a gazdasági növekedés és fejlettebb térségekhez történő felzárkózást. Az állam szerepe például szintén egy sokat vitatott kérdés, logikusnak tűnik azonban, hogy a fejlettebb országok alapelveinek, rendszerének, „játékszabályainak” alkalmazása a gazdaságban legfeljebb ezen államokénál alig magasabb fejlődési ütemet eredményezhet, semmi esetre sem elegendőt a felzárkózáshoz (külön kiemелendő, hogy az unióhoz a 80-as években csatlakozott országoknak juttatott segélyek miatt az ő felzárkózásuk nem tekinthető spontánnak). A 20. század valamennyi sikeres felzárkózó gazdasága hatékony állami szerepvállalás következtében érte el sikereit, még a fejlettek közül Japán és Franciaország is az állami tervezés alkalmazásának sikeres példái. Liberális gazdaságpolitika mellett a fejlődés életképes irányba halad, de inkább reaktív, semmint proaktív. Hatékonysága jó, a gyenge vállalatok szelektálódnak, csak életképes vállalkozások és iparágak nőnek ki, az ország komparatív előnyei alapján: ez azonban inkább csak konzerválja a meglévő fejlettségi szintet, semmint ugrásszerűen változtatna rajta. További példák találhatóak akár a szellemi tulajdon védelme terén is, mely védi a hazai feltalálók szabadalmait, ugyanakkor hiánya Kínában a jogdíj megfizetésének kikerülésével hatalmas iparágat teremtett, amit az autoriter vezetés nem is fog addig megváltoztatni, amíg az ország gazdasági érdekei valóban meg nem követelik (Magyarország vagy mondjuk Bulgária nem tudott ellenállni a Nyugatról érkező nyomásnak, így itt a kalózmásoló-ipar 10 évvel ezelőtt lehanyatlott).

A gazdaság kiegyensúlyozott fejlődése szempontjából vitathatatlan a jól működő pénzpiacok szerepe. A század elején mai szemmel irigylésre méltó önállósággal fejlődtek a magyar pénzintézetek, takarékpénztárak, nyugdíjpénztárak, szövetkezetek, biztosítótársaságok, sok esetben a lokális érdekvédelem szerveiként. A háború után ezen intézeteket államosították, a felhalmozott megtakarítások, kötvények és részvények elvesztették értéküket (a háború, az infláció, és az államosítások együttes hatására), és bár a rendszerváltás után a pénzpiac hamar kifejlődött, a pénzintézetek többsége nem magyar tulajdonú, a korábbi vállalatok vagyona szintén a szocializmus veszteségeként írható le a virtuális vagyonomérlegben.

²³⁷ Claire Melamed – Egor Kraev (2005)

A gazdasági környezet szerepét összefoglalva elmondhatjuk, hogy annak jelentősége a fejlődésben vitathatatlan, ez azonban nem egyenlő azzal, hogy a nemzetközi szakirodalom egységes lenne az egyes összetevők pozitív vagy negatív hatását illetően. A század első felében működő gazdasági intézmények megkönnyítették a piacgazdasághoz történő visszatérést a rendszerváltáskor, a kiesett évek azonban kétségkívül visszavetették az ország gazdasági fejlődését.

6.6. Nyitott gazdaság külső mérlege

Az állam vagyonmérlegében a háború utáni államosítással kárpótlás nélkül keletkezett aktívumok a privatizáció során csökkentett értéken kerültek értékesítésre, nemzetközi viszonylatban is jelentős hányadban külföldi tulajdonosoknak, ráadásul anélkül, hogy az így befolyó bevételek beruházási célokat szolgáltak volna (többnyire a folyó költségvetési hiányt finanszírozták). Ezeket a többletforrásokat (nem az adott időszak alatt megtermelt, de ebben az időszakban felhasznált vagy inkább „felélt” jövedelmet) tovább terhelik a szocializmus alatt elmaradt állagmegóvó és infrastrukturális beruházások (középületek, utak, oktatási és egészségügyi intézmények, és bizonyos értelemben akár a humán tőke is), és a 70-es évektől egyre gyarapodó külföldi adósságállomány²³⁸. A 6.1. fejezetben a 17. táblázat áttekintésekor már láthattuk a külső mérleg alakulását az 1970 utáni évekre, a korábbi történeti időszakok külső mérlegét leginkább a háborús jóvátételek és kölcsönök határozták meg. Az első világháború utáni jóvátételt 1923-ban 200 millió aranykoronában határozták meg²³⁹, ehhez járult még a népszövetségi kölcsön 307 millió koronás összege²⁴⁰, és a Monarchia ekkor elismert ránk jutó 1,1 milliárdos adóssága. A külföldi hitelekkel a teljes tartozás 1931-re már 4,3 millió pengőre rúgott. A második világháború után kiszabott jóvátétel (a szovjeteknek jóvátételi szállításokkal teljesített) összege 300 millió dollár volt.²⁴¹ A háborús pusztítások és a háborús években a kimenekített tőke kétségkívül tovább árnyalják a képet. A szocializmus negyven éve úgy vallott kudarcot a centrum országokhoz való felzárkózási kísérletében, hogy közben több generáció (a hetvenes évekig főként az előző, onnantól inkább a következő)

²³⁸ Bogár (1989), 45-46. old. Az ott felsorolt három belső és egy külső forrást én egy újabb kategória belső hozzáadásával árnyalom: az államosított tulajdon felélése véleményem szerint nagyságrendje miatt önálló kategóriát képez, és társadalmi szinten ez is csak elhalasztott fogyasztás-deficittel finanszírozható.

²³⁹ Berend-Szuhay (1975), 215. old.

²⁴⁰ Berend-Szuhay (1975), 216. old.

²⁴¹ Berend (1999), 48. old.

megtakarításait felhasználta ezen igyekezetéhez. Ezt a súlyos örökséget sajnos nem mutatják a korábban elemzett GDP-adatsorok, ugyanis a változás a flow-változók (ráadásul jelentős részben a fogyasztás) érdekében a stock-változók állományát csökkentette. A teljes kép érdekében az ilyen mozgásokat is tartalmazó SAM (Social Accounting Matrix) kimutatásokra lenne szükség a 20. század jelentős hányadára, amire a dolgozat terjedelmi okai miatt nem vállalkozhattam.²⁴²

A rendszerváltással kapcsolatos folyamatok egyik pozitív jelenségeként értékeljük a hazánkba irányuló nemzetközi tőkemozgásokat és azon belül is a fejlődés szempontjából meghatározó jelentőségű FDI-t, a közvetlen vagy működőtőke-befektetéseket. A fejlettség igazi fokmérője azonban e tőkemozgások kétirányúsága lenne, azaz a külföldön beruházott magyar tőke mennyiségének emelkedése, ami nem (csak) presztízskérdés, hanem mint az IKEA példáján mutattam, a hazai export hatékony előmozdítója is. A környező, elsősorban magyarul lakta területeken már megindult ez a jelenség²⁴³, azonban inkább iparvállalatokra még nem jellemző (a MOL és talán hamarosan az OTP említhető). Ebből a szempontból Magyarország ma sokkal rosszabb helyzetben van, mint a hazánkban is jelentős befektetéseket eszközölő Oroszország – ráadásul napjainkban a külpiazi értékesítéshez is szükséges a célországok piacán gyártó- vagy disztribúciós kapacitások létrehozása²⁴⁴.

A 6. fejezetben áttekintettük a gazdasági növekedés közvetlen forrásait, a növekedés magyarázatára használt neoklasszikus közgazdasági képlet alapján. Lehetőség szerint tényezőnként igyekeztünk regressziószámítással is megvizsgálni a gazdasági növekedés és az adott tényezőellátottság közötti összefüggést (erre legkevésbé éppen a legfontosabb tényezőnél volt módunk, ahol a lakosságszámmal osztott nemzeti jövedelem dimenziója megnehezíti a vizsgálatot). A tőkeberuházások a várakozásoknál kisebb mértékben írták le az elért gazdasági növekedést, amiből egyrészt azok világszinten is nagyon különböző hatékonyságára, másrészt a humán tőke ezt is lényegesen megelőző jelentőségére következtethetünk. A magyar fejlődésben a legfontosabb inputtényező-változás a munkaerő mennyiségének változása, majd a beruházások növekedése volt a szocializmus első évtizedeiben, sajnos mindkettő csak átmeneti és hatékonyság csökkenése miatt a vártnál

²⁴² Klein - Pomer (2001), 210-212. old.

²⁴³ 2005-re Magyarország Horvátország legnagyobb külföldi befektetője, de jelentős a magyar tőke szerepe Szlovákiában és Romániában is.

²⁴⁴ Jó példa erre a Champs Elysée-n és más világvárosokban üzletet nyitó spanyol ruházati cég, a Zara, vagy a célpiacokon kereskedői és szervízhálózatot létesítő koreai autógyártók.

kisobb hatást gyakorolt a növekedésre. Ahogy az alapvető inputok kimerültek, a növekedés szinte megállt, a lecsökkent minimális értéket immár elsősorban a munka lassan emelkedő termelékenységére produkálhatta. Ez a mutató az erőforrások hatékonyabb kihasználása és a pazarlás fokozatos megszüntetése miatt a rendszerváltás alatt is a nemzeti jövedelemnél kedvezőbbben. Ugyanebben az időszakban már a kulturális tényezők és az innováció volt erős hatással a növekedésre, ezen a téren viszont Magyarország a 30-as évek viszonylag magas szintjét még hosszú ideig nem tudja majd elérni (a kvalitások újratermelődéséhez több idő kell – amennyiben a technológiai lemaradás ledolgozását az oktatás egyelőre nem tapasztalt emelkedő színvonala egyáltalán lehetővé teszi).

7. A fejlettség nem gazdasági szempontjai

A 6. fejezetben áttekintettük a hagyományos közgazdasági modellekben szereplő változókat, megpróbálva a gazdasági növekedést a jövedelemtermelés inputjainak alakulására visszavezetni. Minthogy a közgazdasági modellek általában nem adnak kielégítő magyarázatot az egyes országok fejlettségbeli különbségeire, ezeket sokan, köztük olyan híres társadalomtudósok, mint Max Weber vagy Francis Fukuyama is, a gazdaságon kívüli tényezőkre vezette vissza. Jelen dolgozat keretei között nem ezeket az ismert elméleteket tárgyalom, hanem az értekezés elején már összefoglalóan felsorolt fejlődési célok szerint tekintem át, utalva a gazdasági növekedésre és így közvetve az egyének jólétére gyakorolt hatásukra, valamint röviden felvázolva alakulásukat a 20. századi Magyarországon.²⁴⁵

Az 1.1. alfejezetben először említett anyagi jólét az a kategória, amelynek legtöbb összetevőjére már részletesen kitértem a gazdasági tényezők kapcsán a 6. fejezetben. Az egyes szempontok sorrendjénél itt is igyekeztem a Maslow-piramisban alulról felfelé, a fizikai szükségletektől az egyének önmegvalósítása felé, az alacsonyabb rendű (szó szerint életbevágó) szükségletektől a magasabb rendűek felé haladni.

7.1. A nemzeti jövedelem felhasználása

Idáig csak a jövedelem megtermelésével foglalkoztunk, a szocialista felzárkózási kísérlet értékelése kapcsán azonban már hangsúlyoztuk, hogy az érzékelt jólétben még azonos jövedelemmel rendelkező országok között is lényeges különbséget eredményez a jövedelem

²⁴⁵ Általános tendenciák leírásánál sokszor vagyok kénytelen saját tapasztalataimra, egyéni beszámolókra, sajtóból, irodalomból közismertnek tekinthető tényekre támaszkodni – ahol tudtam, igyekeztem ezeket ismert történésekre hivatkozással is erősíteni.

felhasználásának módja, a jövedelem termelésével szemben a mérleg kiadási oldala, a bevételek elköltésének irányai. Az alábbiakban az 1.1. fejezetben az anyagi jólét kapcsán felsorolt „anyagi javakkal és szolgáltatásokkal való ellátottság, lakáshelyzet, infrastruktúra (közlekedés, kommunikáció) fejlettsége” szempontokat vizsgáljuk meg közelebbről.

Ezeket a szempontokat összefoglalóan az adott ország életszínvonalának is nevezhetjük, és statisztikailag az összjövedelemből a katonai kiadások és beruházások kivonásával határozhatjuk meg.²⁴⁶ Ehhez a mutatóhoz azonban egyrészt hiányosak a rendelkezésre álló adatok, másrészt az eredmények magukban hordoznák a nemzeti jövedelem adatsorok kiszámításánál már tárgyalt összes bizonytalanságot, a továbbiakban ezért néhány kiemelt fogyasztási terület természetes mutatóit vizsgáljuk meg.

A fogyasztás alakulása két eltérő hatással is van a gazdasági növekedésre. Egyrészt keresletet teremt (legalább részben hazai előállítású) termékekre és (nagyra részben hazai) szolgáltatásokra, ezáltal segítve is a növekedést. Ez a hatás kritikusnak mutatkozott az 1929-33-as válságig rendszeresen jelentkező túltermelési válságok felszámolásában, és nagymértékben hozzájárult világszerte a szociális piacgazdaságok és a beavatkozó és költségek állam modelljének elterjedéséhez. Ezzel a globális és hosszútávon jelentkező hatással szemben áll azonban az a sokkal közvetlenebb összefüggés, hogy a fogyasztás egyben a beruházások alternatívája, a fogyasztás visszafogásával többletforrások állíthatók a gazdasági növekedés szolgálatába. Ezt az összefüggést jól mutatja egyébként a szocializmus első két évtizedének és az ázsiai országok exportorientált növekedésének példája is: ezekben az időszakokban a globális kereslet ugyanis biztosított volt, így a hazai fogyasztás visszafogása és a beruházások növelése kizárólag serkentőleg hatott a gazdasági növekedésre – ennek a növekedésnek emberi ára ugyanakkor nem elhanyagolható. Az életszínvonalat meghatározó fogyasztást a további vizsgálat szempontjából három kategóriára bonthatjuk: az alapvető létfenntartást biztosító élelmiszerfogyasztásra (ide sorolhatnánk a ruházatot és lakhatás alapvető szükségleteinek kielégítését is), a lakosság kényelmét fokozó tartós fogyasztási cikkekre (ide sorolva a személygépjárműveket is), és az infrastrukturális beruházásoktól gyakran el nem választható szolgáltatásokra.

A lakosság létfenntartást szolgáló javakkal történő ellátottságát az élelmiszerfogyasztás adataival szemléltethetjük, ezek alakulását mutatja be a 19. táblázat.

²⁴⁶ Életszínvonal = Összfogyasztás + Kormányzati költségek – Katonai költségek képlettel a PWT 5.6-os változata 1991-ben be is vezette ezt az STLIV-re rövidített mutatószámot.

Évek (átlag)	Hús, hal, baromfi	Tej	Tojás	Zsiradé- kok	Liszt és rizs	Cukor	Burgonya	Zöldség, gyümölcs
	kg/év	kg/év	db/év	kg/év	kg/év	kg/év	kg/év	kg/év
1880-1884	40	80	55	28	150	3	110	131
1924-1928	30	103	55	14	137	11	102	80
1934-1938	34	102	93	17	147	11	130	95
1945-1946	8	50	72	6	100	1	120	70
1950	35	99	85	19	142	16	109	100
1955	38	87	102	22	152	25	102	121
1960-1964	52	105	165	24	136	28	93	145
1965-1969	55	105	204	25	134	32	82	147
1970-1974	65	114	260	28	126	36	70	158
1975-1979	72	144	363	30	119	35	63	160
1980-1984	77	176	318	32	113	36	59	154
1985-1989	80	191	340	36	111	37	53	155
1990-1994	73	157	359	38	102	37	58	157
Növ. 1924-1938	113%	99%	169%	121%	107%	100%	127%	119%
Növ. 1938-1955	111%	85%	110%	129%	103%	223%	79%	127%
Növ. 1955-1989	214%	220%	333%	165%	73%	152%	52%	128%

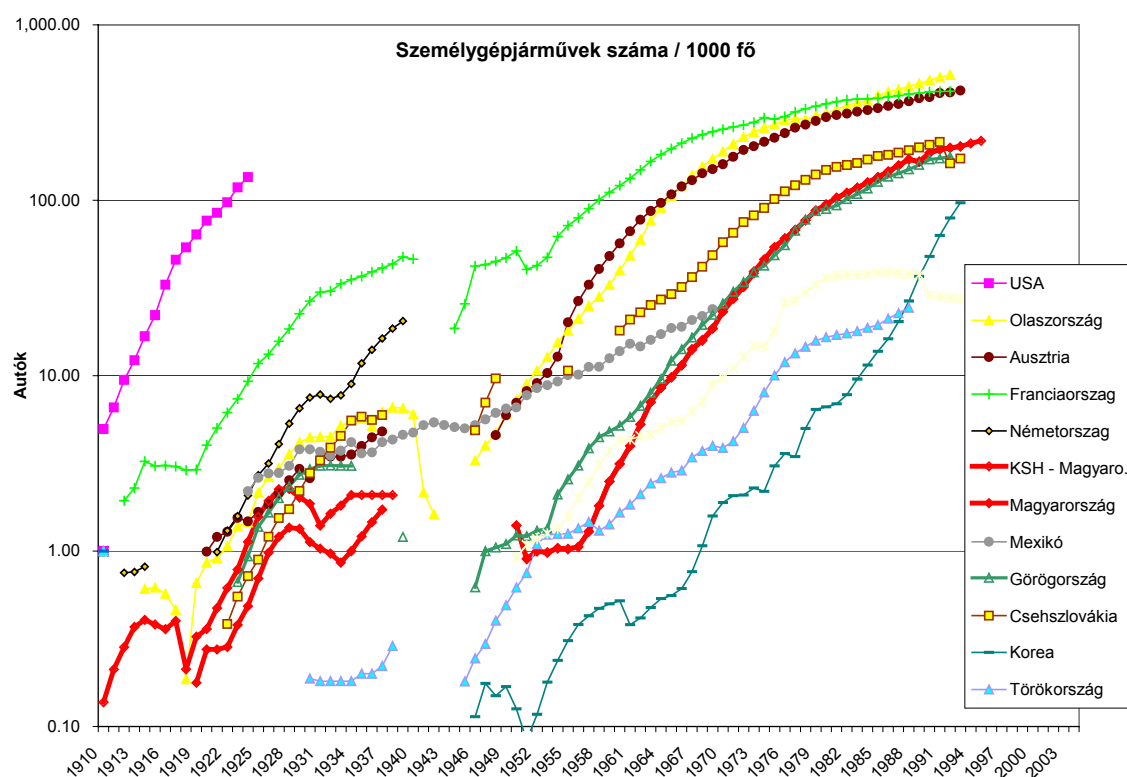
19. táblázat. Élelmiszerfogyasztás alakulása Magyarországon, 1884-1994 között²⁴⁷

A táblázatból leolvasható, hogy az élelmiszerfogyasztás a század során folyamatosan javulást mutatott, de igazán látványos előrelépésre mégis az 1955 és 1989 közötti években került sor, ekkor a hazai élelmiszerfogyasztás gyakorlatilag (legalább mennyiségében) felzárkózott a centrum országaihoz²⁴⁸. A fogyasztási statisztikák szélesebb körét áttekintve ehhez lényegében hasonló következtetésre juthatunk az olyan alapvető területeken is, mint a lakáshelyzet, ruházkodás, fűtés, és alapvető lakossági szolgáltatások. Mindez összefügg a „koraszülött jóléti állam” bevezetésével, és azzal is, hogy ez a típusú fogyasztás a (mind az egyes generációk, mind az adott társadalom szegényebb és gazdagabb rétegei közötti) fejlődéssel hagyományosan egyre csökkenő részarányt képvisel a kiadásokban, koordináta rendszerben ábrázolva egy telítődő, logaritmusos görbével ábrázolható. A szocialista rendszer sikerei mellett tehát meg kell említeni, hogy ez a jóléti forradalom, az éhezés és alultápláltság megszűnése a harmadik világ kivételével világszerte lejátszódott, sőt, a fogyasztás szintje a centrumhoz sikeresen felzárkózó országokban – elsősorban minőségi szempontok szerint – még meg is haladja a magyarországit. A rendszerváltáskor kezdődő újabb felzárkózási kísérlet során ezt a fogyasztási színvonal túlságosan magasnak is találtatott, erre volt válasz a (népszerűtlen, ám a gazdasági növekedésre igen kedvező hatású) Bokros-csomag.

²⁴⁷ KSH (1996) alapján

²⁴⁸ Berend (1999), 258.old.

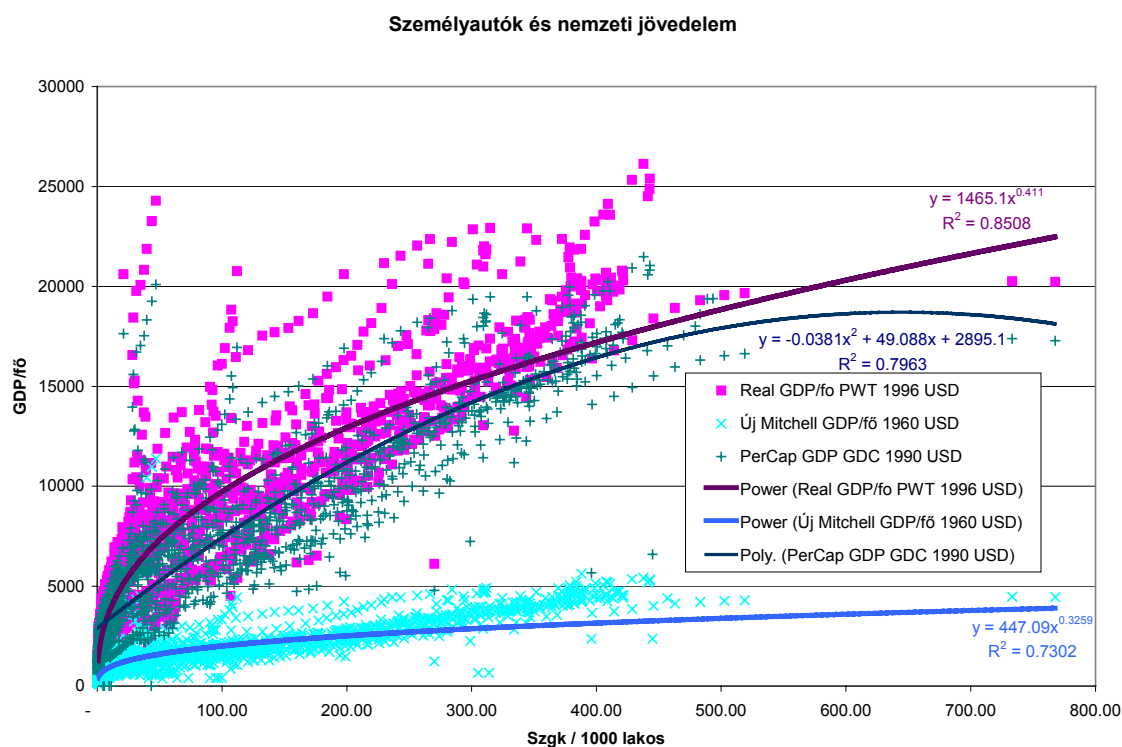
A fogyasztás és életszínvonal második választott mutatója, a fejlettséggel sokkal később telítődő tartós fogyasztási cikkek, ill. konkrétan a személygépjárművek esetében némileg eltérő tendenciákat tapasztalunk, nézzük meg ehhez a 27. ábrát.

27. ábra. Személyautók lakossághoz mért aránya kiválasztott országokban, 1912-1993 között²⁴⁹

Az 27. ábra jelmagyarázata ebben az esetben is jelzi a század végére kialakult sorrendet, a vastagabban kiemelt – háború előtt az ellentmondó statisztikai források miatt kettéválasztott – grafikon jelzi a magyar adatsor alakulását. Látható, hogy a század elején még – különösen, ha Mitchell helyett a KSH adatait veszem figyelembe – Magyarország ebből a szempontból viszonylag fejlettnak tekinthető, de már a két világháború közötti időszak is visszaesést jelent, végül pedig az ötvenes évek eredményeztek igen jelentős elmaradást a személygépjárművek számában, még a háború előtti szinthez képest is jelentősen visszalépve. Az ábra erős felzárkózást mutat már 1958-tól kezdődően, ennek mértéke azonban a logaritmikus skála miatt megtévesztő: igaz, hogy a nyolcvanas években a mennyiségi mutatók terén utolértük Argentínát, Izraelt, Jugoszláviát és Görögországot, azonban Ciprus és Írország 20, ill. 40%-kal előz meg bennünket, míg a fejlettebb európai országok átlagosan még mindig kétszer annyi járművel rendelkeznek (az ábrán csak néhány kiemelt ország adatsora szerepel). Amit az ábra nem mutat, az a járművek minősége közötti óriási különbség, és itt nemcsak a

Lada és Fiat, Dacia és Renault különbségére gondolok, hanem a környezetszennyező és baleset esetén életveszélyes járművekre, melyek a hazai autópark többségét jelentette. Nézzük meg, milyen korreláció van az egyes országok személyautóval való ellátottsága és gazdasági fejlettsége között (28. ábra).

A 28. ábra megmagyarázza, miért építette Ehrlich Éva az országok fejlettségét összehasonlító vizsgálatát ehhez hasonló naturális mutatókra. A GDP/fő szint és a személyautók aránya a telítődési görbékre jellemző logaritmikus regressziós függvényt mutat, és a korreláció igen magas (a PWT és GDC vásárlóerő-paritásos adatsorain $r^2=0,79$ ill. $0,85$), még a valutaárfolyamos és a század egészére kiterjedő saját adatsorom esetében is szignifikáns ($r^2=0,73$). Ismét hangsúlyoznom kell azonban, hogy ez a kutatás nem veszi figyelembe a minőségbeli különbségeket.

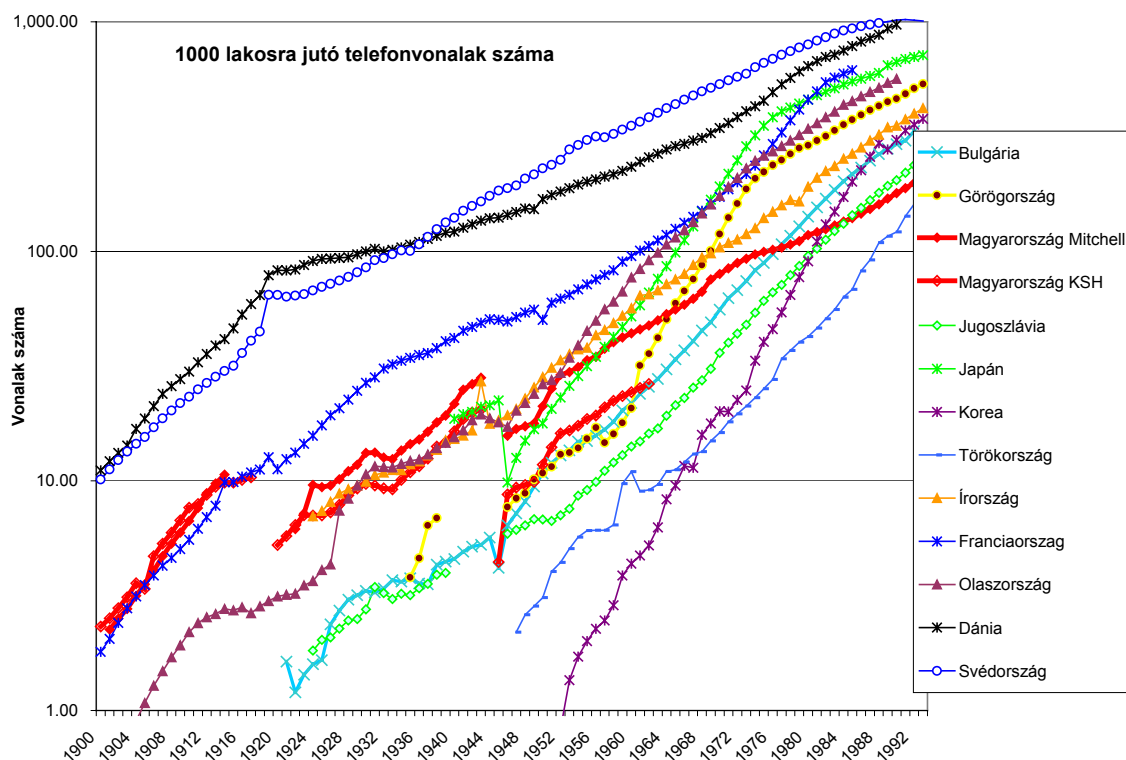
Amennyiben Ehrlich Éva naturális mutatókra épített nemzeti jövedelem-becslési kísérlete által inspirálva kizárólag a személyautók arányát használva az imént kapott regressziós függvényekbe behelyettesítjük a magyar járműpark adatait, majd az eredményeket az illető adatbázisok tényértékeivel vetjük össze, azoknál másfél-kétszer magasabb nemzeti

²⁴⁹ Mitchell (1998) történeti statisztikai alapján

²⁵⁰ Mitchell, PWT és GDC adatok alapján, saját számítások

jövedelem adatokat kapunk. Ez az arány mutatja mind a minőségi különbségek szerepét, mind a Kádár-rendszer túlköltekezését (reális fejlettségünknel 30-66%-kal több személyautóval rendelkezett az ország). Ez az arány természetesen változik korszakonként is, az első világháború előtt 20-30%-kal, a két háború között 100%-kal magasabb jövedelemnek felel meg a járművek száma (itt inkább a nemzeti jövedelem adatok lehettek alacsonyabbak a reálisnál, a rekonstrukció módszeréből adódóan), 1950 és 1978 között pedig alig van eltérés az adatok között, sőt, az autók száma gyakran még alacsonyabb jövedelmi szintnek is felel meg (a GDC esetében, mélypont 1967, a fejlettségénél 27%-kal kevesebb autóval). Külön érdekes megfigyelni, hogy a kimutatott csökkenő nemzeti jövedelemhez képest hogyan ugrott meg a személyautók száma (és minősége is, tegyük hozzá) 1990-ben: 1993-ra az autók alapján következtetett fejlettségi szint a mért értékeknél 55-104%-kal magasabb lett. Feltételezhető, hogy a személyautóknál tapasztalt tendenciák meglehetősen pontossággal tükrözik a tartós fogyasztási cikkek általános alakulását is, azaz a fogyasztás szintje e javakból az 50-es években lényegesen visszaesett, majd a kádári „fridzsiderszocializmus” éveiben az ország reális fejlettségi szintjénél is sokkal magasabbra emelkedett, sőt, a rendszerváltás első éveiben a nyugati áruk elérhetővé válása még egy újabb lökést is adott ennek a tendenciának.

A fogyasztás harmadik területét a telefonvonalak számának, ill. 1000 lakosra jutó arányának alakulásával szemléltettem a 29. ábrán. Az ábra a magyar adatok forrásai közötti ezúttal még jelentősebb eltérés ellenére mutatja, hogy szemben a személygépjármű-ellátottsággal a telefonvonalak számában a Kádár-rendszerben sem következett be javulás, sőt, ami azt illeti lemaradásunk ezidőtájt öltött komoly méreteket. A 20. táblázatban a szerepeltetett országok telefonszolgáltatása a magyar érték arányában jelenik meg, piros színnel jelölve az 1 alatti, azaz magyarnál alacsonyabb lefedettséget.

29. ábra. Telefonvonalak száma lin-log skálán²⁵¹

HU =	CS	PL	DDR	SU	BG	RO	YU	GR	TR	POR	ESP	A	SF	IRL	GB	F	D	I	CH	S	JAP	KOR
1.00	-	-	-	-	0.05	0.36	-	-	-	-	0.30	2.44	-	-	0.72	0.96	2.84	0.28	5.53	4.91	-	-
1902	-	-	-	-	0.09	0.41	-	-	-	-	0.17	2.51	-	-	2.20	0.83	2.49	0.33	3.20	3.47	-	-
1910	-	-	-	-	0.19	0.31	-	-	-	-	0.32	0.45	2.08	-	3.91	2.15	5.43	0.52	7.10	10.39	-	-
1922	1.01	0.35	-	-	0.18	0.30	0.22	-	-	0.30	0.49	2.47	-	0.79	3.34	1.86	4.36	0.43	5.44	7.45	-	-
1925	0.82	0.19	-	-	0.27	0.28	0.21	-	-	0.66	0.64	2.84	2.81	0.81	3.56	2.10	4.18	0.81	5.68	6.88	-	-
1929	0.79	0.49	-	-	0.26	0.23	0.22	0.26	-	0.53	0.92	2.78	2.87	0.82	3.82	2.37	3.38	0.84	6.66	6.95	-	-
1935	0.65	0.47	-	0.31	0.19	-	-	-	-	0.40	0.53	-	2.12	0.96	2.76	1.73	-	0.69	4.67	5.86	0.75	-
1943	-	-	-	-	0.51	-	0.32	0.51	0.15	0.86	1.10	2.81	3.84	1.34	5.11	2.38	2.26	1.25	9.01	10.87	0.84	-
1950	1.73	0.43	0.92	-	0.45	-	0.27	0.46	0.18	0.89	1.12	2.17	3.26	1.13	4.00	2.14	2.30	1.34	7.27	9.11	0.94	0.06
1955	1.51	0.34	0.80	-	0.50	-	0.32	0.47	0.25	1.01	1.33	2.26	3.11	1.29	3.57	2.17	2.46	1.75	7.05	8.03	1.19	0.10
1960	1.70	0.67	1.72	-	0.61	0.45	0.38	1.07	0.20	1.08	1.55	2.49	3.25	1.35	3.50	2.25	2.69	2.06	6.82	7.85	1.77	0.17
1965	1.89	0.74	1.75	0.60	0.57	0.70	0.40	0.45	1.49	1.10	1.69	2.39	3.21	1.30	3.35	2.16	2.86	2.19	6.05	6.71	2.40	0.25
1970	1.75	0.72	1.53	0.67	0.89	0.57	0.61	2.23	0.25	1.18	2.21	2.83	3.91	1.40	3.73	2.63	3.19	2.62	6.14	6.65	3.54	0.41
1975	1.78	0.76	1.53	0.67	1.20	-	0.81	2.46	0.36	1.19	2.68	3.39	4.21	1.62	4.20	3.89	3.94	2.90	6.13	6.77	3.89	0.77
1980	1.75	0.81	1.60	0.76	1.56	-	1.03	2.68	0.49	1.33	2.65	3.52	4.41	1.90	-	4.41	4.44	3.23	5.92	6.69	3.94	1.44
1985	1.66	0.81	1.56	0.80	1.65	-	1.13	2.64	0.69	1.49	2.58	3.33	4.26	2.04	-	-	4.09	3.19	5.26	5.90	3.80	1.64
1989	1.56	0.78	-	-	1.69	-	1.20	2.58	0.81	-	2.70	3.17	-	2.00	-	-	-	4.38	5.13	3.54	1.80	-
1992	1.56	0.77	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

20. táblázat. Telefonvonalak száma a korabeli magyar értékek arányában²⁵²

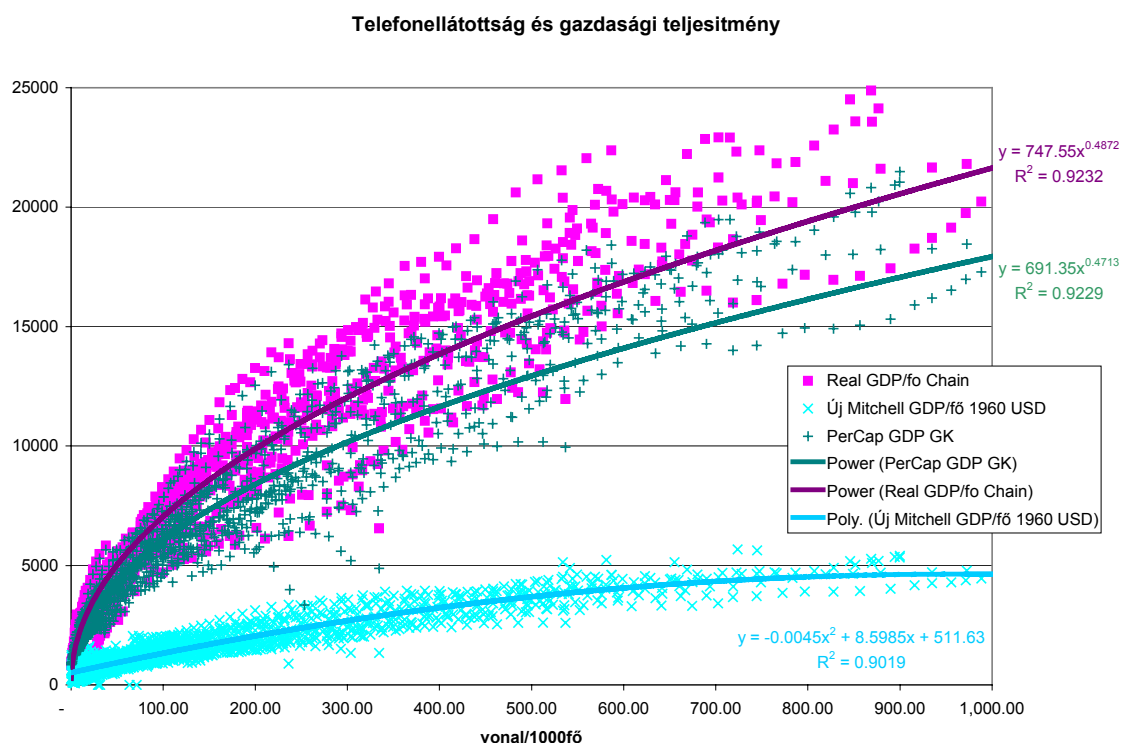
A táblázat azért is nagyon szemléletes, mert mutatja, hogy a század elején még Magyarország az úttörő országok közé tartozott²⁵³, lemaradva ugyan az élenjáró Svájc és Svédország, illetve még mindig két-háromszor több vonallal rendelkező német és osztrák színvonalhoz képest, de megelőzve a táblázatban minden más országot, beleértve Angliát és Franciaországot is. Ez utóbbi ugyan már 1910-re illetve 1922-re megváltozott, azonban még a

²⁵¹ Mitchell történeti statisztikai alapján

²⁵² Mitchell történeti statisztikai alapján.

²⁵³ Nyilván nem véletlen, hogy éppen egy magyar, Puskás Tivadar találta fel a telefonközpontot.

Horthy-korszakban is igen előkelő helyezésünk volt a periféria államai körében (Csehszlovákia, Írország, Spanyolország, Portugália, és még Olaszország is mögöttünk állt a rangsorban). 1950-re már az ír, spanyol, olasz és csehszlovák mutatók mögött is elmaradtunk, a 60-as évekre a japán, kelet-német, portugál és görög szint is elhagyott, végül a nyolcvanas években már a koreai, jugoszláv és bolgár ellátottság is jobb volt, és a török adatok is erősen közelítettek. A nyolcvanas évek második felében a fejlettebb országokhoz képest ugyan javult a helyzet (elsősorban azért, mert ekkoriban ott már telítődött a piac, inkább csökkenés volt tapasztalható), de a többi felzárkózó ország mögött még inkább elmaradtunk.

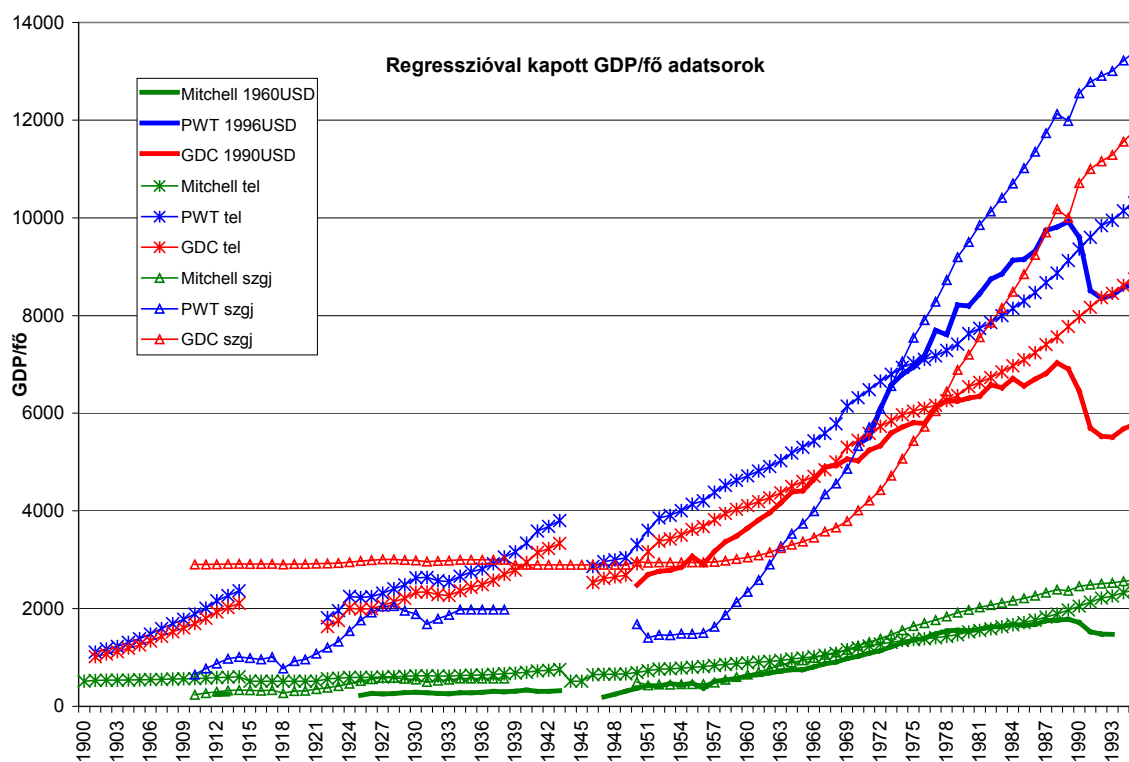
30. ábra. Telefonvonalak és GDP/fő közötti kapcsolat az egyes adatbázisok szerint²⁵⁴

Az infrastrukturális fejlesztések terén külön is aggasztó ez a lemaradás, hiszen az ország emiatt lemaradt a technológia harmadik ipari forradalomnak is nevezett újabb minőségi ugrásáról (telekommunikáció²⁵⁵, elektronika, számítástechnika, internet). Hogy a telefonvonalak száma és a fejlettség közötti kapcsolat immár megfordítható, a telefonvonalak nemcsak eredményei, de forrásai is a fejlettebb országokban tapasztalható ismét jelentősebb fellendülésnek, mutatja az erre a kapcsolatra is elvégzett regressziószámítás is, ld. 30. ábra.

²⁵⁴ Mitchell, GDC, PWT adatbázisok alapján, saját számítás

²⁵⁵ A világgazdaságban a 80-as évektől a telekommunikáció képviselte a munkaerő termelékenység-növekedésének legjelentősebb forrását, ld. Johnson – Tyson, Zysman (1989), 185. old.

A korreláció mértéke itt már valamennyi adatbázisnál 90% feletti, az autókhoz hasonlóan logaritmikus telítődést mutató (bár a jobb korreláció miatt exponenciális ill. polinom függvények megfelelő szakaszaival közelített) regressziós függvény. Ezekbe a függvényekbe a magyar telefonszolgáltatás adatait behelyettesítésbe az egyes adatbázisok tényleges értékeihez képest itt is eltérő adatokat kapunk, azonban ennek jellegzetességei eltérőek a személyautóknál tapasztaltaktól. A század első éveire a telefonellátottság a mért nemzeti jövedelemadatok több mint két és félszeresének feleltek meg, és még a két háború között is jóval kétszeres érték felett voltak (220-240%). Az ötvenes évektől ez az arány folyamatosan sülyyedett 1978-ig – ekkor már a mért nemzeti jövedelemnél 7%-kal alacsonyabb fejlettségnek felelt meg –, majd ismét emelkedett, végül a rendszerváltás éveiben 11%-ról hirtelen 50%-nál is nagyobbat ugrott. A három adatbázis mértékében eltérő adatai ugyanezt a tendenciát mutatják.²⁵⁶

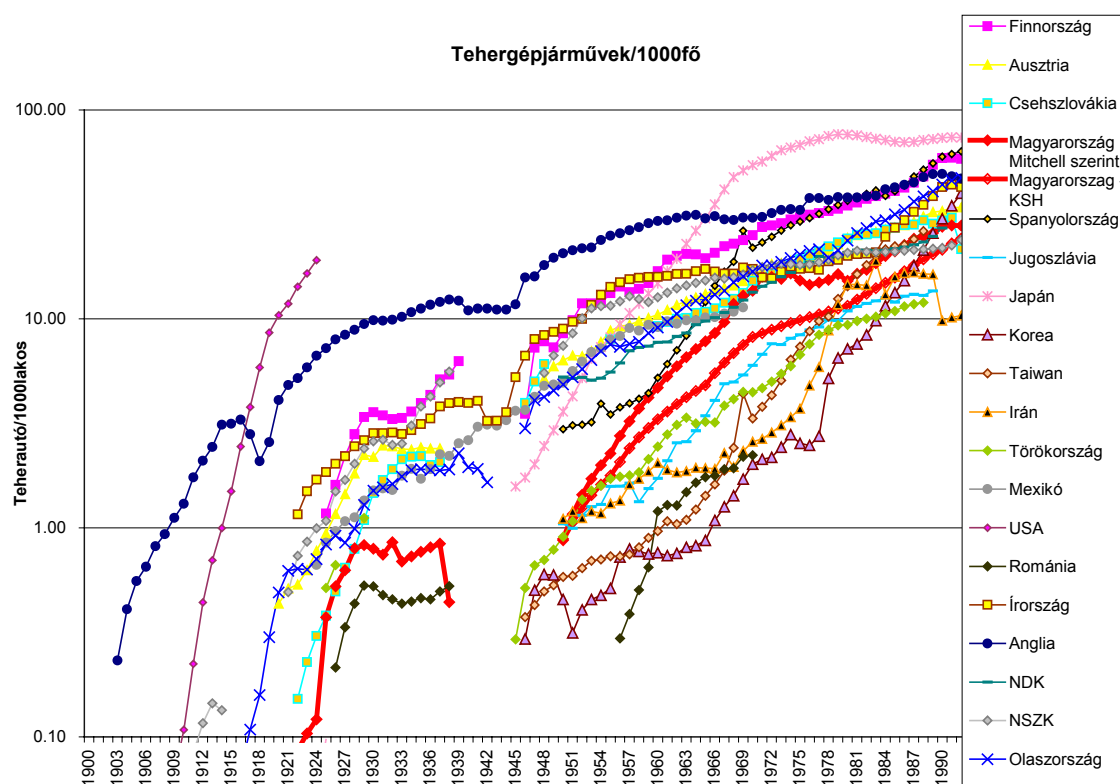

31. ábra. Telefonvonalak és személyautók alapján becsült GDP/fő adatok összevetése²⁵⁷

²⁵⁶ A GDC regressziós behelyettesítésének adatai 1950-től kivétel nélkül magasabb fejlettséget mutatnak, a PWT adatok viszont 90% alá is sülyyedtek, és a 90-es évekre sem emelkedtek 120% fölé.

²⁵⁷ Mitchell, GDC, PWT adatbázisok alapján, saját számítás. Az alkalmazott polinom függvények miatt a GDC-féle személygépjármű és a Mitchell-féle telefon adatsor a harmincas évekig konstans. A PWT nemzeti

A 31. ábrán összefoglalóan bemutatom a személygépjárművek és telefonvonalak száma alapján becsült magyar GDP/fő-adatsorokat, mindhárom adatbázis esetén az eredeti statisztikák tényértékeivel együtt. Az autókkal ellentétben a telefonvonalak a fogyasztás azon infrastruktúrához tartozó részét képviselik, ahol a szocialista rendszer különösen nagy lemaradást halmozott fel, ez azonban nem jelenti azt, hogy itt ne lettek volna minőségi különbségek. Elég arra gondolni, hogy akár csak a nyolcvanas években is mennyire reménytelen vállalkozás volt vidékről egy budapesti számot felhívni. Ahogy az élelmiszereknél a bélszín és a déligyümölcsök hiánya (ill. télen mindenfajta zöldség és gyümölcs szűkössége), az autóknál a környezetszennyezés és elavult technológia, a szolgáltatásokban is hatalmas minőségi szakadék tátongott még a kimutatott mennyiségi elmaradás mögött is.

32. ábra. Teherautók számának alakulása kiválasztott országokban 1900-1993 ²⁵⁸

A telefonhálózat voltaképpen már beruházásnak is tekinthető, ha nem is termelő beruházásnak. Amennyiben például gépjárművek közül a teherautók számának alakulását nézzük meg, már egyértelműen a termelést közvetlenül is befolyásoló tényezőről van szó,

jövedelem adatok csak 1970-ig, a GDC pedig 1950-ig nyúlik vissza – ami nem akadályozta, hogy a regressziós függvényeikkel korábbi évekre is becsüljünk GDP/fő adatokat a naturális mutatók alapján.

²⁵⁸ Mitchell (1998)

mely ugyanakkor a szállítás révén továbbra is a szolgáltatások részének tekinthető. A 32. ábrán látható, hogy az ország lemaradása ezen a téren már az 1920-as évekig visszavezethető, és a 70-es évek elejéig egyfajta felzárkózás is megfigyelhető, hogy azután a rendszerváltáskor már ismét a sereghajtók között találjuk az országot. Érdekes, hogy a tehergépjárművek ugyan termelési tényezőnek tekinthetők, regressziós számításaim szerint azonban nincs értékelhető hatásuk a gazdasági fejlődés ütemére, ahogy a telefonvonalak számának sem. A teherautók száma is jelentős korrelációt mutat azonban a gazdasági fejlettséggel, ennek mértéke azonban még a személyautóknál kiszámított r^2 -nél is alacsonyabb (0,60 és 0,78 közötti).

Láthattuk tehát, hogy a fogyasztás alapvető szükségleteket kielégítő része a Kádár-korszakban már felzárkózott a fejlett országokhoz, az ennél magasabb szintet azonban sokáig luxuskiadásnak minősítették, beleértve a fejlődés szempontjával idővel kulcsfontosságúvá váló telekommunikációt is, és fejlesztése a második világháború után megakadt. Az egész századra elmondható, hogy Magyarország a szolgáltatások területén egyenlőtlen fejlettséget mutat: a század elején fejlett vasúti közlekedés és a kontinens első földalattija, az angol és francia szintet meghaladó telefonhálózat a gazdaság általános szintjéhez képest kimagasló eredmény, a két háború között a Hegyeshalom-Budapest vasútvonal villamosítása, az egészen a húszas évekig jelentősnek számító autó- és telefonszám áll szemben az általában világszínvonalról elmaradó mennyiségi mutatókkal. A szocializmus alatt az elmaradás ezen a téren súlyos méreteket öltött, a mennyiség után minőségi mutatókban is megjelent, ugyanakkor Budapest tömegközlekedése továbbfejlődött, a villamosítás és gázellátás a kisebb falvakra is kiterjedt, és a jóléti szolgáltatások irreálisan magas színvonala mutatta a kettősséget. Ahogy a húszas években, a Kádár-korszakban is néhány kiemelkedő projekt képviselte az új technológiát (bánhidai centrálé – paksi atomerőmű), szemben az általánosan alacsony ellátási szinttel. Sajátos módon az is közös a két időszakban, hogy a nagyarányú külföldi hitelfelvétel ehhez hasonló infrastrukturális beruházásokat és sajnos nagymértékben a folyó fogyasztást finanszírozta, produktív beruházásokkal szemben. A Kádár-rendszer alatti elmaradásunk a világszínvonalról egyszerre vált láthatóvá, amikor a rendszerváltáskor megjelentek a ma már megszokott, addig azonban nyugati csodának tűnő fotocellás ajtók, a számítógépek és szórakoztató elektronika, városonként egynél több benzinkút is létesült, a hét minden napján, akár éjjel-nappal is nyitvatartó üzletek, újabb és újabb bevásárlóközpontok, és fellendült a külföldi túrizmus – mind megannyi szolgáltatás, melyek azelőtt nem voltak elérhetőek. Ezek a talán elsőre pusztán technikai lehetőségek nemcsak látványosak, hanem Rudolf Giuliani „betört ablak”-elméletéhez hasonló láncreakciókat indítanak el, és számtalan

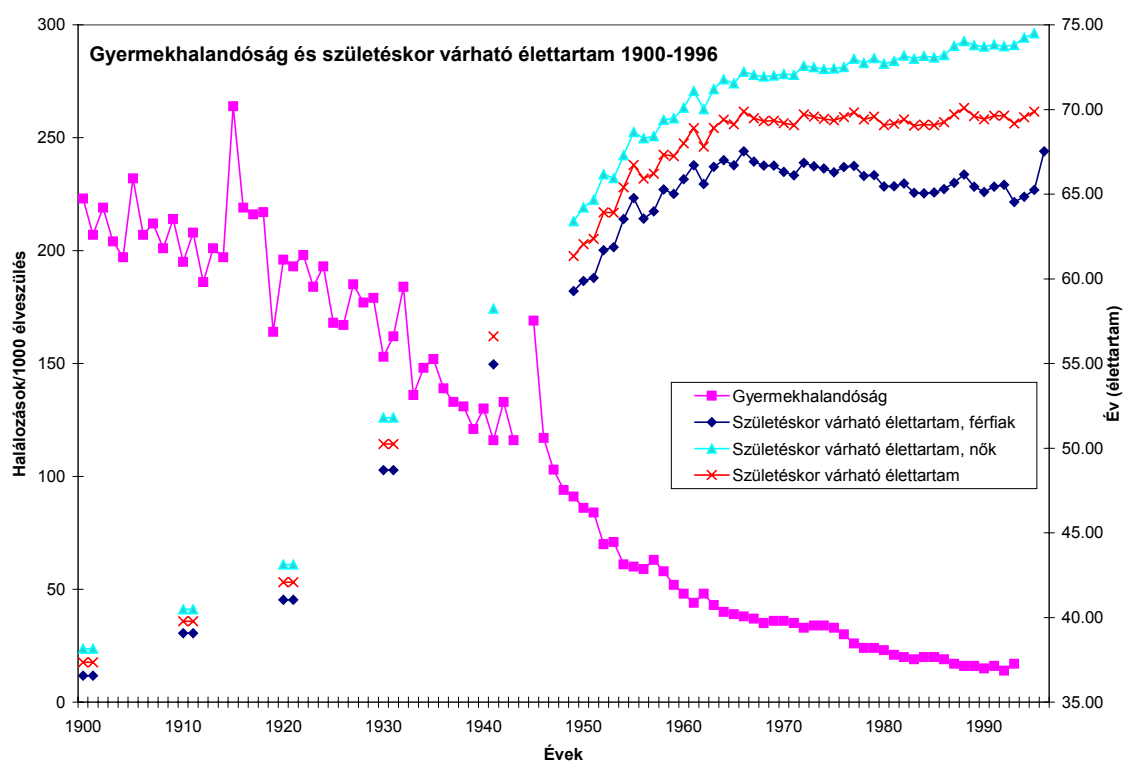
módon javítják az egész gazdaság hatékonyságát, növelik a lakosság jólétét, és közvetlenül is emelik a megtermelt nemzeti jövedelmet.

7.2. Egészség, élettartam, stressz

A szükségletek között a fizikai szükségletek napi biztosítása mellett rögtön annak minél hosszabb távon való biztosítása következik, a dolgozat elején ide soroltuk a hosszabb várható élettartamot, magas szintű egészségügyi ellátást, a környezetvédelmet, a feszültségforrások visszaszorítását (válások, hátrányos körülmények között nevelkedő gyermekek aránya, öngyilkosságok és balesetek száma), a kábítószer-fogyasztást, alkoholizmust, és dohányzást. Ezek a szempontok az egyének munkaképességének megőrzése mellett (kiesett munkaidő csökkentése, ledolgozott munkaórák számának emelése) az egészségügyi és főként szociális állami kiadások csökkenése miatt is kedvezőek a növekedésre – habár mint azt a kegyetlenül racionális nemzetiszocialista Németország vagy a Ceausescu-rendszer alatti Románia is felfedezte, az aktív életkoron túl meghosszabbított élettartam és a fejlettebb gyógyászattal életben tartott krónikus betegek teherterelt jelentenek a társadalombiztosításnak és rontják az eltartott népesség arányát.

Az egészségügyi állapotok jellemzésére szolgáló nemzetközi összehasonlítást már a HDI-számításhoz felhasználtam (ld. 3.2. fejezet), így az ott feltárt trendeket és rövid elemzést nem ismételtem meg. Ezennel csak arra a sajátosságra szeretném felhívni a figyelmet, hogy több mint fél évszázados kedvező folyamatok után a hatvanas évek közepén mind a csecsemőhalandóság adatok javulása megtörik, a tendencia lelassul, a férfiak várható élettartama esetében 1964-től előbb csak átmenetileg, majd az 1966-os év csúcsától kezdve tartós csökkenés kezdődik. A mutatók hátterében egyrészt a civilizációs betegségek megjelenését lehet sejteni (szívinfarktus arányának növekedése)²⁵⁹, másrészt a fizikai kimerülés, a másodállás miatti nyújtott műszakok, amivel ekkor már Magyarországon – a kimutatott óraszám fölött, igaz – nagyobb relatív jólét is elérhetővé vált. Nem lehet ugyanakkor a gyermekhalandósági adatok fejlettebb országokhoz viszonyított relatív romlását a nők szülési életkorának kitolódására vagy a rosszabb szociális helyzetű rétegeknek a népszaporulatban való arányának emelkedésére visszavezetni – hiszen mindezen jelenségek a nyugati társadalmakra ugyanúgy jellemzőek.

²⁵⁹ Berend (1999), 244. old.

33. ábra. Születéskor várható élettartam és csecsemőhalandóság alakulása, Magyarország 1900-1993 ²⁶⁰

Látványosan emelkedett 1950 és 1990 között a tízezer lakosra jutó orvosok (11-ről 36,9-re, majd 1994-re már 40,6-ra) és kórházi ágyak száma (55,8-ról 101,6-ra, majd 1994-re itt 96,2-re csökkenés következett), ami nemzetközileg is jelentős²⁶¹, bár ismét elsősorban mennyiségi jellegű fejlődés²⁶². Az egészségügyi ellátás ingyenessége gyenge minőséget és a megfelelő ellátás érdekében kifizetett egyre magasabb hálapénzeket eredményezett²⁶³, összességében a rendszer bukása idejére már aligha tekinthetjük szociális vívmánynak. Sajnos azóta sem mert egyik szabadon választott kormány sem hozzáfekedni ennek megváltoztatásához, szavazóbázisuk elvesztésétől tartva (a sors ironiája, hogy ettől függetlenül is sorban elvesztették a választásokat). A dohányzás és alkoholizmus²⁶⁴, akárcsak az öngyilkosság, válások és abortuszok száma jelentősen emelkedett²⁶⁵ (gyakran már a háború

²⁶⁰ Mitchell (1998)

²⁶¹ Berend (1999), 206. old.

²⁶² KSH (1996)

²⁶³ Berend (1999), 207-208. old.

²⁶⁴ Sajátos kísérlet volt a gorbacsovi alkoholtilalom magyar változata – mikor a reggeli órákban tilos volt alkoholt árulni – láthatóan nem vezetett az alkoholizmus csökkenéséhez, még Oroszországban sem.

²⁶⁵ Berend (1999), 245-246. old.

előtt is jelentős szintről). Külön említést érdemel a gyakran halálos kimenetelű balesetek száma is, a nyolcvanas években a halálesetek 13%-át nem betegség okozta Magyarországon²⁶⁶. Az UNDP korábban hivatkozott forrásai mindezeket a mutatókat mint a társadalmi stressz forrásait sorolja fel, és az egyes országok fejlettségének megítélésakor számszerűen is figyelembe veszi. A század eleji elmaradottság, nyomor és gyakori betegségek helyét sajátos módon ezek a végtelenül lehangoló és részleteiben gyakran nehezen magyarázható jelenségek vették át, visszájára fordítva a hatvanas évekig elért fejlődést (különösen nemzetközi összehasonlításokban, ahol a magyar lassulás vagy stagnálás alternatívája a többi országban a mutatók további javulása). Mivel a környékbeli szocialista országokban e változásoknak csak egy része jelentkezett (pl. dohányzás és alkoholizmus, de az öngyilkosságok kirívóan magas aránya nem), ebben az esetben sajátosan magyar okokat gyaníthatunk a háttérben (a túlzásba vitt és egészségtelen táplálkozás és a másodállások bizonyára szerepelnek ezek között, azok ugyanis inkább magyar, semmint kelet-európai jelenségek voltak).

A társadalom más kóros jelenségei, így a bűnözés, hajléktalanság, kábítószer-fogyasztás szempontjából Magyarország a század első felében sem volt rossz helyzetben, de a szocializmus, mint a rendőrállamok általában (pl. Egyiptom), kimondottan biztonságosnak volt mondható. A rendszerváltással azután a Nyugaton már több évtizede tartó kedvezőtlen folyamatok egyszerre nálunk is megjelentek, a városokban láthatóvá váltak a hajléktalanok, és az iskolákban megjelent a kábítószer. A felvilágosító tevékenység és az uniós csatlakozás előkészítésével párhuzamosan a dohányzás törvényi úton kijelölt területekre korlátozása hatásaként ma már Magyarországon talán kevesebben dohányoznak, mint a szomszédos déli és keleti országokban.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az életszínvonal szempontjából olyannyira meghatározó egészségügy Magyarországon soha nem tartozott a sikerterületek közé. A század elején – József Attilát idézve – „ezernyi fajta népbetegség, szapora csecsemőhalál” mutatta az elmaradott állapotokat. Ezeken a területeken a nemzetközi tendenciát követve (de ahhoz képest sajnos inkább ismét lemaradva) lényeges javulás állt be, az egészségügyi ellátás javulása azonban megállt a 60-as évek közepére, az elmaradottság betegségeit a civilizációs betegségek vették át, anélkül, hogy a fejlettség egyéb jelei is jelentkeztek volna. Így a káros szenvedélyek és a személyes stressz mutatói folyamatosan romló képet mutattak, és a

²⁶⁶ Berend (1999), 245. old.

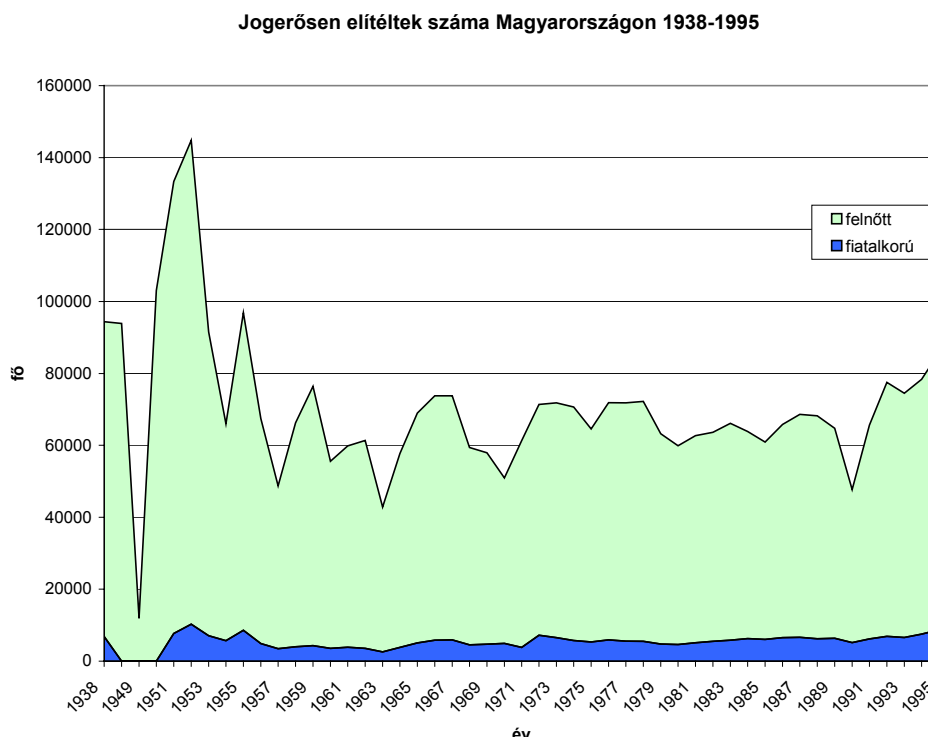
rendszerváltással még az addig ellenőrzés alatt tartott kábítószer és bűnözés is megjelentek, a fejlett európai országok szintje alá süllyedt a közbiztonság, és egyre drágábbá vált az elvben ingyenes egészségügy. Bár e szempontok növekedésre kifejtett közvetlen hatása nem egyértelmű, a társadalmi fejlettségre egyértelműen negatívan hatottak, és hatnak is mind a mai napig.

7.3. Tulajdon- és létbiztonság

A biztonságérzettel foglalkozva részben még mindig a fizikai létfeltételek keretein belüli, alapvető szükségletekről van szó, ahogy az értekezés elején is a „jogállam, hatékony bűnüldözés, szociális védőháló, foglalkoztatottság növelése, ország katonai védelmi képességének fenntartása, integrálódás nemzetközi szervezetekbe” szempontokat soroltuk ide. E szempontok szerepe leginkább a levegőhöz hasonlatos: fontosságuk leginkább hiányuk esetén érzékelhető. A biztonságot három egymásra épülő szinten értelmezhetjük: az egyének létbiztonsága, a megélhetés biztonsága, és az ország katonai biztonsága. Az alapvető létbiztonság mindenképpen szükséges a normális gazdasági tevékenységhez, a megélhetés biztonsága egy adott szint után azonban a munkára ösztönzést csökkenti, és ezt a szocializmus bukásához vezető legfontosabb tényezők között tartják számon²⁶⁷. A kétféle létbiztonságot az alábbiakban szétválasztom, majd külön tárgyalom a nemzet biztonságának kérdését is.

Az egyének létbiztonságának alakulását elég hűen szemléltethetjük az elítéltek számának alakulásával, amit a 34. ábra mutat be 1938 és 1996 között. Természetesen ezek mögött a számok mögött különböző jelenségek húzódnak meg, és az adatok nem tartalmazzák a jogerős ítélet nélkül fogvatartottakat, ami egészen jelentős méreteket öltött a második világháború alatt, közvetlen a háború után, de még a Rákosi-rendszerben is. Különösen negatív jelenség a politikai elítéltek száma, ami a két világháború között kizárólag a politikai szélsőségeket fenyegette, Rákosi alatt először minden jobboldalit, később az engedélyezett kizárólag baloldali pártok között a polgári irányzatokat is, végül azonban egészen a kommunistákig bárkit (elképzeltető, hogy milyen vegyes társaság alakult ki a börtönökben és a helyszűke miatt felállított táborokban). A Kádár-rendszerben az ötvenhatosok kiengedése után már nem volt jellemző a politikai okokból kiszabott szabadságvesztés, és a rendszerváltással azután a kérdés elveszítette jelentőségét. Külön említést érdemel az 1919-es vörös-, majd az azt követő fehérterror, a harmincas években erősödő antiszemitizmus majd a negyvenes években a zsidóüldözés, a háború harci cselekményei, az ország megszállása a

németek, majd az oroszok által, és végül a hadifogság vagy Oroszországba elhurcolás – ezek az események minden gazdasági és társadalmi fejlődést beárnyékolnak az adott korszakban.

34. ábra. Jogerősen elítéltek száma Magyarországon 1938-1995 ²⁶⁸

Az alapvető emberi létezését fenyegető veszélyek szintjét meglehetősen jól ábrázolja a 34. ábra: a Horthy-rendszer 100 ezer fő alatti elítélte a Rákosi rendszerben még a jogtalanul fogvatartottakat leszámítva is közel másfélszeresére ugrott, majd egy átmeneti csökkenést követően (1953-tól, Nagy Imre miniszterelnöksége alatt) az 56-os megtorlás következtében ismét megközelítette a 100 ezer főt, hogy azután a Kádár-rendszerben a köztörvényes bűnözés által meghatározott 60 ezer körüli szintre csökkenjen. Ez a közbiztonságot jellemző szint az 1980 körüli minimumról a rendszerváltáson keresztül folyamatosan emelkedett, és 1995-re átlépte a 80 ezer fős szintet, jelezve a romló közállapotokat (szervezett bűnözés és kábítószer-kereskedelem megjelenése, fegyveres rablások számának emelkedése).

Az élet minőségének tartós biztosítása révén a kérdéskör kiterjeszthető a tiszta és egészséges környezetre, az egészséges és elegendő táplálékra, tiszta ivóvízre, levegőre, és így tovább. Az egészségtelen életkörülmények a század elején általános problémát jelentettek, ehhez járult még a szocializmusban az ipari környezetszennyezés és a rossz minőségű

²⁶⁷ Ld. az 5.8. fejezetben már idézett tankönyvi minősítést, Colander – Sephton (1996), 75. old.

²⁶⁸ KSH (1996)

járműpark okozta környezetszennyezés, a dohányzás és a balesetek emelkedő gyakorisága, sőt, a katasztrófák veszélyének fokozódása is (Csernobil hatása Magyarországon máig sem megnyugtatóan tisztázott). A Kádár-rendszer már a környezetvédelmi szempontok megjelenésével is jellemezhető, de e tekintetben is az uniós csatlakozás hozott áttörést a csatlakozó országokra erőltetett szigorúbb szabályozással.

A létbiztonság szemléltetésére használt elítéltek aránya mutató nemzetközi összehasonlításra csak korlátozottan alkalmas, nehéz – de talán ebből a szempontból nem is érdemes – különbséget tenni a politikai okokból bebörtönözöttek nagy száma (diktatúrákban jellemzően ez a helyzet, ld. Dél-Afrika, Szovjetunió, Románia, Kína, Chile) és a bűnözés magas szintje miatti hasonlóan magas mutatók között. (Eklatáns példa az Egyesült Államok, ahol ma közel 4 millióan vannak börtönben, azaz a lakosság közel 1,5%-a – ez a fenti ábrán a Rákosi-rendszernek megfelelő szintet jelenti).

Gyakran a közbiztonságnál is nagyobb hatással van a gazdasági tevékenységekre a megélhetés biztonsága, vagy biztosíthatósága: a létbiztonságot csak korlátozottan biztosító országok is prosperálhatnak gazdaságilag (a fenti megkülönböztetéstől függetlenül, ld. az USA vagy Chile példáját), de viszonylagosan biztonságos országok fejlődését is akadályozza, ha a lakosság széles rétegeinek nem biztosított a megélhetése (mint azt Latin-Amerika országai példázzák). A szocialista országokban, vagy egyes fejlett szociális piacgazdaságokban a megélhetés túlságosan is, tényleges munkavégzés nélkül is (a kapun belüli ill. kapun kívüli munkanélküliség esetén) biztosított volt, ami csökkentette a munkára való motivációt, így az elvégzett munka mennyiségét is.²⁶⁹

Mitchell nemzetközi statisztikái szerint a munkanélküliek aránya a század első felében jelentős konjunkturális ingadozásokat mutat, az első világháború alatti 0,8%-tól gyakran 25%-ig, olyan ma fejlett országokban is, mint például Norvégia. A húszas évek közepétől közölt magyar adatok csak abszolút számokban szerepelnek, a 13-15 ezer munkanélküli még az ipari munkásság létszámához viszonyítva is csak 6%-ot ad, amibe az idénymunkákból élő agrármunkások nyilvánvalóan nem számíthattak bele. A háború utáni összehasonlítás a teljes foglalkoztatottság politikája miatt nem reális, a piacgazdaságok adatai azonban jelentős csökkenéseket mutatnak, a fellendülés éveiben 4-6%-os, a 70-es évektől azonban gyakran 10% fölé kúszott a mutató. Érdekes adat Dél-Amerika 1970 előtti mindössze 2-5% körüli

²⁶⁹ Colander - Sephton (1996), kimutatott, hogy a magasabb összegű munkanélküliségi segéllyel rendelkező országokban emelkedik a munkanélküliség, míg a munkanélküli biztosítás fejletlensége csökkentőleg hat a munkanélküliek számára.

szintje, és tanulságos a koreai, japán és más gyorsan felzárkózó országok 1-3% körüli mutatója – elemzések a gazdasági növekedés jelentős hányadát a munkaerő bővülésére vezetik vissza ezekben az országokban (is – ugyanezre a következtetésre juthatunk mi is Magyarország kapcsán a korábbi fejezet adatainak elemzése során). A megélhetés biztonsága tehát nemcsak a szocialista országokban javult a háború után, bár nyilván ennek helyi mértéke egészen kivételes, és mint említettük, gazdaságilag kontraproduktív vívmány volt. A rendszerváltás éveiben megugró munkanélküliség immár a globális nyitott világgazdaság erőinek megfelelően hamarosan a fejlett országok szintje alá csökkent, ahogy a legkedvezőbb feltételeket kínáló Kínában még ennél is gyorsabban nőtt a foglalkoztatottság, a hirtelen gyorsasággal nyugati bérszintre hozott kelet-német munkavállalók körében pedig mind a mai napig 20% feletti a munkanélküliség.

A tulajdonjog biztonságáról a gazdasági környezet és jogállami rend kapcsán is megemlékezünk, ide tartozik azonban a felhalmozott vagyon biztonsága, és az elleni főbb nem fizikai támadások: az elkobzás, kisajátítás, államosítás, és az infláció. Közös vonása ezeknek, hogy a vagyonok átrendeződését szolgálják, sokszor nem is az állam és a lakosok egy csoportja, hanem a lakosság különböző rétegei között (az infláció például általában a bérből élőket sújtja és a vállalkozókat, kereskedőket jutalmazza²⁷⁰ – amellet, hogy az állam bevételeit jelentősen emeli a lakosság egésze kárára). Magyarországon a Tanácsköztársaság rövid időszakát leszámítva erre a háború alatt a zsidó lakosság esetében és a háború után a felső és középosztály széles rétegei esetében került sor, ide sorolva az egyszerű polgárházzal rendelkező értelmiségieket vagy a földtulajdonnal rendelkező parasztságot is (akik más szempontból egyáltalán nem tartoztak a tehetősök közé). A bizonytalanság és igazságtalanság mellett ezek az intézkedések a gazdasági tevékenységre való motiváció kiölése miatt is rendkívül károsan hatottak a gazdaságra.

Ahogy a közbiztonság megoldásában a rendvédelmi szervek fontos feladatot látnak el, a katonaságnak is van gazdasági jelentőségű feladata az ország védelmében. Egy katonai konfliktus vagy különösen az ország területén folyó fegyveres harcok esetén az egyéni lét a lehető legkevésbé van biztonságban, és természetesen a megélhetésre is kihat. A Monarchia részeként Magyarország szövetségesi viszonyban állt Németországgal, és általában a szomszédos országok támadásától védettnek tekinthette magát, ha a nemzetiségi kérdés miatt ennek lehetőségét nem is lehetett kizárni (mint erre az első világháború élesen rá is világított).

²⁷⁰ Ld. pl. Berend – Szuhay (1975), 211-213. old.

A két háború közötti Magyarország folyamatosan fenyegetve érezhette magát a kisantant gyűrűjében, ez ellen a német-olasz szövetségben keresett menedéket, és egyben támogatást revíziós törekvéseihez. A feszültségek idővel logikusan vezettek el a második világháború minden korábbinál nagyobb pusztításához. A szovjet megszállás elnyomta ugyan a magyar függetlenségi törekvéseket, de kétségkívül egyfajta védelmet is biztosított a szövetségi rendszeren belül, katonai támadástól – a hidegháború forróvá alakulását kivéve – nem kellett tartani. A rendszerváltás során a térség etnikai konfliktusaiban ismét veszély fenyegette Magyarország biztonságát, ezért is került napirendre majd megvalósításra példás gyorsasággal a NATO-hoz való csatlakozás. Ebben a szövetségi rendszerben sem kizártak a konfliktusok (ld. a görög-török, vagy éppen az utóbbi hónapokban a dán-kanadai szembenállást egy adott kérdésben), de általánosságban véve ismét növekedett az ország biztonsága, és a gazdasági fejlődésre ez önmagában minden bizonnyal ismét pozitívan hat. A katonai kiadások alakulása ettől a gyors áttekintéstől részben eltérően alakult, így például a NATO-hoz csatlakozás inkább teherként jelent, ha nem is annyira jelentőset, mint a második világháborús, vagy különösen a hidegháborús fegyverkezés és nehézipar-fejlesztés a harmincas és az ötvenes években.²⁷¹ A katonai költségek és háborús konjunktúra érdekes módon nem akadály, sőt, bizonyos mértékben éppen serkentője a gazdasági fejlődésnek. Keynes maga hívta fel a figyelmet az improduktív (pl. katonai célú) állami kiadások szükségességére a gazdaság egyensúlyban tartásához, és az Amerikai Egyesült Államok példája mutatja, hogy a lakosság jelentős rétegének illetve az állami források túlnyomó többségének katonai-stratégiai alkalmazása egyáltalán nem mond ellent a látványos gazdasági eredményeknek.

A katonai biztonság jelentőségét mutatja az is, hogy Magyarország a legnagyobb anyagi károkat külföldi hadseregek megszállása és zabrálása, erőszakoskodása során szenvedte (román megszállás 1919-ben, majd kisebb részben a német, és főként az orosz megszállás az 1944-1947 években).

A négyféle biztonság szintjeinek alakulásáról eddig elmondottakat összegezve megállapítható, hogy (a háborús időszakoktól ezennel eltekintve) a Horthy-korszakban a tulajdon alapvető biztonsága mellett a létbiztonság közepes szintű, a megélhetés és a katonai biztonság viszont igen rossz volt. A Rákosi-korszakban az alapvető emberi lét és a

²⁷¹ Mindkét időszakra hasonlóan a nehézipari beruházások legalább 50%-át hadiiparinak és fegyverkezési jellegűnek ítéli Berend (1999), ill. Berend – Szuhay (1975).

tulajdonjogok minden korábbinál lényegesen kevésbé voltak biztosítva, eleinte a megélhetés is komoly gondot okozott, és az orosz megszállás és a hidegháborús készülődés fényében még a katonai helyzet is a ténylegesnél sokkal rosszabbnak tűnt. A Kádár-korszak első évtizede után a háború előttinél is jobb létbiztonság, relatíve megfelelő tulajdon-, és minden korábbinál jobb megélhetési és katonai biztonságot élvezhetett az ország. A rendszerváltás óta eltelt években a tulajdonjog immár szent és sérthetetlen, az ország külbiztonságát a NATO szavatolja, a közbiztonságot azonban a megemelkedett bűnözés, a megélhetést pedig a sokak számára nehezen leküzdhető munkanélküliség árnyékolja be.

7.4. Egyenlőség és egyenjogúság

A bevezetésben ismertetett Maslow-piramisban egyre magasabbra hágva elérkezünk az egyének elismerésre, egyéniségük és különbözőségük elfogadtatására törekvéséhez, ami személyiségük kibontakozásának egyik alapfeltétele. Az egyenlőség és egyenjogúság minden egyén és társadalmi réteg alapvető célkitűzése, természetesen lényegesen különböző hangsúlyokkal. A két fogalom között az a lényeges különbség áll fenn ugyanis, hogy – legalábbis a ma működő társadalmakban – csak a mindenki számára egyenlő lehetőségeket lehet normatívaként felállítani, az ennél messzebb mutató egyenlőség a gazdasági ösztönzők kiiktatása és az eltérő teljesítmények azonos jutalmazása miatt nem igazságos, és gazdaságilag egyenesen nem kívánatos.

Az egyenjogúság az alapvető emberi és polgári jogokkal függ össze, hatása tisztán kedvező a gazdasági növekedésre. Ebből a szempontból a szocializmus kétségkívül előrelépésnek tekinthető: a korábbi faji vagy nemzetiségi megkülönböztetések gyakorlatilag megszűntek, az egyenjogúság még ott is deklarált célként szerepelt, ahol nem tudták érvényesíteni, és még a kontraszelekció ennek látványosan ellentmondó alkalmazása is tulajdonképpen a hátrányosabb helyzetű rétegek felzárkóztatását volt hivatott szolgálni²⁷² (ami nem jelent felmentést a jogtipró eszközökre, hiszen akár a numerus clausus is lehetne az oktatásban alulreprezentált társadalmi rétegek felzárkóztatására törekvéseként értelmezni). A nők egyenjogúsága érdekében még talán túlzásokba is esett az új rendszer (női traktorosok az ötvenes években), de kétségtelen tény, hogy a nők mai közéleti szerepvállalása részben éppen a szocializmus egyik kedvező öröksége. A korábbi korszak védelmében azt is el kell mondanunk, hogy ez a kérdés még ma sem megoldott a legtöbb országban, Skandinávia és az Európai Unió általában is előrébb jár nálunk, de például az Egyesült Államokban a hatvanas

években még a Yale hallgatóinak alig 10%-a volt nő, és már ez is forradalmi előretörésnek számított a korábbi viszonyokhoz képest. A nők szavazati joga csak az első világháború után terjedt el a fejlettebb országokban is, ahogy Magyarországon is (Svájcban csak a nyolcvanas években). Később nálunk ezt ismét korlátozták ugyan, de hogy nem maradt hatás nélkül, azt mutatják az ismert és népszerű női politikusok a negyvenes években (Kéthly Anna, Schlachta Margit). A kisebbségi problémákat groteszk módon éppen a második világháború iszonyatos embervesztesége enyhítette, számottevő kisebbség ezután ugyanis már csak a cigányság maradt Magyarországon. A cigányság letelepítésében és talán meg felemelésében is ért el relatív sikereket a szocialista rendszer (ha nem is feltétlenül jogállami eszközökkel) – ez nyomban láthatóvá válik, ha a hazai cigányság állapotait a spanyol vagy francia részben mind a mai napig vándorló cigánysághoz hasonlítjuk. Az előítéletek általánosságban talán csökkentek, igaz, a német és egyéb nemzetiségekkel szemben jobban, a zsidósággal és főként a cigánysággal szemben pedig kevésbé.

Hogy ambivalens gazdasági következményei ellenére az egyenlőség is alapvető emberi igény, azt mutatja, hogy kutatások szerint az egyének boldogság-érzete egyáltalán nem az abszolút jólétüktől, sokkal inkább a relatív, más egyénekhez vagy nemzetekhez viszonyított helyzetüktől függ. Ez a magyarázata annak, hogy bár a gazdasági fejlődés és az egy főre jutó nemzeti jövedelem is töretlen fejlődést mutat az egész világon, az emberek átlagosan ma sem érzik boldogabbnak magukat, mint mondjuk húsz-negyven évvel ezelőtt²⁷³. Ez a módszertanában talán vitatható kutatás elvezethet bennünket a túlzottan nagy társadalmi egyenlőtlenségek inkább visszahúzó, míg a behozható különbségek munkára és jövedelemtermelésre serkentő szerepéhez. A jelentős különbségek hatékonyságot rontó hatását mutatja, hogy az alacsonyabb jövedelmű rétegekből nemcsak sokkal kevesebb szakképzett munkás, értelmiségi és vállalkozó kerül ki, de sokkal több bűnöző is, ami viszont az egyéni és közbiztonság járulékos költségeit emeli (biztosítás, betörésvédelem, őrző-védő szolgáltatás, zárt lakónegyedek, bűnüldözés).

Az egyenlőség és gazdasági fejlődés kapcsolata kétirányú: a 20. század folyamán a fejlett országokban a jövedelmi különbségek csökkenő tendenciája arra vall, hogy a gazdasági

²⁷² Berend (1999), 84. old.

²⁷³ <http://www.vg.hu/index3.php?app=cikk&datum=2005-02-17&d=2005-02-17&r=12&c=1>, a Financial Times Deutschland cikkét idézi a Világgazdaság, 2005. február 17.

fejlődés áldásai a szegényebb rétegekhez is eljutottak.²⁷⁴ Az így kialakult egyre szélesebb középosztályok vásárlóerejére épült az amerikai és nyugat-európai országok fogyasztói társadalma, és nem utolsó sorban e piacok mérete tette lehetővé számos tartós fogyasztási cikk és technikai újdonság sorozatgyártását, költségeinek leszállítását, és az általuk nyújtott kényelem elérhetővé tételét a tömegek számára. Hagyományosan nagyok a jövedelmi különbségek Latin-Amerika országaiban, és különösen alacsonyak Skandináviában. A gazdasági fejlődés és a vagyoni különbségek csökkenése közötti korreláció egyértelmű, az ok-okozati összefüggés iránya azonban máig vitatott. A gazdasági fejlődés általában a foglalkoztatottság növekedésével jár, a nagyobb foglalkoztatottság pedig piaci viszonyok között emelkedő bérekkel²⁷⁵, ezáltal csökkenő jövedelmi különbségekkel. A túlságosan nagy jövedelmi különbségekről Latin-Amerika példájából kiindulva jogosan feltételezhetjük, hogy azok a fejlődés gátját képezik, azonban a csökkentésükre irányuló kormányzati intézkedések növekedésre gyakorolt kedvező hatása sem igazolt. Másrészt vizsgálatok kimutatták, hogy a jövedelemelosztás egyenlősége csökkenti az átlagos megtakarítások szintjét, így a beruházásokon keresztül a gazdasági növekedés ütemét is²⁷⁶ – a munkára való motiváció hiánya mellett egy újabb tényező, ami a nagyfokú egyenlőség fejlődéssel ellentétes hatását mutatja. A szocialista tervgazdaságokban az egyenlőséget alapvetően lefelé nivellálva teremtették meg: sokkal inkább a vagyonos osztályok tulajdonának államosításával, mintsem a munkavállalók életszínvonalának javításával. A New Deal ugyanakkor éppen a munkavállalók vásárlóerejére építve teremtette meg a fogyasztói társadalmat, tehát mondhatjuk, hogy esetükben a gazdasági egyenlőtlenségek csökkentése járult hozzá a növekedéshez, ráadásul a háború utáni években éppen a világtörténelem legnagyobb és legtovább tartó fellendüléséhez.

A jövedelmi különbségeket általában a lakosság legmagasabb és legalacsonyabb jövedelmű tizedei jövedelmének arányával jellemzik. Sajnos Magyarország esetében a század

²⁷⁴ A tendencia igazán a nagy gazdasági válság után vált érezhetővé, a New Deal vagy a fogyasztói társadalmat megalapozó keynes-i gazdaságpolitika (és a választójog fokozatos kiterjesztése) révén Nyugaton, és a háború előtti vagyonos rétegek tulajdonának elkobzásával, ill. szociális intézkedések valamint a teljes foglalkoztatottság bevezetésével Keleten.

²⁷⁵ Zhen Quan Wang és Nigel J. Swain (1995): 359-382. old. A kilencvenes évek elején a dinamikusan növekvő tőkebefektetések kimutathatóan emelték a kínai átlagbéreket, noha a működőtőke-befektetések éppen az alacsony bérszínvonal miatt választották Kínát beruházásaikhoz.

²⁷⁶ Ld. Mauro (1996)

nagyrészt használható statisztikai adatforrást nem találtam, de a 18. és 19. mellékletben szereplő KSH-kimutatások némi támpontként szolgálhatnak. A 18. mellékletben a két háború közötti ipari dolgozók munkabérének táblázatában szerepelnek a gyárvezetők is, amennyiben az ő bérüket a dolgozók átlagbérével elosztjuk, 5-szörös és a vizsgált időszakban enyhén emelkedő különbséget kapunk. A szocializmus alatt a különbségek jelentősen mérséklődtek, amire közvetetten utal, hogy a rendszerváltáskori háztartások felszereltsége között a tartós fogyasztási cikkek és szolgáltatások jellegétől függően legfeljebb háromszoros különbség mutatható ki.²⁷⁷ A rendszerváltás után a tendencia ismét megfordult, és a különbségek újra növekedni kezdtek, újabb kimutatások szerint a nyugat-európai arányoknál nagyobb, az észak- és különösen a latin-amerikaiaknál azonban kisebb mértéket öltve.

Az egyenlőség nemcsak az anyagi különbségekkel, hanem a társadalmi rétegek közötti korlátok lebontásával, a társadalmi különbségek csökkenésével is mérhető, és ebben a tekintetben különösen nagy előrelépés történt a szocializmus alatt (az ilyen változások legalább egy generációt vesznek igénybe, ebben az esetben ennyi elegendőnek is bizonyult): „a második világháború előtt fennálló kiélezett, szigorúan hierarchizált kelet-európai osztálytársadalmat egy erősebben homogenizált osztálytársadalom váltotta fel”²⁷⁸. Horthy Magyarországon még a megszólítások rendje is szigorúan szabályozott volt, a társadalmi mobilitásra jellemző, hogy még a parasztság egyes rétegei közötti házasságok is komoly társadalmi akadályokba ütköztek, és az egyetemekre bekerülő paraszt- és munkásszármazású fiatalok aránya nem haladta meg a 2-3%-ot²⁷⁹. Ezzel a saját korában is anakronisztikus társadalommal szemben egy bő emberöltő elteltével ma Magyarország a társadalmi egyenlőség terén megelőz több nyugati országot (elsősorban Észak-Amerikát) – igaz, az egyenlőtlenségek sajnos ismét növekvő tendenciát mutatnak, példa erre a 3.3. fejezetben idézett PISA-felmérés, ahol megmutatkozott, hogy a fejlett és gyorsan fejlődő országokkal szemben ma Magyarországon a diákok eredményei igen nagy eltéréseket mutatnak a gyermekek társadalmi háttérének függvényében²⁸⁰. A fejlett polgári társadalmakra jellemző széles középosztály Magyarországon éppen a szocializmus éveiben, a Kádár-korszakban jött

²⁷⁷ Ld. 18. és 19. melléklet, KSH (1996).

²⁷⁸ Berend (1999), 255. old.

²⁷⁹ Fukuyama (1997) 300. old. említi a brit státusz- és osztálykorlátok fejlődésre visszahúzólagos ható szerepét, amit nyugodtan alkalmazhatunk a 30-as évek Magyarországra is.

²⁸⁰ Válijärvi (2002)

létre²⁸¹, ez pedig a mind a szélesebb piac, mind a képzettebb munkaerő miatt előnyös a gazdasági fejlődés szempontjából. A nemzetközi tendenciákra való tekintettel ehhez hozzá kell tenni, hogy ezek a folyamatok már a nemzetiszocialista ideológia térnyerésével a 30-as években megindultak Magyarországon (ami a születési és vagyon-alapú elit helyett a tömegek támogatására alapozta politikáját), és ugyanezen emberöltő alatt szintén látványos fejlődést tettek meg a nem-szocialista országokban is – de általánosságban nem indultak ilyen mélyről (Dél-Európa, Ázsia) és/vagy nem jutottak ilyen messzire (Latin-Amerika). Az egyenlősítő folyamat árnyoldalairól (tulajdonjogok semmibe vétele, vagyonos és képzettebb rétegek kiűzése, minőség lefelé nivellálása) más fejezetekben már szó esett, itt nem ismételtem meg. A rendszerváltás kezdetétől a különbségek ismét növekedésnek indultak ugyan (egy szűk réteg a magánvállalkozások gyors térnyerése és a későbbi privatizáció során meggazdagodott), de sem tömeges elszegényedésről, sem az oroszországi méretű magánvagyonok kialakulásáról nem beszélhetünk²⁸².

Az egyenlőség szempontjával összefüggő méltányos közteherviselés szempontjából a század első fele sok tekintetben igazságosabb volt, mint a jelen Magyarországa, erre mutat, hogy az adóbevételek nagy részét a felső társadalmi osztályok fizették (példamutató volt a virilisták megbecsültsége a városokban – ma a vállalkozók kevesebb adót fizetnek, mint az átlagpolgár, másrészt a főrendiházi státusz is adózott jövedelemhez volt kötve, harmadrészt a győri program finanszírozására vagyondézsmát vetetettek ki, progresszív módon). Sokan megkérdőjelezik ugyanakkor a szocialista rendszer igazságosságát, nemcsak a nómenklatúrának biztosított kiemelt juttatások és kivételezések miatt (ezért hívják minden társadalomban ezt a réteget kiváltságosnak), hanem azért, mert a rászorultsági elv helyett miindenkinek egyformán elérhetővé tette szolgáltatásait és szubvencióit²⁸³, amivel sokszor éppen az egyébként is tehetősebbek tudtak élni²⁸⁴.

²⁸¹ Berend (1999), 255-257. old.

²⁸² Jellemző, hogy a világ leggazdagabb embereinek sajtóban időről időre publikált listáján eddig egyetlen magyar név sem szerepelt, míg számos orosz, és újabban már egy lengyel vállalkozó is felküzdötte magát a dollármilliárdosok közé.

²⁸³ A 60-as években a szociális ellátás kiterjesztésekor az is ingyen kapott minden szolgáltatást, aki korábban soha nem volt befizetője a rendszernek.

²⁸⁴ Berend (1999), 256. old. idézi Szelényi Ivánt, aki kimutatta, hogy a lakbérsubvenció alapvetően az budapesti értelmiségieket támogatta, nem pedig a saját lakásban lakó munkásságot és parasztságot.

Gazdasági növekedéssel foglalkozó munkában az igazságosság kapcsán nem lehet megkerülni a korrupció kérdését. Szélesebb értelemben korrupciónak tekinthetünk minden esetet, ahol a közösség (társadalom, vállalat) érdekével szemben az egyén azzal konfrontációba kerül, anyagi érdeke kerekedik felül.²⁸⁵ Minthogy a közösség számára hatékony döntések meghozatalát akadályozza, a korrupció egyértelműen és kivétel nélkül negatív hatással van a gazdaság, és erkölcsi értelemben a társadalom fejlődésére. Nem elvárható a lakosság, a munkavállalók széles rétegeitől az áldozatvállalás és lemondás a jobb jövő érdekében, ha azt látják, hogy vezetőik nem vesznek részt az erőfeszítésekben, vagy egyenesen a siker ellen dolgoznak. Ebben a tekintetben a második világháború előtti világ nepotizmusa és a szocializmus alatti párthoz való lojalitás alapján történő vezető kiválasztás is ide sorolható, a társadalom erkölcsében és hozzáállásában igazán nagy károkat azonban a Kádár-rendszer és még inkább a rendszerváltás okozott, amikor a pozícióval való visszaélések leplezetlenné és mégis le nem leplezetté váltak²⁸⁶. Az „eredeti tőkefelhalmozás” eme minden korban és társadalomban visszataszító jelenségei²⁸⁷ csak az ezredforduló körül kezdtek visszaszorulni, amikor is egyre-másra lepleződtek le korrupciós esetek: ezt sokkal inkább a tisztulás első jeleként értékelhetjük, semmint egy új korrupciós hullámként.

Habár újabban az ENSZ szakosított szervezetei éves jelentést publikálnak a korrupció alakulásáról, a század egészére sem Magyarországra, sem nemzetközi összehasonlításhoz nem áll rendelkezésünkre ilyen adat. Általánosságban a korrupció a szűk csoportok irányítása alatt álló országokra jellemző (Dél-Amerika és Afrika katonai diktatúrái), de a demokráciák sem mentesek e kórtól (ott elsősorban a pártkasszák megoldatlan finanszírozása áll a felszínre kerülő ügyek hátterében, a többségi szavazat elnyeréséhez ugyanis egyre drágább kampányokra van szükség). Még a kiváló erkölcséről ismert Japánban is vannak korrupciós botrányok²⁸⁸, ami láthatóan nem akadályozta meg a dinamikus növekedést, az ellenkezőjére talán Finnország a legjobb példa, itt a látványos növekedés mögötti sikertényezők közé

²⁸⁵ Bár hagyományosan inkább a zsarnoksággal azonosítják a korrupt állami vezetők előfordulását, a fenti értelemben a demokrácia nemcsak, hogy nem zárja ki a korrupciót (gondoljunk csak a legtöbb nyugati demokráciában is napirenden lévő botrányokra), hanem a szavazópolgárok egyes kisebbségben lévő csoportjainak nyújtott anyagi juttatásokkal (bér- és nyugdíjemelések) tulajdonképpen intézményesítette azt.

²⁸⁶ Berend (1999), 199. old.

²⁸⁷ dr. Antall József miniszterelnök nyilatkozott erről kormányfőként is a történész szemével, ő hosszú távon fontosabbnak tartotta a vagyonok felhalmozódását (egy magyar tőkésosztály létrejöttét), mint az igazságosság szempontjait, és a növekedésre kifejtett hatását tekintve ebben bizonyára igaza is volt.

²⁸⁸ Ld. a KDD esete 1979-ben, Johnson – Tyson – Zysman (1989), 192-193. old.

sorolható a korrupció teljes hiánya és a kimagasló erkölcsi színvonal. A korrupció bizonyíthatóan általános következményei a külföldi befektetők idegenkedése, az alacsonyabb beruházási ráta és az emiatt jelentkező alacsonyabb növekedés²⁸⁹. A korrupció hatására kevesebb állami pénz jut az olyan szektorokba, ahol a vesztegetésekből nem lehet meggazdagodni, így többek között alacsonyabb az oktatási költségvetés, hosszabb távon súlyos károkat okozva az emberi tőke akkumulációjában. A korrupció gazdasági mechanizmusa lényegében hasonló a szocialista gazdasághoz: a piaci verseny helyett a hatékonyságtól független tényezők alakítják a gazdasági folyamatokat.

Az egyenjogúság és igazságosság terén Magyarországon a század során sokkal kisebb kilengéseket találhatunk, mint az egyenlőség ezzel általában ütköző szempontjainál. Ideális állapotokról egyik rendszerben sem beszélhetünk, így a gazdasági tevékenységeket ez a szempont kevesbé befolyásolta. Az társadalmi egyenlőség esetében az ország a 20. század során a gazdasági növekedésre egyaránt káros egyik szélsőségből (latin-amerikanizáció a Horthy-rendszerben) a másikba esett (motiváció visszafogása a Rákosi- ill. Kádár-rendszerben), a leghatékonyabb összetételt a rendszerváltás után alakítva ki (bár helyenként ismét a latin-amerikanizálódás jelei mutatkoznak). Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szocialista rezsim egyenlősítés terén – nem jogállami eszközökkel – elért vívmányai valóban előremutatóak voltak, és az alkalmazott, gyakran brutális eszközök miatt feltételezhető, hogy egy demokratikus rendszerben még kormányzati beavatkozásokkal sem érhattük volna el ezt a szintet ebben az időszakban. Itt tehát Magyarország nagyobbat lépett előre a korábbi állapotokhoz képest, mint mondjuk Dél-Európának az Unióhoz nálunk korábban csatlakozó országai.

7.5. Kultúra, művészetek, önkifejezés

Az 1.1. fejezetben ehhez a témakörhöz a „nemzeti és regionális hagyományok ápolása, alkotói szabadság és művészi/irodalmi/vallásos tevékenység tolerálása és elősegítése, versenyképes oktatási rendszer, tudományos tevékenység és kutatás fejlesztése, találmányok és szabadalmak számának emelése, magasabb iskolai végzettségűek arányának növelése” szempontokat soroltam, ezek közül azonban az oktatással és kutatással, mint a gazdasági és társadalmi fejlődést a többenél közvetlenebbül befolyásoló tényezővel a 6.3. ill. 6.5. fejezetben már foglalkoztam. Ezzel ismét a szükségletek egy magasabb szintjéhez érkeztünk: az egyének önmegvalósításának lehetőségei is alapvetően ide tartoznak. Nietzsche definiálta a

²⁸⁹ Ld. erről a www.economist.com honlap internetes közgazdasági lexikonját.

kultúrát az emberek azon képességében, hogy kifejlesszék magukban a „tudóst, a művészt, és a szentet”.

A század első felében a tudomány, a művészetek, és a vallás területén az önmegvalósítás szabadsága lényegében biztosított volt, a politikai tevékenységgel szemben a művészetet nagyfokú szabadság jellemezte, a korlátokat (gondoljunk csak József Attila „Nincsen apám” versére) inkább a társadalmi erkölcsök, a többség értékrendjének tiszteletben tartása, és a megbotránkoztatás elkerülése jelentette (ahogy a korszakban más országokban is ugyanebben az időben). A két világháború közötti évtizedek a magyar irodalom és általában a szellemi élet talán a legkiemelkedőbb időszaka, ezt követően a magyar szellem nagyjai vagy külföldre menekültek az üldözések vagy a kommunizmus elől (pl. Márai Sándor), vagy a világháborúnak estek áldozatul (hetvennél több írónk és költőnk, köztük Szerb Antal és Radnóti Miklós), vagy kompromisszumot kötöttek a rendszerrel (Illyés Gyula, Németh László), vagy üldöztetésnek, mellőztetésnek voltak kitéve (Szabó Lőrinc, Kassák Lajos).²⁹⁰ A rendszer által kedvezményezett kurzus-írók nem teremtettek igazi értéket. A művészetek és az irodalom a szocializmus alatt az ideológia szolgálatába voltak állítva, kiemelt támogatást kaptak a rendszerrel azonosulni (a Kádár-rendszerben már a rendszerhez való lojalitás is elég volt) képes alkotók, míg az ellenvéleményeket minden eszközzel üldözték. A kultúra kiemelt állami támogatása jótékonyan hatott a tömegkultúrára, a Kádár-korszakban az irodalom és művészetek (képzőművészet, zene, színház, stb) a meglévő (főleg ön-) cenzúra ellenére a lakosság széles tömegeihez jutottak el rendkívül elfogadható áron (könyvnyomtatás, koncertek, színházi esték, kiállítások). A reprodukció, könyvnyomtatás, külföldi irodalom műfordítása szempontjából oly sikeres időszak azonban sokkal kevesebb maradandó értéket produkált, mint a század első fele²⁹¹, amihez hozzájárult még az elzártság miatt a nemzetközi elismerés és (a két háború között létrehozott magyar intézetek által elindított) kulturális export visszaesése is. Szintén jellemző, hogy az ideológiai korlátok és a világrendszerek versenye motiválta kiemelkedni törekvés az irodalom és társadalomtudományok helyett a sport, zeneművészet, táncművészet művelői számára biztosított jobb lehetőségeket, ami az e téren jelentkező eredményeken le is mérhető, mind a mai napig. Szintén ennek a hatására emelkedett hivatalos rangra a népművészet és népzene (szemben az elutasított modern – nyugati eredetű – művészettel és zenével). Romsics Ignác Rákosi-korszakra vonatkozó

²⁹⁰ Romsics (2002), 206-222., 359-376. old.

²⁹¹ Berend (1999), 124-126. old., Romsics (2002), 206-222., 359-376., 496-511. old.

megállapítását, miszerint „Az irodalmi, s általában a szellemi életet a mennyiségi mutatók terén a közoktatáshoz hasonlóan számottevő javulás, minőségi szempontból viszont nagyarányú színvonalcsökkenés ... jellemezte” általában az egész szocialista időszakra igaznak tekinthetjük (a marxizmus szerepe idővel csökkent ugyan). Ennek jele volt, hogy a kiadott művek száma csökkent, a példányszámok emelkedtek.²⁹² A művészetek és irodalom kiadása, kereskedelme maga is gazdasági tevékenység²⁹³, ezen túl azonban aligha járulnak hozzá kimutatható mértékben a gazdaság növekedéséhez, ugyanakkor meghatározóvá válnak az adott korban élők számára és különösen az utókor szemében. Paradox módon a sokszor a napi megélhetést is veszélyeztető bizonytalanság és nyomor közepette a magyar művészetek és irodalom soha nem látott magasságokba emelkedett, míg a század második fele alig termelt maradandó műalkotásokat, irodalmi műveket – ahogy a Borgiák alatt is rémes hely volt Itália, Svájcban pedig béke és gazdagság honolt, de ők csak a kakukkosórát adták a világnak, nem Leonardót és Michelangelót.²⁹⁴

A gazdaságra gyakorolt hatásában nem állítható ez a semlegesség a tudományról elválasztott kultúra másik összetevőjére, a vallásosságra, illetve szélesebb értelemben a világnézetre. A század elején Max Weber vont először párhuzamot a protestáns etika és az ipari kapitalizmus elterjedése között²⁹⁵, a vallás szerepe a gazdasági sikerességre azóta is népszerű témája a szakirodalomnak. A pozitív hatás elsősorban a vallásos emberek adott vallás ideáljainak megfelelő életvitelében nyilvánul meg, a vallásos emberek inkább hajlandóak a közvetlen hasznokkal szemben a közösség, vagy akár a több generációval később jelentkező pozitív hatások érdekében is áldozatokat vállalni.

Kultúraalakító szerepének megfelelően az egyes vallások természetesen különböző mértékben kedveznek a gazdasági növekedésnek, a protestantizmus és az iszlám említhető szélsőségekként. Általános megítélés szerint a kálvini reformáció (mely Magyarország második legnépesebb egyháza) az írás-olvasás hangsúlyozásával és az individualizmusnak és egyéniségnek juttatott nagyobb szerepével inkább előmozdítja a fejlődést, mint a tradicionálisabb és kötöttebb katolicizmus (Fukuyama egészen odáig jut, hogy a katolikus

²⁹² Romsics (2002), 367-368. old.

²⁹³ A könyvkiadás, mint iparág azonban láthatóan profitált belőle, Magyarországon a könyvkiadás elterjedtségére jellemző, hogy a világon egyedülállóan sok könyvesboltunk van, az utcai könyvtárak intézménye is ismeretlen a legtöbb nyugati országban – a párizsi Szajna-partot leszámítva.

²⁹⁴ Buchholtz (2000), 330-331. old.

²⁹⁵ Max Weber (1995)

országokban a család körén kívüli bizalom hiányára vezeti vissza a nagyvállalatok és ezáltal a sikeres gazdasági expanzió hiányát²⁹⁶). A második világháború utáni kommunista diktatúra alatti vallásüldözés idővel lecsendesedett, de a társadalmi értékrend változása tartósan háttérbe szorította a vallásosságot, és ezen a rendszerváltást követő rövid fellendülés sem változtatott. A szekularizáció ugyanakkor nem magyar, hanem éppen európai jelenség (Spanyolország és Írország ugyan kivétel, de még az olyan tradicionálisan katolikus országokra is igaz ez, mint Olaszország vagy Franciaország), de semmiképpen sem világjelenség. Kínában és Koreában, akárcsak Latin-Amerikában növekvőben van az aktív vallásosság, Észak-Amerikában pedig mindvégig jellemezte a századot.

A protestantizmus szerepe David Landes szerint elsősorban a munka becsületének megteremtésében jelentkezett, az idő inentől válik fontossá (erre utal szerinte a protestáns országokban az órák nagyobb száma, elterjedése még a falusi közösségekben is). Ma is, a vallásuktól függetlenül azok az emberek viszik előre a gazdaságot, akik nem azért dolgoznak, hogy éljenek, hanem a munkájuknak élnek (Fukuyama idézi a Hyundai csúcsmenedzseréről, hogy gyakorlatilag egész életét a gyár falai között töltötte). Egészen kivételesen hadd idézzem Landest terjedelmesebben: „Aki magas termelékenységet akar, az éljen a munkájának, és csak mellékesen jusson a boldogsághoz. Nem könnyű. A munkájuknak élő emberek csoportja egy kicsiny de szerencsés elit. De ez a csoport nyitott az új csatlakozók előtt, a pozitív hozzáállású emberek előtt. Világunkban az optimisták győzedelmeskednek, nem mintha mindig igazuk lenne, hanem azért, mert pozitívan állnak a dolgokhoz. Akkor is pozitívak, amikor tévedtek, és ez az út vezet az eredményekhez, módosításokhoz, tökéletesítéshez, és a sikerhez.”²⁹⁷ Úgy tartják, a magyarok pesszimisták. Nehéz lenne ezt statisztikailag kimutatni, de a szocializmus hatása ebben a tekintetben a vallásosság üldözéséhez lényegében hasonlóan káros, erre utal nemcsak mindennapi életben tapasztalható cinizmus, az öngyilkosságok szocializmus alatt megemelkedett száma, hanem az is, hogy a rendszerváltás óta végzett felmérések az optimizmus fokozatos erősödését regisztrálják. Ezek alapján nemcsak ezt mondhatjuk, hogy a kultúra és világnézet szocializmus alatti változásai igen káros hatással voltak és még vannak is a gazdasági teljesítményre, hanem azt is, hogy a kultúra alakítható, idővel és megfelelő közéleti (tudósok, művészek és papok – valamint a kulturális szférán kívüli szereplők által

²⁹⁶ Fukuyama (1999)

²⁹⁷ Huntington (2000), szerk. 12. old. David Landes: Culture makes almost all the difference. Saját fordítás.

gyakorolt) hatásra akár kedvező irányba is terelhető, elősegítve ezzel a gazdasági növekedést is.

7.6. Politikai szabadság, demokrácia

Az 1.1. fejezetben ebbe a kategóriába soroltuk az alábbi szempontokat: „széleskörű részvétel a politikai döntésekben, demokratikus intézményrendszer, parlamentarizmus, pluralizmus és tolerancia (többpártrendszer), vallás-, szólás- és sajtószabadság”.

A kapitalista rendszer ma világszerte elismerten a leghatékonyabb gazdasági formáció, fenntartásához és működtetéséhez pedig szükséges a tulajdon biztonsága, az átlátható és kiszámítható szabályozói környezet (egyszóval a jogállam), és az információáramlás szabadsága és eszközrendszere (sajtó, infrastruktúra, szabadságjogok, emberi erőforrások²⁹⁸). A gazdasági növekedés szempontjából tehát a sajtó- és szólásszabadság, de még a szabad vallásgyakorlás is pozitívumként veendő számba – gondoljunk csak a vallásuk (nemzetiségük, politikai meggyőződésük) miatt hazájukból elűzött menekültekre: a hugenották vagy a spanyol zsidók számos országot gazdagítottak szellemi és fizikai tőkéjükkel, és fosztották meg ugyanettől az őket elűldöző gazdaságot. Jogosan feltételezhetjük tehát, hogy a mindezen szabadságokat biztosító demokratikus berendezkedésű államok rendre magasabb gazdasági növekedést produkálnak évről évre, mint az ezeket megszorító országok, és valóban, például a kelet-európai szocialista tömb országai esetében ezek a tényezők is a hosszútávú gazdasági növekedés ellen hatottak, és egyes következményeik²⁹⁹ hatnak is mind a mai napig. A szocializmus kivételével a szabadságjogok a század jelentős részében Magyarországon is többé-kevésbé biztosítottak voltak, a politikai spektrum nem tolerált szélsőségei (a kommunista párt mellett a Horthy-korszakban a nyilaskeresztes és nemzeti szocialista pártok is be voltak tiltva), és a zsidókkal szemben eleinte az oktatásra korlátozódó megszorítások a gazdasági tevékenységeket rövidtávon alig zavarták (néhány éven belül a nemzetközi tiltakozás hatására még a numerus clausus-t is lényegesen enyhítették). A zsidóság gazdasági szerepét a negyvenes évekig nem korlátozták, a magyar ipar látványos fejlődése többségében éppen a zsidó tulajdonú vállalatoknak volt tulajdonítható. A tulajdonjog és az alkotmányos

²⁹⁸ Ide sorolható a gazdasági szereplők képzettsége, nyelvismerete, és nagyvilágban való tájékozottsága is. Globális kommunikációra képtelen emberállomány mellett a legfejlettebb technológia sem biztosíthatja a gazdaság nemzetközi versenyképességét és az elérhető legfejlettebb technológia átvételét és elsajátítását.

²⁹⁹ Hadd utaljunk itt ismét a nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező és idegen nyelveken kommunikálni képes szakember-gárda hiányára, melynek leküzdése több évtizedes feladat.

jogrend ha nem is mai mércével, de az adott korban igen stabilnak volt mondható, ami a gazdaság fejlődését semmilyen szinten nem gátolta. Ezen értékek a magyar társadalom kultúrájában alapvetően megőrződtek, így a rendszerváltás után nem okozott problémát ezeknek az intézményeknek a visszaállítása (és a szocializmus Kádár János alatti, konszolidáltabb szakaszában alkotmányos garanciák hiányában is jórészt érvényesültek).

A szabadságjogokkal ellentétben a döntéshozatal mikéntje nincs közvetlen hatással a gazdasági fejlődésre: amennyiben minden feltétel állandó, vajmi keveset számít, hogy a törvényeket egy szabadon és demokratikusan választott parlament hozta, vagy törvényerejű rendeletként egy a pártvezetés által kijelölt bizottság alkotta³⁰⁰. A fejlett országok nagy többségében demokratikus választások során a választók széles köre által megválasztott kormányok vezetik az országot és készítik elő a törvényeket, melyeket a választott képviselők szavaznak meg vagy utasítanak el. Még ezen országokban is jelentős különbségek vannak azonban a politikai participáció, a pártszerkezet, a hatalommegoszlás rendszere, az egyes érdekcsoportok befolyása terén, és mint láttuk, az állam beavatkozás mértéke szerint is. A világ fejletlenebb országai között kétségtelenül nagyobb a diktatúrák aránya, de előfordulnak működő demokratikus államok is, például India. A legfejlettebb országok azonban nem feltétlenül a leggyorsabban fejlődők is egyben, és ebben a dolgozatban a gazdasági növekedés jobban érdekel bennünket, mind a gazdasági fejlettség adott szintje. A fejlődésben lassan emelkedő vagy lemaradó országok között (Franciaország, Németország az egyikre, Anglia és a Latin-Amerika a másakra példa) sok demokratikus berendezkedésű országot találunk, a gyorsan lemaradó országok sorában azonban (ismét Latin-Amerika egyes országai, valamint Afrika és a volt szocialista blokk jó példa) már többségben vannak a diktatórikus berendezkedésűek. Minket kiemelten az utóbbi évtizedek sikeresen felzárkózó országai érdekelnek, a dolgozat során ezeket már több ízben azonosítottuk: Európában Finnország, Spanyolország, Portugália, Görögország és Írország, Latin-Amerikában Chile, Ázsiában előbb Japán, majd Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr és Hong Kong, illetve az utóbbi évtized fejleményeinek láttán Malájzia, Indonézia és Thaiföld mellett Kínát is ide kell soroljuk. Mi a közös ezekben az országokban?

Azt nyilvánvalóan leszögezhetjük, hogy a demokrácia nem feltétele a növekedésnek, a felsorolt államok között éppen a demokratikus berendezkedésűek vannak kisebbségben, és

³⁰⁰ Huntington (1996) ugyanígy a nyugati kultúra más jegyeiről is erre a következtetésre jut: „elections, national boundaries, civic associations, and the other hallmarks of Western life are not necessary to economic growth”

ahol ma demokrácia van, a növekedés első szakaszában sokszor még nem volt (Spanyolország, Chile, Dél-Korea). Egyvalami azonban feltétlenül jellemzője ezen országoknak: a stabil politikai hatalom és a társadalmi konszenzus. Egyik országban sem voltak nagy egymással vetélkedő politikai frakciók, forradalmak és puccsok, egymást négyévente leváltó és egymással élesen ellentétes ideológiát és politikai gyakorlatot követő politikai alakulatok³⁰¹.

Különösen fontos ez a konszenzus akkor, amikor a társadalom előtt olyan jelentős és áldozatokat is követelő feladatok állnak, mint egy válságból való felépülés, háború utáni újjáépítés, vagy a gazdasági elmaradottság gyorsított felszámolása. Feltételezhetnénk, hogy az autokratikus berendezkedésű államokban, diktatórikus vezetés mellett nagyobb esély van a reformok hatékony megvalósítására, mint a demokratikus választásokon mandátumot nyert kormányzatok alatt. Erre elsősorban a Pinochet vezette Chile szolgáltatott alapot, ellentmond a hipotézisnek Argentína demokratizálódás utáni kezdeti sikere (az 1990-es években) és cáfolják a népszerűtlen intézkedéseket kerülő afrikai despoták is, vagy a kelet-európai volt szocialista államok, ahol csak a demokratikus fordulat után indultak el szélesebbkörű kiigazítási programok. Az sem közömbös, hogy a demokratikusan választott kormányok kormányzati ciklusuk mely pontján indítanak el reformokat: nagyobb a legalább utólagos konszenzus kialakulásának esélye, ha megbízatásuk elnyerése után mihamarabb teszik meg, s a következő választásokra már megmutatkoznak az első eredmények. Valamivel az is növeli a döntéshozók újraválasztási esélyeit, ha válsághelyzetben kezdik kormányzásukat (például hiperinflációs gazdasági környezet), és a válságért a felelősséget a korábban hivatalban lévőkre háríthatják³⁰². Végül az is megerősíti a bizalmat a vezetés reformkésztségét illetően, ha valamely regionális integrációhoz való csatlakozással a folyamat megfordulásának esélye minimálisra csökken (a volt keleti blokk országainak európai uniós felvétele ezért volt kezdettől fogva kiemelt feladat).

A demokratikus intézményrendszer nem egy esetben akadály a drasztikus gazdasági reformoknak³⁰³, a szélesebb lakosság jelen áldozatok vállalására való hajlandósága a következő generációk érdekében meglehetősen ritka, és úgy tűnik egyre ritkább jelenség.

³⁰¹ Jakobson (1990) a finn fejlődéssel kapcsolatban emeli ki, hogy a váltógazdálkodásban kormányzó konzervatív és szociáldemokrata párt kormányon is mindig a másik párttal egyetértésben hozta meg a lényeges döntéseket, és éppen ez a konszenzus volt a finn politikai legfontosabb jellemzője az utóbbi évtizedekben.

³⁰² Ld. még: Nunnenkamp, 1995., 106-109. old

³⁰³ Jon Elster (1993)

Ahogy a többség támogatása egyáltalán nem garancia a gazdasági hatékonyságra, a politikai döntéshozatal menete még megfelelő döntések esetén sem a leghatékonyabb mód ezek meghozatalára. Választópolgárok millióinak véleménynyilvánítása még egyetértés esetén is emeli az ügyleti költségeket, nem beszélve arról, ha ez a konszenzus hiányzik.³⁰⁴ Az ország demokratikus berendezkedése Amerikában sem akadályozza meg a fenntartható növekedés szempontjából rossz döntések megvalósítását, csak a választópolgárok meggyőzésének költségei magasabbak.³⁰⁵ Mivel a demokrácia helyes működése esetén is a többséget, és nem a fejlődést előmozdító társadalmi rétegeket támogatja, inkább konzerválja a jelenbeli állapotokat, semmint átalakítja azokat. Nem véletlen, hogy a demokratikus viszonyok között is azok az országok bizonyulnak fejlődőképesnek, ahol a demokratikus felhatalmazás megfelelően széleskörű, hosszabb távra szól, és ahol az állami intézmények nagy gondot fordítanak a társadalom nevelésére, oktatására, felvilágosítására.³⁰⁶

Bár maga a demokratikus választások ténye a gazdasági növekedés szempontjából meglehetősen irreleváns, az egyes társadalmak általános értékelésének az utóbbi évtizedekben meglehetősen kötelező szempontjává vált. Ebben a tekintetben gyakori tévedés a második világháború előtti rendszereket, adott esetben Magyarországot az azóta elfogadottá vált elvek alapján megítélni, és nem a nők szavazójogát csak 1984-ben biztosító Svájcra, vagy a szavazójogot a feketékre csak a hatvanas években kiterjesztő Egyesült Államokhoz viszonyítani. Az első világháború után az országra kényszerített választójogi reform kimondottan a demokratikus fejlődés élvonalába tolta Magyarországot, ahonnan azután több visszalépéssel a 20-as években romlott, majd a 30-as években (sajnos éppen a jobboldali populizmus és részben a náci Németország tendenciáinak engedve) ismét némileg demokratizálódott a rendszer. Másik gyakori tévedés az 1945-1947-es éveknek igazi demokratikusságot tulajdonítani³⁰⁷: nemcsak az ország szuverenitása csorbult jelentősen az orosz hadsereg itt tartózkodásával, hanem a hatalmi egyensúly már ekkor felborult a

³⁰⁴ The country's noisy democracy obscures a stable economy – írja a The McKinsey Quarterly 2005. szeptemberében Indiáról.

³⁰⁵ A demokrácia sajátos következménye volt az Egyesült Államok embervesztesége Pearl Harbour bombázása során is, ami elkerülhető lett volna, ha az amerikai kormányzat az ország és a világ népeinek tényleges érdekeinek felismerése után már korábban hadba lép a tengelyhatalmak ellen, nem halogatja ezt a lakosság haborúellenes érzelmeire való tekintettel.

³⁰⁶ Jó példa ezekre a de Gaulle által létrehozott ötödik köztársaság, 7 éves elnöki periódusával, az elnöki jogkör szélességével, és a francia kulturális élet és oktatás állami kontrolljával.

³⁰⁷ Ld. Berend (1999)

kommunisták javára. A jelentős választási csalások és az alapvető létbizonytalanság légköre miatt a választók minden korábbinál magasabb aránya is csak látszólagos eredménynek mondható. A rendszerváltás a fejlődés egyedülálló lehetőségét teremtette meg, sajnos azonban az 1989-ben még széleskörű konszenzus 1991-re már szertefoszlott, és a politikai váltógazdaságot az utóbbi időszakban az éles szembenállás és a gátlástalan népszerűségegre törekvés jellemzi. Sajátos módon tehát Magyarországon a Rákosi-rendszer volt az a berendezkedés, amikor a politikai vezetés a legnagyobb önállósággal rendelkezett (ami a felzárkózási politikát lehetővé tette, illetve tette volna), azóta pedig a népszerűtlenségtől való félelem folyamatosan akadályozza a szükséges lépések meghozatalát (e lépésekre még leginkább az első két szabadon választott kormány idején volt hajlandóság, különös tekintettel a Bokros-csomagra).

Magyarországon a szó szoros értelmében csak a rendszerváltástól van demokrácia. Ennek hiánya valószínűleg önmagában nem hátráltatta volna az ország fejlődését, ahogy számos nem demokratikus ország példája mutatja ezt Délkelet-Ázsiától Dél-Európaig.³⁰⁸ Más a helyzet a parlamentarizmus és pluralizmus hagyományaival, itt a századelő hagyományai hosszú múltra tekintettek vissza, és ténylegesen is működtek is. A többpártrendszer a század nagy részében biztosított volt, Horthy alatt kizárólag a szélsőséges pártokat tiltották be (de korlátozták a szociáldemokrata párt működését is). A szocializmus alatt a parlamentarizmus pusztán formalitássá vált, évi 2-3 ülést tartottak ugyan, de a kormányerejű rendeletek miatt még formális jóváhagyásuk sem kellett.

Berend T. Iván a Webert idézve a kormányzat legitimációjának három formáját különbözteti meg: a tradicionálist, a karizmatikust, és a racionálist. Racionális, a nép választáson kinyilvánított többségi akaratán nyugvó rendszer még a térségben is alig akadt a század nagyobbik részében, Magyarországon 1990 előtt egyáltalán nem. Nem lehet kétséges, hogy az 1944 és 1947 között fennálló rendszer sem volt az, a választópolgárok megszürése, a korlátozott választási lehetőségek, és a választás kimenetelétől függetlenül szovjet és kommunista párti uralom miatt. Ahogy Berend megjegyzi, Horthy „tizenöt-húsz év leforgása után maga is apafigurává vált, s vérben fogant rendszerét a lakosság elfogadta és legitimnek tekintette”.³⁰⁹ Ezt a korszakot vele egyetértésben a tradicionális legitimáció kategóriájába sorolhatjuk. Nem vitatható, hogy a Rákosi-rendszer ezzel szemben mindenfajta legitimációt

³⁰⁸ Ld. Macridis (1987), Görögország, Portugália, Spanyolország példája

³⁰⁹ Berend (1999), 216-222. old. Idézet a 218. oldalon.

nélkülözött, ahogy Kádár is a hatvanas évek közepéig, végéig. Bár hatalmukat az erőszak tartotta fenn, ebben az időszakban is törekedtek a legitimitásra, ezt nemcsak a rendszeres de teljesen formális választások jelezték (racionális legitimitást keresve), hanem az általuk felvállalt és hangoztatott „missziók” és „prófécia” is (a karizmatikus forma szellemében). Mi volt a sztálinizmus be nem teljesített próféciaja? „Az elmaradottság felszámolásának, valamint a társadalmi egyenlőség megteremtésének ígérete”, de „a hitelét veszített „karizmatikus” prokonzul vezérekkel... a sztálinista hatalom végül nem nyert legitimitást a térségben”. Berend fogalmazásával ekkor jött az új szakasz, Magyarországon Kádár János, és „a távoli jövőbe vesző misszió felcserélése a fogyasztás-orientációval”.

Berend szerint Kádár karizmatikus vezetővé vált, ezzel szemben én úgy gondolom, hogy őt is éppen ugyanúgy, ahogy Horthyt, a lakosság azért fogadta el, mert az adott helyzetben a legjobb alternatívát kínálta, és céljaival és rendszerével azonosulni tudott. A két vezető legitimitása érdemben nem különbözött egymástól.

Ennél is fontosabbak azonban ennek a legitimitáció-váltásnak az okai és következményei. A meghirdetett karizmatikus misszió 1964-re kudarcot vallott („amikor az extenzív, munkaerő-bevonásra alapozott iparosítás forrásai kimerültek s a magyar gazdaság komoly egyensúlyi zavarokkal küszködött deficitessé vált kereskedelmi és fizetési mérlege folytán, a kormányzat visszatért a reformok útjára. 1964. december 10-én a párt központi bizottsága átfogó reform előkészítését határozta el”). Ez a fordulópont tükröződött a 3. fejezetben kiszámított HDI-mutatókban, ez az az éles törés az addig emelkedő grafikonban: az addig követett extenzív (értsd: mennyiségi szemléletű, minőséget nem értékelő, erőltetett) növekedési politika, az addigi felzárkózási misszió csődöt mondott, valamennyi rendelkezésre álló forrását felélte. Ebben a helyzetben nyugodtan kijelenthetjük, hogy a kommunizmus megbukott³¹⁰. Az uralma legitimitását kereső pártvezetőség – 1956 árnyékában – ekkor fordult a fogyasztás-orientációhoz, nem azért, mert ez bármilyen jövőt, perspektívát kínált volna az ország további gazdasági fejlődéséhez, hanem mert nem maradt más lehetősége a legitimitásra. Az ekkor indított reformok ösztönzésében nincs okunk kételkedni, azonban ez mitsem változtat azon a tényen, hogy a rendszer előbb a beruházásokat áldozta fel a fogyasztás oltárán, majd a külföldi eladósodás útjára lépett – mindez egyenesen vezetett el a

³¹⁰ Dilas szerint a kommunizmus már 1956-ban megbukott, Berend szerint csak 1970 körül (Berend 1999, 161. old.). A dolgozat számítási egyértelműen mutatják hogy Magyarországon ez az év 1964 volt, Csehszlovákiában pedig 1963, ld. Berend (1999), 186. és 173. old.

rendszerváltásig, anélkül, hogy a centrum országaihoz képest a lemaradást megállítani vagy akárcsak lassítani is sikerült volna.

A későbbi növekedés esélyei szempontjából sajnálatos jelenség, hogy a rendszerváltás után az immár demokratikusan választott vezetés tekintélye még a Kádár-rendszerhez képest is csökkent³¹¹. Ennek hiányában pedig nemhogy olyan lépések nem várhatóak, mint az állami alkalmazottak bérének csökkentése (a vezetőket is beleértve) volt Finnországban a kilencvenes évek elején, hanem az egészségügy és oktatás hatékonyságának növelése, a korrupció felszámolása, vagy az államháztartás hiányának csökkentése sem.

7.7. Nemzeti öntudat

Ez a kategória nem szerepel ugyan a fejlődési célok között, minthogy önmagában semmiképpen sem tekinthető célnak. Sokkal inkább egyfajta eredménye a fenti tényezők összességének, és csak a nagyobb közösséghez tartozás tudata és motiváló ereje által van hatással a gazdaság teljesítményére. Ez utóbbi természetesen vitatható, és ezzel a fejezettel éppen ez a szándékom.

A kultúra és ideológiák hatásával a gazdasági teljesítményre csak nemrégiben kezdett foglalkozni a szakirodalom, és még ezen belül sem kapott szerepet a nemzeti öntudat, jóllehet a marketing már régen felfedezte jelentőségét, és az áru eredetét érvként alkalmazza az értékesítésben.

A kereskedelempolitikával kapcsolatosan a 6.4. alfejezetben már vizsgáltuk a piacvédelem hatását az iparfejlődésre és általa a gazdasági növekedés egészére. Az ott említett vámok, kvóták, árfolyam-politika, szubvenciók, szabványok mind a hazai termelők előnyét hivatottak biztosítani az exportárakkal szemben. Az a fajta nemzeti öntudat, ami a hazai termékek vásárlását hazafias cselekedetként – és más adminisztratív eszközöknél hatékonyabban – előmozdítja, maga is egyfajta legális protekcionizmus: a japán piacon nem eladhatóak az amerikai áruk, és ezen alapvetően a jen árfolyamának felértékelése sem változtatott (csak a japán turisták özönlöttek el Nyugatot, ez a japán import). A finn nacionalizmus az évszázados svéd, majd orosz uralom során fenntartotta a nemzetet, és önálló

³¹¹ Kregel-Matzner-Grabner (1992), 37. old.

gazdasági fejlődésében is nagy szerepe volt, a finn áru preferálása már az orosz uralom alatt elősegítette a finn ipar erősödését³¹².

Ennek a protekcionizmusnak is van ára természetesen: többet fizet a fogyasztó, vagy kevesebb élvezethez jut a pénzéért – ebben az értelemben tulajdonképpen ez is erőltetett megtakarítás: az így kifizetett többlet a hazai ipart támogatja, ott beruházássá válik. Ez is a célja, ezen keresztül tartja fenn a hazai munkahelyeket, és segíti elő a gazdaság fejlődését. A nemzettudat, nemzeti büszkeség szükséges ahhoz is, hogy a későbbi nemzedékek érdekében lemondást, áldozatokat vállaljon az adott kor nemzedéke.

Az egészséges nemzeti büszkeség és a közösségi áldozatvállalás eszményeinek lerombolása a szocializmus alatt oda vezetett, hogy a rendszerváltáskor teljesen életképes magyar vállalatok is csődbementek (ld. tipikusan az üdítőitalok piacán, ahol a hazai éles verseny a nyolcvanas évekre kiváló termékeket eredményezett: Márka, Róna, Gyöngy, stb.), a hazai vásárlóközönség hazai termékeket az addig nem elérhető nyugati áruknál kevesebbre értékelő preferenciái miatt. A Traubi példája mutatja, hogy e termékek ma már eladhatóak lennének, de már nincs meg a gyártókapacitás sem. A jelenség hozzájárult a kereskedelmi mérleg egyensúlytalanságához is, az import ugrásszerűen megnőtt (olyan termékek esetében is, mint az Ausztriából tömegesen behozott hűtőszekrények, melyeknél a hazai kínálat is képes lett volna az igények megfelelő kielégítésére). Sajátos módon nálunk a nyugati áruházláncok (például a Cora) hozták be a „magyar termék” reklámként történő szerepeltetését, akik a hazai szerencsétlen viszonyok ismerete nélkül nemzetközi tapasztalataikból indultak ki, miszerint az áruk hazai eredetének hangsúlyozása a nemzeti szolidaritás miatt eladhatóbbá teszi a terméket és szimpatikusabbá a kereskedőt.

Emellett a közösségért való áldozatvállalással az egészséges nemzeti tudat hozzájárulhat az igazságosabb közteherviseléshez, a tehetősebbek jótékonyágához, a termelési kapacitások Magyarországon vagy adott városban tartásához akkor is, ha az adókedvezmények, alacsonyabb bérek és költségek nem ezt diktálják.³¹³ A szocializmus alatt ezt a nemzeti öntudatot eleinte még igyekeztek erősíteni és kihasználni (ld. a békekölcsön-példa, de sok nemzeti színezetű megmozdulás, a visszaállított nemzeti ünnepek, stb. erre

³¹² Steinbock (2001): a fa-, gumi-, és villamosipari gyökerekkel rendelkező Nokia cég 1905-ös reklámjában legfőbb érvként sárcipői mellett nemzeti eredetüket hangsúlyozza, bár a cég fejlődésében a minőségnek is kétségkívül szerepe volt.

³¹³ Pl. a Nokia még több mint 50%-ban Finnországban gyártja termékeit, az IKEA nagyrészt svéd termékeket árusít az egész világon, stb.

mutat), később azonban az individualizmus felülkerekedett ezen is, és ez a szellem a Kádár-rendszerben gyorsan hanyatlott. Bár a politikai élet mindkét fele gyakran apellál a nemzeti érzelmekre, a gazdaságban is hasznosítható vonásait egyik oldal sem erősíti különösebben, és politikailag némileg diszkreditálódott is, ami meglehetősen káros a nemzetközi gazdasági versenyben, ahol a hazai gazdaság pártolására a patriotizmus az egyre kevesebb megengedett eszköz egyike (ld. Japán kereskedelmi háborúi az amerikaiakkal).

A nemzeti öntudat tehát nemcsak hozzájárul a gazdaság fejlődéséhez, hanem a sikeres fejlődés is visszahat ennek fejlődésére, a gazdaságilag sikeres nemzetek egyre magabiztosabbak is³¹⁴. Sajnos Magyarország egy fordított spirált élt meg a század utolsó évtizedeiben, azaz a gazdaság sikertelensége a nemzeti öntudatot romboló tényezővé vált, ez nyilvánult meg a magyar áruk általánosan alacsony értékelésében, külföldre cserélésében, amikor csak lehetett, ami sok egyébként versenyképes magyar vállalat vesztét okozta a rendszerváltás idején.

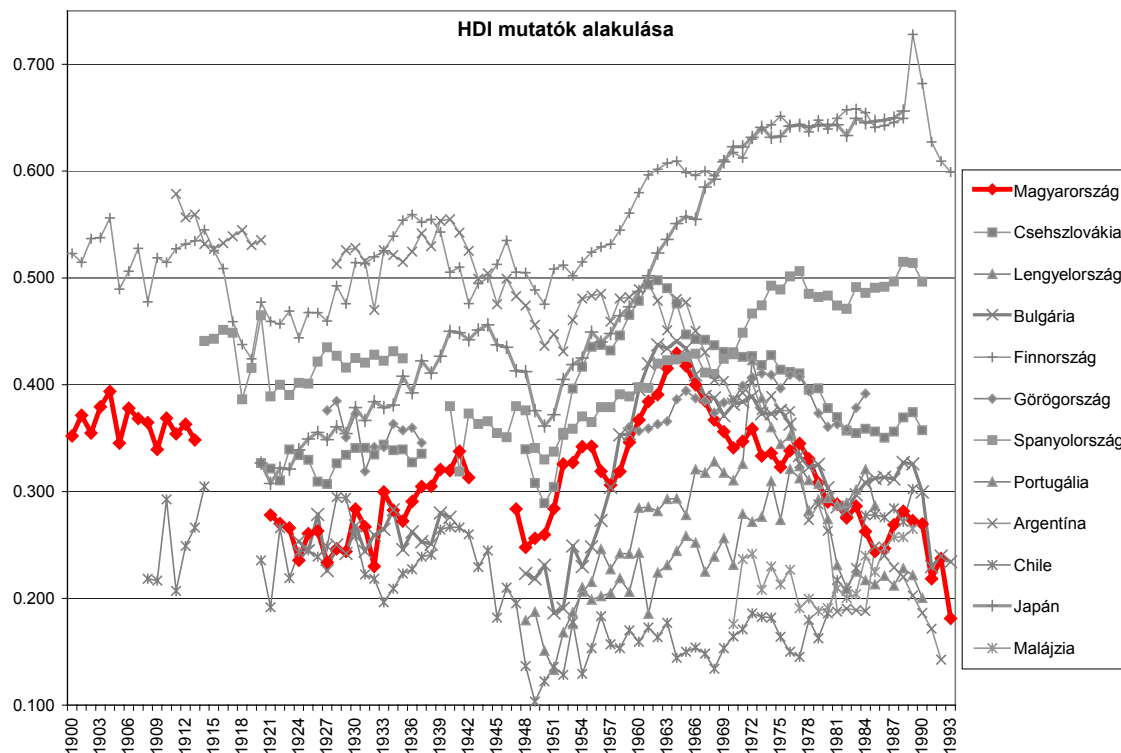
A nemzeti öntudat bizonyos értelemben a Maslow piramis fölött áll, egyfajta kollektív önmegvalósítás, az egész nemzet sorsának alakítása a célja, ezért az egyéni szint felett áll. A hazánkban egyfajta intellektuális viszolygással tekintett, de elismerten teljesítménynövelő menedzser-irodalom (kissé olyan ez a hirtelen-lelt menedzserek okozta tartózkodás, ahogy a száz évvel ezelőtt a dzsentri tekintett a gazdasági tevékenységre, és hatása ugyanúgy nem kedvez a fejlődésnek), valamint a nyugati pszichológia egyértelműen kimutatta az öntudat, az önbecsülés, a célok meghatározásának és a teljesítés következetességének hatékonyságát az egyéni érvényesülésben, a magánélet sikerességében. Az országok gazdasági versenyével foglalkozó dolgozatunk végén nyugodtan levonhatjuk a következtetést, hogy a nemzeti öntudat, a felemelkedés vágya és az ennek érdekében való áldozatvállalás a nemzetek sikerességében is döntő tényező.

8. Miért éppen 1964?

Az alábbi 35. ábrán a 3.4. fejezetben már egyszer közölt 9. ábrát szerepeltetem újra, ezúttal a többi ország színeit kifakítva. Kutatásaim igazi eredménye legtömörebben ebben az ábrában foglalható össze. A dolgozat alcíme „Az 1964-es esztendő” is lehetne, utalva arra a piramisra, melynek csúcsa ebben az évben érte el a legmagasabb relatív társadalmi fejlettségi

³¹⁴ Ázsiaiak büszkesége, önbizalma nagymértékben nőtt gazdasági sikerességük tudatában, kulturális univerzalizmus kezdte őket jellemezni, terjeszteni kezdték kultúrájuk közösségi, fegyelmezett vonásait. Huntington (1996), 102-105. old.

szintet a 20. századi Magyarországon, meredek emelkedés után, és meredek zuhanás előtt. De vajon mi történt 1964-ben?

35. ábra. HDI mutató alakulása, Magyarország, 1900-1993 ³¹⁵

Semmi, legalábbis semmi látványos. Nem volt forradalom, rendszerváltás, új szövetségi rendszer, integráció, háború, még gazdasági reformokat sem kötünk hagyományosan ehhez az évszámhoz. Ez az év jelképezhetné a kádári konszolidáció kezdetét, ez az a folyamat ugyanis, ami az ábrázolt töréspontot eredményezte. A mindaddig a centrumhoz való felzárkózás misszióját hangoztató és azt tűzzel-vassal megvalósítani igyekvő rendszer ekkorra csődbe ment. Az addigi voluntarista, a minőséget mellőző, a világgazdasági folyamatokat nem értő és nem követő, de statisztikailag kimutatható eredményekkel rendelkező „misszió” helyett új legitimációs forrást kellett találni. A forradalmak árnyékában (1956 és 1968 között) a túlélésre berendezkedő Kádár-rendszer új legitimációját a fogyasztás-orientációban találta meg, mégpedig nem egy átgondolt, hosszútávú stratégia részeként, hanem mert egyszerűen nem látott más kiutat. A legitimitás mindenáron való biztosítása az ország erejét meghaladó jólétet biztosított polgárainak, a jövőt mind az elmaradt beruházások, mind a külföldi eladósodás formájában felélve. 1964-ben ettük meg az „aranytojást tojó tyúkot”. Látványos megjelenése ennek a legitimációs váltásnak, hogy a

Hruscsov által 1959. január 27-én meghirdetett és az egész keleti blokkban követett DIP-politika (mely a fejlett tőkésországok rövid időn belül történő utolérését és fejlődésben leghagyását tűzte ki célul) a hatvanas évek elejétől egyre ritkábban hangoztatott cél lett, majd „1964-ben végleg lekerült az újságok hasábjairól”.³¹⁶

A szocialista tervutasításos gazdasági rendszer csődje nem oka, hanem következménye volt a legitimációs válságnak, mint ahogy mindez fokozatosan jelentkezett, nem szorítkozva egyetlen év eseményeire. A gazdaságtörténeti szakirodalom a hatvanas évek első felét általánosan a külgazdasági „egyensúlyzavar” éveiként emlegeti, 1964 pedig a később 1968-as új gazdaságirányítási mechanizmusként ismertté vált reform elindításának dátuma.³¹⁷ A meglehetősen leegyszerűsítően „egyensúlyzavar”-nak nevezett jelenségsorozatot részben a mezőgazdaság nem sokkal korábbi kollektivizálására vezetik vissza³¹⁸, általánosabb azonban az ország tőkés devizaadósságának megugrásához kötni.

A mezőgazdaság teljesítményét ezekben az években a rossz időjárás legalább annyira befolyásolta³¹⁹, mint a kollektivizálás, sőt, az adatok szerint a termelés a szövetkezetesítés éveiben gyakorlatilag nem esett vissza.³²⁰ Az 1961 és 1965 között vagonszámra importált hús és a 600ezer tonna gabona³²¹ tehát nem a már az 50-es években is gyengén teljesítő mezőgazdaság további romlását jelezte (a beszolgáltatási kötelezettség eltörlésétől kezdve a felvásárlási árak emeléséig 1957-ben, és a kollektivizálás alatt mindvégig kiemelt prioritás volt ennek megakadályozása), hanem valószínűleg a megemelkedett keresletet, amit az 1957 óta emelkedő reálbérek támasztottak.³²² Ugyanígy az új életszínvonal-politikára vezethető vissza a tőkés import 1960-as évek elején történt megemelkedése is, ami ezúttal nem beruházást, hanem napi fogyasztási javakat jelentett, főként a már említett élelmiszert.

Az „egyensúlyzavar”-t tehát véleményem szerint elsősorban a devizaadósság okozta (ennek következtében került a külgazdasági egyensúly a 3. ötéves terv homlokterébe, megelőzve a mindaddig prioritásként kezelt gazdasági növekedést), azonban a jelenség

³¹⁵ Saját számítás, Mitchell statisztikáinak alapján.

³¹⁶ Szakács (1999), 311.old.

³¹⁷ 1964-ben hozott döntések egész sorát ismerteti Berend (1983), 448-461. old.

³¹⁸ Honvári (2005), 605. old.

³¹⁹ Berend (1983), 388. old.

³²⁰ Berend (1983), 249-270. old.

³²¹ Honvári (2005), 591. old.

³²² Berend (1983), 179-192. old.

háttérben a szocialista gazdaság szinte valamennyi problémája ott rejlik. A behozott alapanyagokat és technológiát ugyanis iparcikkek exportjával szándékoztak ellentételezni, csak hogy az ipar alacsony hatékonysága, minőségi problémái, és elavult termékszerkezete miatt erre nem volt Nyugaton kereslet (és még a KGST-országokban is ritkán). A hiánygazdálkodás miatt a fogyasztási javakra jelentkező igény mellett a termeléshez szükséges nyersanyagok és technológia miatt elkerülhetetlen volt a tőkés import, annak ellentételezése viszont szinte megoldhatatlan feladat elé állította az országot. A külkereskedelmi egyensúly tehát 1965-től már megelőzte prioritásban a további extenzív növekedést – ahogy a fogyasztásorientáció is: “a 2. ötéves terv alatt a gazdaság működőképességét csak a növekedési ütem és a lakosság életszínvonalának visszafogásával és a rövid lejáratú tőkés adósság növekedése árán tudták fenntartani”.³²³ Amikor a következő ötéves terv 1965. áprilisában a külkereskedelmi egyensúly helyreállítása érdekében alacsony fogyasztásnövekedéssel számolt (14% öt év alatt), a politikai vezetés azt nem fogadta el.³²⁴

Ebből az is látszik, hogy a pártvezetés legitimáció-váltása nemcsak, hogy befolyásolta a gazdaságpolitikai döntéseket, hanem az egészen 1957-ig visszavezethető, amikor a megtorló intézkedésekkel párhuzamosan a konszolidáció érdekében könnyítettek a parasztság terhein, enyhítették a normákat, és jelentősen emelték a béreket. A fogyasztásorientáció ekkor még párhuzamosan futott az éppen ezután meghírdetett DIP-politikával, tulajdonképpen nagyrészt éppen ez vezetett az 1964-es kifulladásához: az imént idézett véleménnyel ellentétben minden jel arra mutat, hogy a növekedés és a lakosság életszínvonala együttesen is tovább emelkedett 1964-ig, éppen a rövid lejáratú devizaadósságoknak köszönhetően.³²⁵ Amikor a felzárkóztatás és az életszínvonal-emelés kettős terhet nem bírta el a gazdaság, a Kádár-rezsim az utóbbi érdekében feláldozta az előbbi. Ez csak megerősíti a legitimációs magyarázat létjogosultságát, aminek ellentmondani látszik a válság egyidejű jelentkezése a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, és Bulgáriában. Úgy tűnik azonban, hogy ebben inkább a mezőgazdaság nemzetközi viszonylatban is alacsony terméseredményei által felszínre hozott világpiaci versenyképtelenség játszott szerepet, mely a szocialista gazdaságok általános problémáiban gyökerezett³²⁶.

³²³ Honvári (2005), 610. old.

³²⁴ Honvári (2005), 611. old.

³²⁵ Ld. pl. Berend (1983) megfelelő fejezeteit, KSH (1996), valamint a 3. fejezet növekedési adatait.

³²⁶ 1964-ben ezek a problémák többek között Hruscsov bukását is eredményezték.

Ez az általános válság további jelenségekkel esett egybe 1964-ben, megerősítve, hogy ez az év jelképezi a kommunizmus csődjét Kelet-Európában, és Magyarországon különösen. A fentebb említett tőkés exportlehetőségek korlátozottsága feltárta a gazdasági mechanizmus régi technológiát konzerváló, mindenfajta műszaki fejlődést ellehetetlenítő jellegét. A tervutasítások korábbi rendszerének tarthatatlansága vezetett a később 1968-asként ismert új mechanizmus kidolgozásához és bevezetéséhez, ami a piacgazdaság árrendszeréhez való visszatérésnek, a vállalati önállóság növelésének, és az 1957-60 között bevezetett érdekeltségi rendszer reformjának a kísérlete volt. A reformokat sürgető egyik válságjelenség az eladhatatlan készletek egyre növekvő termelése volt, mely végül már a nemzeti jövedelem hadiipari kiadásainak kétszeresét tette ki.³²⁷ A második és harmadik ötéves terv fordulópontjaként ez az év jelzi a közúthálózat és a vasúthálózat felújításának és a lakásépítés kiemelt célként való kezelésének kezdetét is – ez a két terület azonban éppen az állapotok tarthatatlanságát és a források elégtelenségét mutatja. Az infrastruktúra elmaradt fejlesztése és a költségvetési ráfordítások visszafogása miatt állt meg ekkor a fejlődés az oktatásban és az egészségügyben, jóval a tervben előírt mutatók elérése előtt. A 2. és 3. fejezetben kimutatott és a HDI-grafikonokon követhető fordulat ezen hatások eredményeként, de nagyon élesen ebben az évben következett be. Hogy az 1968-ban elindított reformok hatása nem vehető észre ezeken a grafikonokon, mutatja, hogy a csődbe jutott rendszert nem sikerült igazán megváltoztatni (és nem volt sikeres az addigi importpótló politikát felváltó exportorientált iparfejlesztés sem).

A HDI-t felépítő három alapadat egyrészt a pusztán gazdasági hatékonyságot mutató GDP/fő, másrészt az oktatásban résztvevő tanulók (esetünkben egyetemi hallgatók) száma, végül pedig a várható élettartam (esetünkben a gyermekhalandóság). Ezek a mutatók valamennyien nagyjából 1964 körül megtörnek, a beruházási források és többletmunkaerő-bevonási lehetőségek kiapadása után³²⁸ a nemzeti jövedelem termelése lelassult – immár nem tart lépést a nemzetközi növekedéssel. Az oktatásra fordított kiadások is csökkennek, az egyetemi hallgatói létszám növekedése lelassul a nemzetközi trend folytatódása ellenére. Az ország egészségügyi mutatói innentől romlásnak indulnak – az oktatáshoz hasonlóan itt is ekkor érték el a háború előtti infrastruktúra kapacitásainak határát (illetve fejeződött be a társadalombiztosítás kiterjesztésének folyamata).³²⁹ Szimbolikus jelentőségű véletlen, hogy a

³²⁷ Berend (1983), 436. old.: „1961-re a nemzeti jövedelem 8,5%-a jutott készletnövelésre”.

³²⁸ Ezt a jelenséget is ekkorra teszi Berend (1983), 414. old.

³²⁹ Berend (1983), 219-227. old.

nemzetközi statisztikákhoz való hozzáférés miatt számításaimban egyáltalán nem használt várható élettartam a férfiak esetében 1964-ben szűnt meg növekedni (67,01 év, 1965-ben 66,71-re csökkent, majd az 1966-os 67,53 érték kivételével 1995-ig egyetlen évben sem érte el az 1964-es szintet). A mutatók egyértelműen jelzik, hogy a kommunizmus gyakorlatilag ekkorra összeomlott (ahogy a diagram nem sajátosan magyar jelenséget mutat, a bukás egy-két év eltéréssel ugyanúgy követhető a csehszlovák és bolgár adatsoron is).

Az 1964-ig meredeken emelkedő, majd zuhanásszerűen csökkenő fejlettséget mutató grafikonban az a sokkoló, hogy éles ellentétben áll a lakosság élő emlékezetével, amelyben ez az időszak éppen a „gulyáskommunizmus” kezdete, a gyűlöletes Rákosi-rendszer és az 56-os forradalom kádári megtorlását követően innentől lendült fel a mezőgazdaság termelése, engedélyezték a háztájit, javult az élelmiszer-ellátás, hozzáférhetővé váltak a tartós fogyasztási cikkek („fridsider-szocializmus”), kiterjesztették a társadalombiztosítást, kiengedték az utolsó politikai elítélteket is, és lehetne még folytatni a társadalmi eredményeket. Pedig a kép nem csal, és nyilván az UNDP sem véletlenül választotta a fejlődés mérőszámául a fenti három mutatót a lakosság hűtőszekrénnel vagy sörrel és virslivel való ellátottságának mutatói helyett. El kell ugyanakkor ismernünk, hogy a mutató valóban „torzít”: amennyiben ugyanis a GDP/fő értékekből az eladhatatlan készletek emelkedését kivonnánk, az oktatási és egészségügyi mutatók helyett pedig a lakásellátottság és közlekedés mutatóit vizsgáltuk volna, akkor az 1964 előtti növekedés nem lenne ilyen dinamikus, és az összetett fejlettségi mutató éppen kedvező fordulatot venne 1964 után. A teljességhez igazítás ugyanakkor nem is annyira az 1964 utáni alacsonyabb értékeken változtatna, hanem az 1964 előtti fellendülést egyenesítené ki: figyelembe kellene ugyanis vennünk, hogy a gazdasági növekedés (és annak háttérében az oktatás és egészségügy „demokratizálása”) érdekében mennyi más területen maradt el az állagmegóvás és fejlesztés, milyen alternatív költségek jelentkeztek az egyébként igencsak átmeneti és gyenge lábakon álló nemzeti jövedelem emelkedés mögött.

A szocialista felzárkózási kísérlet minden erőforrása kimerült ekkorra: mind az államosítás, a munkaerő-bevonás, az erőltetett megtakarítás, a mezőgazdaság és az infrastruktúra állagmegóvó beruházásainak elhalasztása³³⁰, mind a nép bizalma és türelme elfogyott. A legitimitás fenntartására hozott népszerűségi intézkedések (a „koraszülött jóléti állam” – Kornai) és a rendszer sorozatos reformjai a külső forrásbevonás (külső

³³⁰ Bogár (1989), 45. old.

adósságfelvétel) ellenére sem tudták megváltoztatni a romló tendenciát. Alighanem egyetérthetünk a 70-es évek kedvező légköre iránt nosztalgiával viseltető történészeket kritizáló Csaba Lászlóval abban, hogy „weberi tartalommal aligha beszélhetünk modernizációról, hisz annak a mindenkori legfejlettebbekhez történő alkalmazkodás képessége a lényegi vonása – ez pedig nem esetleges okok miatt hiányzott...”, „a „jólét – szocialista módon” fönntarthatatlan volt és maradt. A koraszülött jóléti állam természetesen finanszírozhatatlannak és fönntarthatatlannak bizonyult, mind a nyugdíj- és egészségbiztosítás, mind a foglalkoztatás és közigazgatás területén.” „... enyhén szólva kérdéses, hogy indokolt-e nosztalgikusan aranykorként láttatni azt az időszakot, amikor a népszerű, ámde fönntarthatatlannak bizonyult intézkedéseket bevezették.”³³¹

9. Összefoglalás - Elmaradottságunk története

A félperiféria más nemzeteihez hasonlóan Magyarországon is évszázadok óta él a különböző orientációjú értelmiségiek vitája arról, hogy hogyan lehet a fejlettebb nyugati társadalmakéhoz közelíteni jólétünket, kultúránk színvonalát, életkörülményeinket. Ez a fejlődés-vágy ösztökelte kormányainkat a megfelelő gazdaságpolitikai lépések, stratégiák kidolgozására, különböző gazdasági reformok elindítására. A magam részéről azzal szerettem volna ehhez a tevékenységhez hozzájárulni, hogy a mutatószámok eddigieknél szélesebb körre terjesztem ki a mérés világosságát, a módszerek megítélésének lehetőségét. Ebben a folyamatban ez a kutatás természetesen csak egy lépés, még ha éppen az első lépések egyike is. Az itt közölt számítások több éves kutatómunka eredményei, kielégítő magyarázatuk még ennél is hosszabb időt vehet igénybe. A jelen dolgozatban erre csak igen röviden tettem kísérletet, megmutatva például, hogy érdemes és lehetséges a gazdasági tényezők mögött a kulturális folyamatokat is bevonni még a szűkebben értelmezett gazdasági fejlettség magyarázatába is.

Végezetül hadd térjünk vissza a történelmietlen, ámde továbbra is izgalmas kérdésre: nem tudhatjuk, mi történt volna, ha Magyarország elkerülhette volna a szocialista kísérletet, de a fenti HDI-ábra erősen azt sugallja, hogy az 1964-ig tartó fejlődést Európa többi államához hasonlóan akkor is megéltük volna, méghozzá talán kevesebb áldozattal. Az 1964-es bukást is elkerülhettük volna, ahogy ez tartósan csak a szocialista országokat sújtotta, viszont a felzárkózás valamennyi országban lelassult ebben az időben, ezt nyilván nem

³³¹ Csaba László (2003)

lehetett elkerülni. Az európai integráció is fátum ebben a térségben, mutatja ezt Románia és Bulgária hamarosan esedékes csatlakozása is, habár kétségtelen, hogy itt a sorrendnek nagy jelentősége van (az az Unió, melybe a kelet-európai államok beléptek 2004-ben, már nem ugyanaz, mint volt két évtizeddel korábban – az előnyök, a támogatások megoszlása korántsem segíti annyira az újonnan csatlakozó országokat, mint a 80-as években belépett mediterrán országokat).

A szocialista rendszer vívmányai tagadhatatlanok a háború előtti rendszer káros vonásainak megszüntetésében (anakronisztikus osztálystruktúra, alacsony mobilitás, komoly társadalmi feszültségek, szegénység és egyenlőtlenség), ezeknek azonban ma már Európa egyetlen országában sem látjuk nyomát, így biztosan tudhatjuk, hogy ez a szocialista „társadalom-átalakító” tevékenység nélkül is megtörtént volna. További kitartó kutatómunkát igényel még a részletek feltárása, azonban már az eddigiekből is kirajzolódott a szocialista rendszer 40 évének legsúlyosabb hagyatéka, amit a szerencsésebb országok – így például a kommunizmussal sokáig kacérkodó Görögország – elkerülhettek: a nemzet későbbi társadalmi-gazdasági fejlődésének alapját képező humán és fizikai tőke eróziója.

IV. IRODALOMJEGYZÉK

- ALDCROFT, DEREK H. (1995): *Economic Change in Eastern Europe since 1918*, Edward Elgar Publishing Co., Brookfield, Vt.
- ALHAGLI, CLAUDE (1991): *Économie du développement. Typologie des enjeux*, Paris.
- ANDERSON, VICTOR (1991): *Alternative Economic Indicators*, Routledge
- ARBATOV, GREGORI (2001): *Origins and Consequences of „Shock Therapy”*, in: Klein – Pomer (2001)
- ASSIDON, ELSA (2000): *Les theories économiques du développement*, 2eme édition, Paris.
- ATKINSON, R.L. (1997), szerk., Atkinson, R.C., Smith, E.E., Bem, D.J., Nolen-Hoeksema, S.: *Pszichológia*. Osiris, Budapest.
- AZ ÚJ MAGYARORSZÁG 40 ÉVE (1985), tudományos ülésszak, 1984. december 10-12. Akadémiai Kiadó – Kossuth Könyvkiadó.
- BAIROCH, PAUL (1976): *Europe's Gross National Product, 1800-1975*. The Journal of European Economic History.
- BAIROCH, PAUL (1997): *Victoires et déboires, Histoire économique et social du monde du XIVe siècle à nos jours*, III. kötet. Gallimard, Paris.
- BALASSA BÉLA (1982), ed.: *Developing strategies in semi-industrialized economies*, London, Oxford University Press
- BARA ZOLTÁN, SZABÓ KATALIN (1998), szerk.: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*, AULA.
- BEKKER ZSUZSA (1995): *A trendvonalról a századvégen, avagy meg-szabadulhatunk-e a múltunktól?* Közgazdasági Szemle, 1995/4.
- BEN-DAVID, D. (1993): *Equalizing Exchange: Trade Liberalization and Income Convergence*, Quarterly Journal of Economics 25, 792-818. old.
- BEREND T. IVÁN - CSATÓ TAMÁS (2002): *One-and-a-Half Centuries of Semi-Successful Modernization (1848–1989)*, Social Science Monographs, Boulder, Colorado & Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey
- BEREND T. IVÁN - RÁNKI GYÖRGY (1972): *A magyar gazdaság 100 éve*.
- BEREND T. IVÁN - RÁNKI GYÖRGY (1979), szerk.: *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarok a XIX. Századi Európában*, KJK, Budapest.
- BEREND T. IVÁN - RÁNKI GYÖRGY (1987): *Európa gazdasága a 19. században*, Gondolat, Budapest.
- BEREND T. IVÁN - SZUHAY MIKLÓS (1975): *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848-1944*, 2. kiadás, Kossuth és KJK.
- BEREND T. IVÁN (1974): *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945 – 1968*, Kossuth – KJK, Budapest
- BEREND T. IVÁN (1983): *Gazdasági útkeresés 1956 – 1965*, Magvető, Budapest.
- BEREND T. IVÁN (1988): *A magyar gazdasági reform útja*, KJK, Budapest.
- BEREND T. IVÁN (1999): *Terelőút. Kelet-Közép Európa 1944-1990*, Vince Kiadó, Budapest.
- BERGER, PETER L. (1992): *A kapitalista forradalom*, Gondolat, Budapest
- BLANCHARD, OLIVIER (1993), ed., Maxim Boycko, Marek Dabrowski, Rudrigger Dornbusch, Richard Layard, Andrei Shleifer: *Post-Communist Reform*, The MIT Press
- BOGÁR LÁSZLÓ (1989): *Kitörési kísérleteink*, KJK, Budapest
- BRASSEUL, JACQUES (1993): *Les nouveaux pays industrialisés*, Armand Colin Éditeur, Paris.
- BUCHHOLTZ, TODD G. (2000): *A gazdaságon innen és túl, Európa*, Budapest
- CAMERON, RONDO (1994): *A világgazdaság rövid története*, Maecenas, Budapest
- CARLEY, MICHAEL, IAN CHRISTIE (1992): *Managing sustainable development*, Earthscan Publication Ltd., London
- CARLOS M. CASTILLO (1966): *Growth and Integration in Central America*, Frederick A. Praeger Publishers, New York.
- CENTRE OF DEVELOPMENT STUDIES (CDS), University of Groningen, <http://www.ggd.net/homeggdc.html> (vagy másképpen: Groningen Growth and Development

- Centre and the Conference Board, Total Economy Database, August 2005, <http://www.ggdc.net>)
- CHANG, K.Y. (1989): Bilingual Economics, Goodman Publisher, Hong Kong
- CLAIRE MELAMED – EGOR KRAEV (2005): Economics of failure, Christian Aid briefing paper, 2005. június.
- COHEN, STEPHEN S.– JOHN ZYSMAN (1987):: Manufacturing matters - The Myth of the Post-Industrial Economy, Basic Books, New York
- COLANDER, DAVID C., PETER S. SEPTON (1996): Macroeconomics, Times Mirror Professional Publishing Ltd.
- CSABA LÁSZLÓ (2003): Berend T. Iván - Csató Tamás (2002) könyvének recenziója a Közgazdasági szemlében, 2003. február, 188-192. old.
- DIEDERIKS – LINDBLAD (1995), szerk., Noordam, Quispel, deVries, Vries: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet, Osiris Kiadó, Budapest.
- DIÓSZEGI ISTVÁN (1997), szerk: 20. századi egyetemes történet, I-III. kötet, Korona Kiadó.
- DORNBUSCH, RUDI (2000): Keys to Prosperity, The MIT Press
- DORNBUSCH, RUDIGER; STANLEY FISHER; GORDON R. SPARKS (1989): Macroeconomics, McGraw-Hill.
- ECKSTEIN, ALEXANDER (1955): National Income and Capital Formation in Hungary 1900-1950, Income and Wealth, Series V, London.
- ECONOMIC HISTORY SERVICES, Louis Johnston, Department of Economics, College of Saint Benedict / Saint John's University, <http://www.eh.net/hmit/compare/>
- EHRlich – RÉVÉSZ - TAMÁS (1994), szerk.: Kelet-Közép-Európa: honnan-hová?, Akadémiai Kiadó.
- EHRlich ÉVA (1988): Országok versenye 1937 - 1986, KJK.
- ELSTER, JON (1993): The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic and Political Reform. In: D. Greenberg et als, eds (1993): Constitutionalism and Democracy, Oxford University Press.
- FLAVIN, CHRISTOPHER, HILARY FRENCH, GARY GARDNER (2002), ed.: State of the World 2002, W.W. Norton & Company, New York
- FRANCKS, PENELOPE (1992): Japanese Economic Development, Routledge
- FRIEDMAN, MILTON (1996): Kapitalizmus és szabadság, Akadémiai Kiadó, Budapest
- FUKUYAMA, FRANCIS (1997): Bizalom, Európa Kiadó
- GALBRAITH, JOHN KENNETH (1971): Economics Peace and Laughter, Houghton Mifflin Company, Boston
- GERGELY JENŐ – PRITZ PÁL (1998): A trianoni Magyarország, Vince Kiadó.
- GRIFFIN, KEITH (1989): Strategie de developpement, Economica, Paris
- GUTMANN, PETER M. (1964), ed.: Economic growth – An American problem, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- GYÁNI GÁBOR - KÖVÉR GYÖRGY (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, Osiris Kiadó
- HAEUSSLER, ERNEST F., RICHARD F. PAUL (1987): Introductory Mathematical Analysis, Prentice-Hall Inc., New Jersey.
- HAYNES, MICHAEL és RUMY HUSAN (): Közép- és Kelet-Európa utolérési kísérletei, Eszmélet 44. szám
- HELD, JOSEPH (1992), ed.: The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century, Columbia University Press, New York.
- HILLMAN, ARYE L. (1992): The Transition from the CMEA System of International Trade, in: Keren – Ofer (1992).
- HONVÁRI JÁNOS (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig, Aula, Budapest.
- HOWITT, PETER (1996), ed.: The Implications of Knowledge-Based Growth for Microeconomic Policies, The University of Calgary Press
- HUDSON, CHRISTOPHER (1997), ed.: The China Handbook, Fiteroy Dearhorn Publishers
- HUMAN DEVELOPMENT REPORT (2001), UNDP kiadvány, www.undp.org, 2001. május (legújabb adatai 1998-asok)

- HUNTINGTON, SAMUEL and LAWRENCE E. HARRISON (2000), ed.: Culture Matters, Basic Books
- HUNTINGTON, SAMUEL P. (1996): The clash of civilizations and the remaking of world order, Simon & Schuster, New York.
- IZSÁK LAJOS (1998): Rendszerváltástól rendszerváltásig, Kulurtrade, Budapest
- JAKOBSON, MAX (1990): Finnország: mítosz és valóság, Minerva, Budapest.
- JÁNOSSY FERENC (1966): A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. KJK
- JÁNOSSY FERENC (1968): A trendvonal nem agyém, de nem is fátum. Közgazdasági Szemle, 1968/1.
- JOHNSON, CHALMERS – LAURA D'ANDREA TYSON – JOHN ZYSMAN (1989), ed.: Politics and Productivity, How Japan's Development Strategy Works, Harper Business, New York
- KÁDÁR BÉLA (1997): Latin-Amerika gazdasági dilemmái, KJK.
- KARDOS VERA (é.n.): Ahogy én láttam Finnországot, Gönczöl Kiadó.
- KELLISON, MATT (2004): The McKinsey Global Institute Productivity Studies: Lessons for Canada, Centre for the Study of living Standards, CSLS Research Report, November, 2004
- KENNEDY, PAUL (1992): Nagyhatalmak tündöklése és bukása, Akadémiai Kiadó, Budapest
- KENNEDY, PAUL (1997): A XXI. század küszöbén. Napvilág Kiadó, Budapest.
- KEREN MICHAEL, GUR OFER (1992), ed.: Trials of Transition: Economic reform in the former Communist bloc, Westview Press
- KLEIN, LAWRENCE R., MARSHALL POMER (2001), ed.: The new Russia: Transition Gone Awry, Stanford University Press
- KOPÁTSY SÁNDOR (1995): Van kiút!, Belvárosi Könyvkiadó.
- KOPÁTSY SÁNDOR (1996): A mi XX. Századunk, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest
- KORNAI JÁNOS (1957): A gazdasági vezetés túlzott központosítása. 2. kiadás: 1990, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- KORNAI JÁNOS (1980): A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- KORNAI JÁNOS (1992): A szocialista rendszer – kritikai gazdaságtan, HVG
- KORNAI JÁNOS (1994): A legfontosabb: a tartós növekedés, 1994. (elektronikus kiadás: 1996.)
- KORNAI JÁNOS (1995): Négy jellegzetesség (a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben).
- KOZMA FERENC (1997): Külgazdasági stratégia, AULA.
- KOZMA FERENC (1999): A félperiféria, AULA.
- KREGEL-MATZNER-GRABHER (1992): Jan Kregel, Egon Matzner, Gernot Grabher, ed.: The market shock, Austrian Academy of Science
- KSH (1996): Magyarország népessége és gazdasága, Múlt és Jelen, 1895 -1995.
- MACRIDIS, ROY C. (1987), ed.: Modern Political Systems: Europe, Prentice-Hall, New Jersey
- MADDISON, ANGUS () : Historical Statistics, OECD, Paris
- MADDISON, ANGUS (1989): The World Economy in the 20th century, OECD, Paris
- MADDISON, ANGUS (1995): Monitoring the World Economy 1820-1992, OECD, Paris
- MADDISON, ANGUS (2001): Die Weltwirtschaft: Eine Millenniumperspektive, OECD, Paris
- MADDISON, ANGUS (2004): When and Why did the West get Richer than the Rest?
- MASSIMO LIVI-BACCI (1999): A világ népességének rövid története, Osiris.
- MATOLCSY MÁTYÁS (1938): The national income of Hungary, 1924/25-1936/37, London.
- MATOLCSY MÁTYÁS (1944): Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1924-1944, Budapest.
- MAURO, LUCIANO (1996): Competing Pressure Groups, Income Distribution and Growth. D.I.S.E.S Working Paper, Nuova Serie n. 22, January 1996
- MCMAHON, FRED (2003): Quebec Prosperity – Taking the next step, in: Studies in Economic Prosperity, No. 2., 2003. November, The Fraser Institute, Vancouver
- MCRAE, HAMISH (1996): A világ 2020-ban – Versenyben a hatalomért, kultúráért, jólétért; Aduprint.
- MITCHELL, B.R. (1998): International Historical Statistics: Africa, Asia and Oceania 1750-1993. Stockton Press, New York, United States.
- MITCHELL, B.R. (1998): International Historical Statistics: Europe 1750-1993. Stockton Press, New York, United States.

- MITCHELL, B.R. (1998): International Historical Statistics: The Americas 1750-1993. Stockton Press, New York, United States.
- NOVAK, MICHAEL (1994): A demokratikus kapitalizmus szelleme, General Press Kiadó, Budapest
- NUNNENKAMP, PETER (1995): Wirtschaftsreformen in Entwicklungs- und Transformationsländern – Anreizprobleme, Glaubwürdigkeitsdefizite und die Erfolgchancen umfassender Reformen, in: Die Weltwirtschaft, Heft 1, 1995, 99-116. old., Kiel.
- OECD (2001): Cities and Regions in the New Learning Economy, Paris
- OSBERG, LARS, and ANDREW SHARPE (2002): An Index of Economic Well-being for Selected OECD Countries. In: Review of Income and Wealth, Vol. 48, 2002.
- OSBERG, LARS, and ANDREW SHARPE (2003): Human Well-being and Economic Well-being: What Values Are Implicit in Current Indices?, CSLS Research Report, Ottawa.
- OSBERG, LARS, and ANDREW SHARPE (2005): How Should we measure the „economic” aspects of well-being?, In: Review of Income and Wealth, Vol. 51, 2005.
- PAEPKE, OWEN C. (1993): The evolution of progress, Random House, New York
- PARKIN, MICHAEL – ROBIN BADE (1997): Macroeconomics – Canada in the global environment, 3rd ed., Addison-Wesley.
- PENN WORLD TABLE, Center for International Comparisons, University of Pennsylvania (CICUP) <http://pwt.econ.upenn.edu/>
- PETŐ IVÁN - SZAKÁCS SÁNDOR (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet, KJK.
- POLÓNYI ISTVÁN – TÍMÁR JÁNOS (2001): A tanárok keresete és a tudást fejlesztő felsőoktatás, Közgazdasági Szemle, XLVIII. évf., 2001. október (883–890. old.)
- PÖLÖSKEI FERENC, GERGELY JENŐ, IZSÁK LAJOS (1997): 20. századi magyar történelem, 1900-1994. Korona Kiadó.
- RÁNKI GYÖRGY (1976), szerk.: Magyarország története 1918-1919, 1919-1945, Akadémiai Kiadó, Budapest
- ROMSICS IGNÁC (2001): Magyarország története a XX. Században, Osiris.
- SARTORI, GIOVANNI (1999): Demokrácia, Osiris.
- SCITOVSKY, T.D. (1958): Economic Theory and Western European Economic Integration, Stanford University Press
- SPERO, Joan Elderman (1985): The Politics of International Economic Relations, St. Martin's Press, New York
- SPULBER, NICOLAS (1991): Restructuring the Soviet Economy, The University of Michigan Press
- STEINBOCK, DAN (2001): The Nokia revolution, Amacom
- SUMMERS, ROBERT és ALAN HESTON (1995): Standard of Living: SL_{POP} . An alternative Measure of Nations Current Material Well-Being, CICUP, 1995.
- SZAKÁCS SÁNDOR (1998): Gazdaságtörténet I-II. SZÁMALK.
- SZAKÁCS SÁNDOR (é.n.): A Kádár-korszak gazdaságtörténete, Magyar Elektronikus könyvtár
- TODARO, MICHAEL P. (2000): Economic Development, Addison-Wesley
- UNGVÁRSZKY ÁGNES (1989): Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon 1948-1988.
- VÄLIJÄRVI et al. (2002): Jouni Välijärvi, Pirjo Linnakylä, Pekka Kupari, Pasi Reinikainen, Antero Malin, Eija Puhakka, Inga Arffman, Viking Brunell, Seija Haapaviita, Kirsi Häkämies, Kaisa Leino, Tiina Nevanpää, Sari Sulkunen, Jukka Törnroos: The Finnish success in PISA – and some reasons behind it, Institute for Educational Research, University of Jyväskylä
- WALTERS, ROBERT S. – DAVID H. BLAKE (1992): The politics of Global Economic Relations, Prentice Hall, New Jersey
- WEBER, MAX (1995): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Cserépfalvi, Budapest.
- ZHEN QUAN WANG és NIGEL J. SWAIN (1995): The Determinants of Foreign Direct Investment in Transforming Economies: Empirical Evidence from Hungary and China, in: Weltwirtschaftliches Archiv / Review of World Economics, Band 131, Heft 2, Kiel, 1995.

MELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. sz. melléklet: Eltérő statisztikák - nemzetközi összehasonlítás
2. sz. melléklet: GDP/fő mutatók relatív alakulása Mitchell statisztikái alapján
3. sz. melléklet: GDP/fő mutatók relatív alakulása Maddison statisztikái alapján, 17 országra
4. sz. melléklet: HDI-szerű indexek a GDP-adatokra
5. sz. melléklet: Egészségügyi adatok felsorolása, táblázat
6. sz. melléklet: Gyermekhalandóság alakulása (országok más csoportjára)
7. sz. melléklet: Gyermekhalandóság alakulása 1960-tól (országok más csoportjára)
8. sz. melléklet: Oktatási adatok felsorolása, táblázat
9. sz. melléklet: Egyetemi hallgatók számának alakulása (országok más csoportjára)
10. sz. melléklet: HDI-mutatóik alakulása dinamikus skálán – mindvégig Mitchell adataival
11. sz. melléklet: HDI mutatók, teljes adattábla
12. sz. melléklet: Országok GDP-jének alakulása 1930-1960, saját 1938-as értékük százalékában
13. sz. melléklet: Országok növekedési rangsorának alakulása a II. VH előtt és után
14. sz. melléklet: Éves munkaidő alakulása (országok szélesebb csoportjára)
15. sz. melléklet: Szabadidővel módosított GDP/fő adatsorok (országok szélesebb csoportjára)
16. sz. melléklet: Szabadidővel korrigált GDP-adatok egyes országokban, 1950-2004
17. sz. melléklet: Felzárkózás az USA-hoz, régiónkénti regressziós függvények
18. sz. melléklet: Gyáripari átlagkerestek alakulása kategóriánként, 1925-1940
19. sz. melléklet: Háztartások felszereltségi mutatói a népesség tizedei szerint, 1990

Országgrövidítések az 1., 5., 12. és 20. táblázatban

A	Ausztria	S	Svédország
ARG	Argentína	SF	Finnország
B	Belgium	SIN	Szingapúr
BG	Bulgária	SU	Szovjetunió
BRA	Brazília	TR	Törökország
CH	Svájc	TW	Tajvan
CHI	Chile	USA	Egyesült Államok
COL	Kolumbia	VEN	Venezuela
CS	Csehszlovákia	YU	Jugoszlávia
D	Németország		
DDR	NDK		
DK	Dánia		
ESP	Spanyolország		
F	Franciaország		
GB	Nagy-Britannia		
GR	Görögország		
HK	Hong Kong		
HU	Magyarország		
I	Olaszország		
IRL	Írország		
JAP	Japán		
KOR	Dél-Korea		
MX	Mexikó		
NL	Hollandia		
PL	Lengyelország		
POR	Portugália		
RO	Románia		